

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Szabó Réka

Metaforák és szimbólumok:
C. G. Jung szimbólumértelmezése és
a fogalmi metaforák elméletének összevetése

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. É. Kiss Katalin Dsc., egyetemi tanár

Témavezetők:

Dr. Gáspári László PhD., egyetemi docens

Dr. Kövecses Zoltán Dsc., egyetemi tanár

2012

<u>I. BEVEZETÉS</u>	<u>5</u>
<u>II. A KOGNITÍV NYELVÉSZET BEMUTATÁSA</u>	<u>8</u>
II.1 A JELENTÉSALKOTÁS FŐ MECHANIZMUSAI.....	9
II.1.1 A KATEGORIZÁCIÓ ÉS FOGALMI KERETEK.....	11
II.1.2 TESTESÜLTSG	14
II.1.3 A METONÍMIA	15
II.1.4 A METAFORA	17
II.1.5 UNIVERZÁLIS ÉS EGYEDI METAFORÁK	20
II.1.6 ALTERNATÍV KONCEPTUALIZÁCIÓ	21
II.1.7 MENTÁLIS TÉR ÉS FOGALMI INTEGRÁCIÓ.....	22
<u>III. A TÉMA ELHELYEZÉSE A PSZICHOLÓGIA KERETEIN BELÜL</u>	<u>24</u>
III.1 AZ INTROSPEKCIÓ.....	24
III.2 A BESZÉD ELŐTÉRBE KERÜLÉSE: A BEHAVIORIZMUS	25
III.3 A GENERATÍV GRAMMATIKA HATÁSA A PSZICHOLÓGIÁRA	26
III.4 A KOGNITÍV NYELVÉSZET ÉS TUDOMÁNY KEZDETEI	26
III.5 A TUDATTALAN ÉS A TUDAT KÜLÖNBÖZŐ FELFOGÁSAI	28
III.6 A PSZICHOANALITIKUS ELMÉLET KEZDETEI	29
III.7 A JUNGI LÉLEKTAN	31
III.7.1 A JUNGI ÉS FREUDI PSZICHOLÓGIA KÜLÖNBŐSÉGEI	32
III.7.2 A PSZICHÉ MŰKÖDÉSE A JUNGI FELFOGÁSBAN	33
III.7.2.1 Felépítés	33
III.7.2.2 A tudattalan.....	34
III.7.3 ARCHETÍPUS ÉS SZIMBÓLUM AZ ANALITIKUS PSZICHOLÓGIÁBAN.....	39
III.7.3.1 Az archetípusok megjelenése a kultúrákban	42
III.7.3.2 A bohóc archetípusa.....	44
III.7.4 EGYETEMES ÉS KULTÚRÁNKÉNT ELTÉRŐ SZIMBÓLUMVILÁG.....	48
III.7.5 A SZIMBÓLUM JELLEMZŐI.....	48
III.7.6 A SZEMÉLYES ÉS AZ UNIVERZÁLIS SZIMBÓLUM MEGKÜLÖNBÖZTETÉSE.....	50
<u>IV. A SZIMBÓLUM KÜLÖNBÖZŐ FELFOGÁSAI.....</u>	<u>53</u>
IV.1 SZIMBÓLUM A NYELVÉSZETBEN	53
IV.2 SZIMBÓLUM A SZEMIOTIKÁBAN.....	54
IV.3 AZ IRODALMI SZIMBÓLUM	56
IV.4 SZIMBÓLUM A PSZICHOANALÍZISBEN	58
IV.4.1 A FREUDI SZIMBÓLUMOK.....	58
<u>V. A TÉMÁT MEGELŐZŐ IRODALOM.....</u>	<u>60</u>
V.1 MÉLYLÉLEKTANT ÉS METAFORÁT EGYÜTTESEN TÁRGYALÓ TANULMÁNYOK.....	60

V.1.1	A METAFORA LÉLEKTANI HÁTTERÉVEL FOGLALKOZÓ CIKKEK	62
-------	---	----

**VI. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS ELSŐ ÖSSZEVETÉS: SZIMBÓLUM ÉS METAFORAELEMÉLET
KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI** **63**

VI.1	TÖREKVÉS A MEGISMERÉS TELJESSÉGÉNEK VIZSGÁLATÁRA	63
VI.2	A MEGISMERÉSI FOLYAMATOKBA ÁGYAZOTT JELENTÉS KERESÉSE	64
VI.3	A KÉPISÉG ELŐTÉRBE KERÜLÉSE A JELENTÉS MEGHATÁROZÁSÁBAN	67
VI.3.1	A KÉP A KOGNITÍV NYELVÉSZETBEN	67
VI.3.2	A KÉP AZ ANALITIKUS PSZICHOLÓGIÁBAN	68
VI.4	AZ UNIVERZÁLIS ÉS EGYEDI MEGKÜLÖNBÖZTETÉSE	70
VI.5	A TESTESÜLTSG MINT A KULTÚRÁK KÖZTI KÜLÖNBSÉGEK EGYIK OKA.....	71
VI.6	ÁTFEDÉS A FOGALMAKBAN: GESTALT.....	72
VI.7	AZ ÉRZELMEK ELŐTÉRBE KERÜLÉSE AZ ELEMZÉSEKBEN.....	78
VI.8	ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK.....	79

**VII. MÁSODIK ÖSSZEVETÉS: A KOGNITÍV METAFORA A PSZICHOTERÁPIA
GYAKORLATÁBAN** **82**

VII.1	A METAFORA A MÍTOSZBAN	82
VII.1.1	MÍTOSZ ÉS ARCHETÍPUS KAPCSOLATA	82
VII.1.2	DÉMÉTÉR MÍTOSZA.....	84
VII.1.2.1	Más kultúrák, mítoszok párhuzamos alakjai	86
VII.1.3	A DÉMÉTÉR ARCHETÍPUSÚ NŐ.....	86
VII.1.3.1	A Démétér-nő életszakaszai	87
VII.1.3.2	Az érem másik oldala: a tökéletesség árnyéka	89
VII.1.3.3	A lelki fejlődés útjai	91
VII.1.4	METAFORÁK ÉS SZIMBÓLUMOK AZ ISTENNŐ ÉLETTÖRTÉNETÉBEN ÉS SZEMÉLYISÉGÉBEN	92
VII.1.4.1	Az archetípus konceptualizációja	92
VII.1.4.2	Az archetípus mint séma.....	94
VII.1.4.3	Az istenként felfogott archetípus.....	94
VII.2	A METAFORA AZ ÁLOMELEMZÉSBEEN	96
VII.2.1	A TERÁPIA KEZDETE	97
VII.2.2	METAFORÁK A TERÁPIÁS BESZÉLGETÉSBEEN	99
VII.2.2.1	A hiányzó céltartomány problémája.....	100
VII.2.2.2	Megértés metaforák útján: az álomkép kibontása	102
VII.2.3	ELEMZÉS KOGNITÍV NYELVÉSZETI ESZKÖZÖKKEL	105
VII.2.3.1	A céltartomány megtalálása.....	106
VII.2.4	ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK.....	109
VII.3	A METAFORA A RAJZELEMZÉSEKBEN	110
VII.3.1	A MŰVÉSZETTERÁPIÁS MÓDSZER BEMUTATÁSA	110
VII.3.2	EGY EGYÉNI ÉLETÚT-TÉRKÉP SZÜLETÉSE	111
VII.3.2.1	Az életút megfogalmazásának első lépései.....	113
VII.3.2.2	Kollektív szimbólumelemek az életút-képben.....	115
VII.3.2.3	A szimbolikus kifejezőeszközök jelentése az egyedi képben.....	116

VII.3.2.4	A kollektív és az egyedi jelentésösszetevők kapcsolódása a szimbolikus elemekben	121
VII.3.3	ÖSSZEFOGLALÁS	126
VII.3.4	KÖVETKEZTETÉSEK.....	127

VIII. HARMADIK ÖSSZEVETÉS: A SZIMBÓLUM BEILLESZTÉSE A METAFORAELMÉLETBE..... 130

VIII.1	FORRÁSTARTOMÁNYOK ÉS LEKÉPEZÉSEIK	130
VIII.1.1	AZ UTAZÁS	131
VIII.1.2	A VÍZ.....	135
VIII.1.3	A TŰZ.....	139
VIII.1.4	A FÖLD	141
VIII.1.4.1	A vertikális szimbólumai: lent és fent.....	144
VIII.1.4.1.1	A fent és lent irányait kifejező szavak átvitt jelentései	148
VIII.1.4.1.2	A fent átvitt jelentései	149
VIII.1.5	A LEVEGŐ MINT SZIMBÓLUM ÉS FORRÁSTARTOMÁNY	157
VIII.1.6	A FA.....	160
VIII.2	ÖSSZEFOGLALÁS	163
VIII.3	A MEGÉRTÉS HATÁRAI: MELYIK METAFORÁT ÉRTHETJÜK MEG SZIMBÓLUM NÉLKÜL?	164
VIII.3.1	A MÁJ SZÓ FIGURATÍV ELŐFORDULÁSAI	165
VIII.3.2	AZ EPE SZÓ FIGURATÍV ELŐFORDULÁSAI	168
VIII.3.3	SZÓTÁRI JELENTÉSEK	170
VIII.3.3.1	A TESz. jelentései.....	170
VIII.3.3.2	Összefoglalás: Az <i>epe</i> , <i>máj</i> mint szimbolikus képek a kognitív metaforák forrástartományában.....	172
VIII.3.4	MIT NYÚJT AZ ANALITIKUS PSZICHOLÓGIA A KOGNITÍV METAFORAELEMZÉS SZÁMÁRA?.....	173
VIII.3.4.1	Elemzés tisztán kognitív nyelvészeti módszerrel.....	174
VIII.3.4.2	Metaforaelemzés az analitikus pszichológia és a kognitív nyelvészet egyesített eszközeivel 174	
VIII.3.4.2.1	A módszer ellenőrzése egyéb népdalok összehasonlításával	175
VIII.3.4.3	Összefoglalás.....	178
VIII.3.4.4	Következtetések	178
VIII.3.4.4.1	Nyelvészeti következtetések	178
VIII.3.4.4.2	Pszichológiai következtetések.....	179

IX. EREDMÉNYEK..... 181

IX.1	KÖVETKEZTETÉSEK.....	181
IX.1.1	SZIMBÓLUM ÉS METAFORA VISZONYA.....	181
IX.1.2	A FOGALMI METAFORA PSZICHOLÓGIAI MOTIVÁCIÓJA	182
IX.1.3	A JELENTÉSKERESŐ ANALITIKUS PSZICHOLÓGIA	183
IX.2	KITEKINTÉS	184

X. IRODALOMJEGYZÉK..... 186

I. BEVEZETÉS

Az analitikus pszichológia és a kognitív nyelvészet „összeházasítása” szokatlan dolognak számít a kognitív nyelvészet kutatási témái között. Mindazonáltal a párhuzamok alapos kivizsgálása hasznos eredményekkel kecsegtet, mivel mind a kettőnek központi célkitűzése a jelentéssel bíró képek értelmezése.

A kognitív nyelvészet egy viszonylag fiatal tudományág, amelynek legfontosabb újításai a szemantika terén születtek. A jelentés kutatását megújító látásmódja szerint az ember megismerő tevékenysége meghatározza az elme által létrehozott dolgok legfőbb vonásait. Amit a külvilágban tapasztalunk, annak alapján építjük fel belső világunkat is. Így az elme legfontosabb produktumai, a nyelv és a gondolkodás aszerint alakulnak ki, ahogyan a minket körülvevő világot észleljük. A környezettel való érintkezésből számos tapasztalatunk van, amelyek sémákba rendeződnek, s amelyek főként képekben tárolódnak memóriánkban. A képi sémák határozzák meg a fogalmi rendszert. A tapasztalatoknak ez az átalakulása eredményezi a nyelvben élő képes (figuratív) kifejezéseket. Például az egyik leghétköznapibb tapasztalatunk, hogy intenzív munkavégzés közben megnő a testhőmérsékletünk, megélnénk a vérkeringésünk, stb. Ebből következően az intenzitáshoz általánosságban hozzátársítjuk a melegséget, a hőt. Ez a fiziológiai összefüggés alapot ad olyan elvont fogalmak megragadásához, amelyeket másképp nem tudunk szavakba önteni. Így jönnek létre azok a kifejezések, amelyek érzelmi intenzitást jelölnek a hőfok segítségével: *meleg helyzet volt, heves természet, perzselő tekintet*. Szintén külső tapasztalatból ered az embernek az a tudása, hogy amit látunk, arról van tudomásunk, észleljük, mint létező dolgot. Ennek révén a látás fogalmához a tudás, megértés társul, így jönnek létre az absztrakt tudásra vonatkozó metaforikus kifejezések, amik szintén a fizikai látáson alapulnak: *előrelátás, éleslátás, széles látókör, áttekinteni a helyzetet*. A kifejezésekben két fogalom képeződik le egymásra: a TUDÁS és a LÁTÁS. Ezért nevezi a kognitív nyelvészet a kettő közötti kapcsolatot fogalmi metaforának, mert két fogalom lép metaforikus kapcsolatba egymással, s ezt a fogalmi párhuzamot aknázzák ki a nyelv kifejezései. Ez a kognitív nyelvészet szerint az egyik legfontosabb jelentésalkotási mechanizmusunk.

A másik szakterület, az analitikus pszichológia, az előzőnél régebbi kialakulású. A mélylélektan egyik területe ez, amely a tudattalan létezését elfogadja. A freudi – jóval közismertebb – teóriából indult, de attól eltér abban, hogy feltételezi a kollektív tudattalan létezését is, valamint a szimbolikus képeknek nem szexuális tartalmat tulajdonít, hanem egyrészt a kollektív tudattalan tartalmait, az archetípusokat, ősmintázatokat véli felfedezni mögöttük, másrészt a psziché kiegyensúlyozó munkáját látja bennük. A kollektív tudattalan a léleknek az a legmélyebb rétege, amely az egész emberiségben közös, s amely az évmilliók alatt szerzett őstudást, tapasztalatot archetípusokban tárolja. Az archetípus egy vázlatszerű viselkedésmintázat, amely az emberi viselkedést alapvető helyzeteit segíti. A psziché az egyén belső egyensúlyának megteremtésére törekszik, vagyis arra, hogy tudatunk és tudattalanunk harmóniában éljen egymással. Ha az egyensúly elbillen, a tudattalanból felmerülő tartalmak segítenek a visszaállításban. Ezek az üzenetek képek formájában érkeznek a tudat szférájába. Megfejtésük néha egészen könnyű, néha hosszas megfontolást igényel. A képek szimbolikusak, mögöttes üzenetet hordoznak, nem értelmezhetők szó szerint. A terápiákban a képek megfejtése a róluk való beszéd formájában történik. Aki egy ilyen képet megpróbál megfejteni, az annak egészéhez, vagy egy részéhez jelentéseket társít, asszociál. Következésképpen a szimbólumképek megértése metaforikus beszéd vagy metaforikus gondolkodás által válik lehetővé. A terápiának – amelyet a mélylélektan vezetett be a pszichológiába – ezen a módon az 1900-as évek kezdete óta munkaeszköze a metafora, amely fogalmakat társít egymáshoz, s egyik segítségével érti meg a másikat. A kettő társítási pontja a kép, amely része a tudattalan tartalomnak és a beszédnek is. Az analitikus pszichológia az emberi tudatban felmerülő képek jelentését keresi, hogy ezáltal eljusson az ember egészének megismeréséhez, mind belső világát, mind a külvilág eseményeire adott reakcióit illetően. A „súlypont” tehát itt az emberen belül van: az érdeklődés középpontjában az áll, ami belsőnkől felmerül és tudatunkban megjelenik.

A kognitív nyelvészet munkájának súlypontja ezzel szemben kívül van: a fogalom, nyelv és megismerés hármásának középpontjában.

A kétfajta elmélet pedig ugyanazon cél felé közelít: a képek jelentése felé. Az analitikus pszichológus a képek belső útját követi, s a nyelv egy eszköz a jelentés megtalálásához. A kognitív nyelvész a nyelvet vizsgálja, amelyhez a kép eszköz a metaforikus jelentés struktúrájának megismeréséhez.

Ahogy az egyik tudomány peremterületére érünk, úgy találjuk magunkat a másik fókuszpontjában; és fordítva: ahol az utóbbi eszköztára véget ér, ott kezdődik igazán az előzőé. A kettő közötti átjárást adják meg a képek, amelyekből egyik tudomány az elme, a másik a psziché működésére következtet.

Dolgozatom célkitűzése az, hogy bemutassam, ez a két tudományterület mely pontokon kapcsolódik egymáshoz az elméletben és a gyakorlatban.

II. A KOGNITÍV NYELVÉSZET BEMUTATÁSA

A kognitív nyelvészet az elmúlt évtizedek igen dinamikus fejlődő nyelvészeti irányzata, amely a kognitív tudományok egyik részterületeként tarthatunk számon. Megjelenése főként az 1980-as évekre tehető. 1987-ben egyszerre jelentek meg azok a könyvek, amelyeket ma már a kognitív nyelvészet alapműveinek tekintünk: Mark Johnsontól a *The Body in the Mind*, George Lakofftól a *Women, Fire and Dangerous Things* és Ronald Langacker-től a *Foundations of Cognitive Grammar* (Vol. 1). E hármát megelőzte Lakoff és Johnson 1980-as *Metaphors We Live By* c. könyve, amely szintén az irányzatot fémjelző alapművek egyike. E kötetekhez fűzhető a kognitív nyelvészet megindulása, de az utóbbi évtizedekben számos területen lehettünk tanúi a nyelvre irányuló kognitív szemléletű vizsgálatok egyre szélesebb körű térhódításának, amelyek a nyelvészetet és az emberi nyelvet helyezik érdeklődésük középpontjába (Andor 2005, 13).

Az 1900-as évek közepén az uralkodó nyelvészeti irányzat, a generatív grammatika a formális logika alapjain nyugodott, amely a nyelvet logikai szillogizmusok felállításával elemezte. Ezt más néven objektivista irányzatnak is nevezi a kognitív nyelvészet (Lakoff 1987, xii), mivel a formális nyelvelírás a fogalmakat és jelentéseiket objektíven létrehozott, absztrakt szimbólumoknak tartja, amelyek az emberi érzékszervektől vagy más szervezeti hatásoktól függetlenül jönnek létre. A formális nyelvészet önálló, autonóm területnek vallja a nyelvtudományt, amelyet más tudományágaktól függetlenül kutat, hiszen feltételezése szerint maga a nyelvi képesség is önálló modul az emberi elmében.

A kognitív felfogás létrejötte tulajdonképpen a formalista nyelvészeti irányzattal szemben kialakult elégedetlenségnek köszönhető (Bańczerowski 1999). Ebben nem kis szerepe volt a metaforának, ami főként „mint probléma vált fontossá. A metafora ugyanis nem engedelmeskedik azoknak a szabályoknak, amelyeket a modern nyelvészet a nyelvben felfedez és leír” (Bezeczky 1990, 383).

A kognitív nyelvészet újdonsága abban rejlik, hogy az emberi nyelv megértésének a kulcsát a megismerés folyamatainak a megértésében és modellálásában keresi. Alaptételei közé tartozik, hogy a nyelvi képesség nem önálló mentális modul, a grammatika nem pusztán formális rendszer,

és a jelentést sem formális világmodellekkel lehet adekváтан ábrázolni, hanem a nyelv elválaszthatatlan a megismeréstől, a nyelvtani elemek fogalmi természetűek, és a jelentés is fogalomalkotás vizsgálatával ragadható meg. Központi szerepet játszik a gondolkodás képisége, amely a metaforákban, metonímiákban és más mentális képekben nyilvánul meg. A nyelvészet legfőbb feladatainak egyike ezért a nyelv metaforikájának leírása. A metaforák egyaránt fontos szerepet játszanak az ember mindennapi nyelvhasználatában, világlátásában és konceptualizációjában. E tételek a George Lakoff és Mark Johnson által az 1980-ban kiadott *Metaphors We Live By* című könyv, majd a fentiekben említett kognitív nyelvészeti alpművek révén váltak igazán közismertté.

A kognitív tudományok – az antropológia, a pszichológia, a filozófia és az informatika – egymással együttműködve igyekeznek választ adni olyan kérdésekre, hogy mi az emberi elme, hogyan adunk értelmet tapasztalatainknak, mi a fogalmi rendszer és hogyan szerveződik, mindenki ugyanazt a fogalmi rendszert használja-e vagy különbözőt, és mi is az pontosan, ami minden ember gondolkodásában megegyezik? Alapvető elképzelésük szerint az emberi fogalmak a környezettel való fizikai érintkezésben, a gondolkodási, érzékelési szerveink vagy egyéb életfunkcióink működésével párhuzamosan alakultak ki, ezért testi alapúak, tehát a testi meghatározottságunk formálja ki a fogalmainkat is. Azaz, a megismerést szolgáló fizikai szerveink alaptulajdonságai határozzák meg végső soron a gondolkodás, a nyelv és a beszéd alakulását (Lakoff 1987, xi).

II.1 A jelentésalkotás fő mechanizmusai

A kognitív nyelvfelfogás szerint a jelentést nem lehet meghatározni sem az igaz-hamis kategóriák, sem pedig a formális leírás keretein belül. A jelentés „természeténél fogva szubjektív, mivel azt a módot tükrözi, ahogyan az ember az objektív valóságot látja” (Bańcerowski 1999, 86). A kognitív nyelvészet nem kívánja elválasztani egymástól az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenységét, ezért kap központi szerepet a megismerés. A nyelv nemcsak eszköz a megismerésben, hanem az a közeg, amelyben a világról alkotott tudásunk kiformalódik. Ebben a folyamatban kölcsönösen befolyásolják egymást a nyelvi és nem nyelvi tényezők. Langacker

(1999, 15-16) a nyelvi tényezőket alapvetően befolyásoló, külső tényezőket az alábbiakban foglalja össze:

- 1. A környezet. A minket körülvevő fizikai világ strukturált jellegű, és ezek a jellemzők nagyrészt minden ember számára ugyanazok vagy hasonlóak (gravitációs erő, fizikai tárgyakkal való érintkezés, éjszaka és nappal váltakozása, stb.). A környezethez való alkalmazkodás nagy vonalaiban mindenütt hasonlóan alakította az ember fejlődését, tehát van egy közös fizikai tapasztalati alapunk, ami a fogalmi rendszer alapját képezi.
- 2. A biológia: Az ember anatómiai, fiziológiai, észlelési, genetikai és idegi felépítése meghatározza a mentális képességeket, készségeket is. Ugyanígy például a légzőszervek, a szájüreg berendezése meghatározza a beszédképességünket.
- 3. A nyelvi leírást nem választhatjuk el a pszichológiai evidenciáktól. A nyelvi szerkezetről tett állításoknak kompatibiliseknek kell lenniük a pszichológiai tudással.
- 4. A fejlődés. A nyelvi rendszer (egy adott beszélőnél, adott időben) a nyelvelsajátítás eredménye, ami viszont a kognitív fejlődés részét képezi.
- 5. Történeti tényezők. A nyelv egy adott időpontban nemcsak a diakrón változás eredménye, hanem folyamatos változásban van.
- 6. Szociokulturális tényezők. A nyelv struktúrája univerzális, de emellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy minden egyes nyelv egy adott kultúrában hagyományozódik és fejlődik tovább. A nyelv a kultúrának egy igen alapvető eszköze és összetevője, folyamatos kölcsönhatásban vannak egymással.

Az ember tapasztalatainak értelmezésében szerepet játszó megismerési folyamatok: a kategorizáció, a testesültség, a kereten belüli és keretek közötti leképezések, a mentális terek létesítése és ezek integrálása (Kövecses–Benczes 2010, 213).

II.1.1 A kategorizáció és fogalmi keretek

A kategorizáció a hagyományos és a kognitív megközelítésben is igen fontos szerepet játszik a fogalmi rendszer kialakulásában. Az előbbi elmélet szerint a dolgokat szükséges és elégséges tulajdonságok alapján célszerű definiálni. Egy kategóriába akkor és csakis akkor tartozik bele valami, ha azokkal a szükséges tulajdonságokkal rendelkezik, amelyekkel a kategória többi tagja is. Természetesen a dolgoknak vannak más tulajdonságaik is a „szükségeseken kívül”, ezért a jelentést több összetevő árnyalja: fogalmi, konnotatív, affektív, reflektáló, kollokatív, asszociatív és tematikus jelentésösszetevők (Szende 1996). Ezek közül a fogalmi összetevő az, amelyik az azonosító jegyeket foglalja magában, vagyis amelyek a jelöltet megkülönböztetik valamennyi más entitástól. Ez a megkülönböztetés szembeállító jellegű. A másik hat összetevő nem definitív jegyeket tartalmaz, változásuk érintetlenül hagyja a fogalom alapjelentését. Például a fiú szó által jelölt fogalmi egység definitív jegyei a + HUMÁN, - FELNŐTT, + HÍMNEMŰ (Szende 1996, 23). Az, hogy az illető éppen hosszú hajat visel-e vagy néhány milliméteres „tüsihajat”, nem jellemzi identifikáló módon a kategória tagjait.

II.1.1.1. A kategóriák mibenlétéről filozófiai viták folytak, amelyek alapját főként az a kérdés adta, hogy melyek azok a szükséges és elégséges tulajdonságok, amikkel a legjobban körül lehet határolni egy-egy kategóriát. Tudniillik ez a megközelítés azt feltételezi, hogy a kategóriák pontosan körülhatárolhatóak, tagjaikon pedig a kategóriát összetartó tulajdonságok egyaránt fellelhetők (Kövecses–Benczes 2010, 27). Ám ez az elmélet sok fogalomra nem alkalmazható világosan. A kategóriáknak más tulajdonságaik is lehetnek, pl. vannak átmeneti jellemzőik is. Wittgenstein a JÁTÉK szó lehetséges definícióiról való vizsgálódásai során arra a következtetésre jutott, hogy nem található egyetlen olyan tulajdonság sem, amely a játék kategóriájának összes tagjára jellemző volna. A gyermekek körjátékától kezdve a sakkon és a futballon keresztül a számítógépes játékokig mindent játéknak nevezünk. Ebből kiindulva Wittgenstein új elméletet alkotott: a családi hasonlóság elvét (uo. 28). Ez az elv úgy közelíti meg a kategóriák leírását, mintha azok egy család tagjai lennének. Például van olyan család, ahol a tagok szőkék és kékszeműek, eláll a fülük, és ovális az arcuk. De ha valamelyikük barna, viszont ugyanúgy kék a szeme, eláll a füle és ovális az arca, még nem kell kizsorítanunk őt ebből a családból. A tagoknak

mindig vannak egymással közös tulajdonságaik, de nem minden tulajdonság található meg minden egyes tagon.

II.1.1.2. A kategóriák szerveződésének másik kritériumát a kognitív nyelvészet a prototípusban látja. Ez a fogalom legjellegzetesebb példányainak a jellemző tulajdonságait jelenti. A prototipikus tulajdonságok kiugró jellegűek, ám nem biztos mutatói a fogalomba tartozásnak. Pl. a madarak általában jól repülnek, szépen énekelnek és fészekben laknak. Ehhez képest a strucc nem tud repülni, hanem a futásáról híres, ami inkább a négylábúakra jellemző. Ennélfogva az emberek például a rigót tipikusabb madárnak tartják, mint a struccot. Minél több ilyen jellegzetes tulajdonsággal rendelkezik egy példány, annál jobb tagja a kategóriának (Szépe 2000, 37). Hasonlóan a játékok között sokkal tipikusabbnak számít egy labdajáték vagy a fogócska. Ugyanígy a bútor kategóriának sokkal jellemzőbb tagja egy asztal vagy egy szék, mint a zongora vagy a cserépkályha.

II.1.1.3. További kutatások azt is bizonyítják, hogy kategóriáink nagy részét nem képviseli állandó, absztrakt prototípus. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a kategóriák rugalmas és időleges mentális reprezentációk, amelyek létrejöttét vagy felépítését az adott kontextus alapvetően befolyásolja (Kövecses–Benczes 2010, 33).

II.1.1.4. A fentiek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fogalmakat a tulajdonságok egyszerű felsorolásával meg lehet határozni (Kövecses–Benczes 2010, 51). Ez azonban sok fogalom esetében nem lehetséges. A kategória tulajdonságai között ugyanis térbeli, időbeli, ok-okozati összefüggések vannak, amelyek egy felsorolásból nem állapíthatók meg. Erre a problémára nyújt megoldást a fogalmi keret.

A keret fogalmára a szakirodalomban szerzőtől függően más elnevezések is léteznek: kulturális modell, kognitív modell, idealizált kognitív modell, tartomány, séma, gestalt. Akár az is előfordulhat, hogy ugyanaz a szerző többféle megnevezést alkalmaz. Mint Kövecses és Benczes megállapítja, ezek a kifejezések a kognitív tudomány különböző részterületeiről származnak, de mindegyik kifejezés nagyjából ugyanazt jelenti, vagyis a világról alkotott tudásunk strukturált reprezentációját (Kövecses–Benczes 2010, 51).

A kognitív nyelvészet szerint a jelentés „fogalmi keret függő” (Fillmore, 1975, 1977). Például a könyök szó jelentését nemigen tudjuk meghatározni anélkül, hogy ne tudnánk, mi a KAR, a

FELSŐTEST, vagy a TEST. Ezek egymásra épülő és egyre általánosabb fogalmi keretek, amelyeket ismernünk kell ahhoz, hogy a könyök fogalmát megértsük (Kövecses–Benczes 2010, 52). Ha például vízvezeték-szerelők lennénk, akkor a *könyök* szót sokkal gyakrabban használnánk az L alakú csődarab megnevezésére, mint a testrésze. Ehhez viszont tisztában kell lennünk a vízvezeték-szerelés néhány alapvető eszközével.

A fogalmi keretek a legtöbb esetben nagyon sok elemből állnak, ezért struktúrájuk bonyolult. Az egyes szavak jelentései azonban a keretben rejlő összes információt képesek felidézni, aktivizálni. Például amikor a TANÁR szót halljuk, akkor a szó megértéséhez bármely olyan információ aktivizálódhat, ami a mondat megértéséhez szükséges. A használat során a keret egy eleme általában előtérbe kerül a többi odatartozó információhoz képest. Így például a tanár szó az OKTATÁS fogalmi kereten belül arra a személyre fókuszál, aki az oktatást végzi. Ha ugyanebből a keretből a „bukott” szót használjuk, akkor azt látjuk, hogy ennek a jelentése előzményeket is képes felidézni, amelyek a TANÉV, TELJESÍTMÉNY, SIKER fogalmakhoz kapcsolódnak. Egy szó jelentésének megértéséhez tehát több fogalmi keret bevonására is szükségünk lehet.

A keret azért képes sok információt hordozni, mert sematikusan tárolja a tapasztalatokat. Erre Fillmore (1982, idézi Kövecses–Benczes 2010, 55.) a REGGELI fogalmát hozza példának. A REGGELI megértéséhez egy olyan keret felidézése szükséges, amely magában foglalja a napi étkezési ciklusokat. Általánosságban igaz, hogy a reggelit a nap kezdetén, tehát az éjszakai alvás után fogyasztjuk el, és minden országban hagyománya van a reggelire fogyasztott ételeknek. Ám reggelizhet valaki az éjszakai műszak végeztével 8 óra munka után is, anélkül, hogy aludt volna előtte. Vagy ehhez valaki a reggelinek megfelelő időben gulyáslevest, mégsem mondjuk rá azt, hogy *ebédel*, vagy *ebédet eszik*, hiszen reggel van.

Vagyis a REGGELI fogalmának van egy ideális esete, de ez nem jelenti azt, hogy ne léteznének eltérések ehhez képest, és hogy a reggeli szót ne használhatnánk olyan dolgok megnevezésére is, amik néhány tulajdonságukban eltérnek az általánostól.

II.1.1.5. A kognitív nyelvészet alapvető szempontnak tartja, hogy a fogalmi kereteket a kultúra is befolyásolja. Bár a megismerés egyénenként más-más úton történik, az emberek csoportokba tartoznak, ami bizonyos mértékben befolyásolja a tapasztalatokat és a megismerés módjait. Számos antropológus szerint egy adott kultúra tagjainál a keretek nagyjából azonosak, ezért úgy

tekintenek a kultúrára, mint a fogalmi keretek által képviselt, a közösség tagjai számára közös értelmezések összességére. Ezt a gondolatmenetet az ÉTTEREM fogalmi keret szemlélteti, ami minden kultúrában magában foglalja az éttermi étkezés ott ismeretes szokásait. Az európai kultúrában ez az alábbi eseményekből áll:

elmegyünk étterembe

helyet foglalunk

megnézzük az étlapot

megrendeljük az ételt

a pincér kihozza az ételt

megesszük

fizetünk

elhagyjuk az éttermet

Ez egy olyan fogalmi keret, ami egy eseménysorozatot mond el, mintegy forgatókönyv (script)-szerűen. A forgatókönyv segít abban, hogy helyesen értelmezzük az éttermi étkezéssel kapcsolatos megállapításokat (Kövecses–Benczes 2010, 56). A különböző kultúrák különböző szokásai a fogalmi keretek változásaiban is megnyilvánulnak. Például az ÉTTEREM fogalmi keret is kultúráról kultúrára változik. Franciaországban nem illendő a tányéron kihozott ételt az utolsó szemig elfogyasztani; más országokban érkezéskor meg kell várnunk, hogy leültessenek egy asztalhoz.

II.1.2 Testesültség

A nyelv kognitív megközelítése szerint a fogalmak kialakulását nagymértékben befolyásolják saját testi tapasztalataink, hiszen a minket körülvevő világot érzékszerveinken, a létfenntartást szolgáló funkcióinkon keresztül érzékeljük. A fogalmi rendszer nagy része olyan képi sémákra épül, amelyek a fizikai világgal való érintkezés során alakultak ki. A testesültség elve tehát azt

mondja ki, hogy megismerésünket azok a tapasztalatok formálják legnagyobb mértékben, amelyeket testünkön keresztül élünk meg. Ennek a következményei egészen egyszerűek és a mindennapi kommunikációban gyakran olyannyira megszokottak, hogy észre sem vesszük őket. Például amikor azt mondjuk, valaki „kimegy az épületből”, akkor úgy fogjuk fel az épületet, mint egy tartályt, a tartály fogalma pedig vélhetően az emberi testből indult ki (pl. testüregek, vagy a test egésze mint tartály). Ezeket az alapvető tapasztalatokat kivetítjük a környezet tárgyaira is, és például a *valamiben* vagy *valamin kívül* helymeghatározásokat is a testi tapasztalatok alapján fogjuk fel.

Ha ezek a feltételezések helytállóak a fogalmi rendszert illetően, akkor a testet és az elmét nem lehet egymástól szétválasztani. Az, amit tudatnak vagy gondolkodásnak nevezünk, testi tapasztalatokból nyert képi sémákra, ill. azok struktúrájára épül (Kövecses–Benczes 2010, 137). Radikálisabban fogalmazva a kognitív nyelvészek szerint a fogalmi rendszer központi elemei kifejezetten az észlelésen, a testmozgásokon és az ember fizikai és szociális tapasztalatain alapulnak (Lakoff 1987).

II.1.3 A metonímia

II.1.3.1. A hagyományos retorikai felfogásban a metonímia egy fogalom vagy egy tényállás megnevezése a szabályos (konvencionális) megnevezés helyett olyan kifejezéssel, amely eredetileg egy másik fogalom megnevezésére szolgál. Az új megnevezés alapja az, hogy a két fogalom vagy tényállás egymással „érintkezzen”. Ez utóbbi alatt a megjelölt dolgok közötti természetes logikai összefüggést értjük, tehát például a hely neve az ott élők helyett: „Erről beszél hetek óta az egész ház” (Kocsány 2008, 410).

A metonímiában működő érintkezési viszonyt a szakirodalom már a kognitív nyelvészet megjelenése előtt is hosszan tárgyalta. Számos változatban igyekeztek osztályozni azokat a tárgyköröket, amelyek pontosítani próbálják a metonímiát megalapozó szomszédos és közeli fogalmakat. Ezek közül a leggyakoribbak: az idő és az abban az időben élők viszonya (gyáva *kor*), hely és az ott élők viszonya (csendes a *ház*), ok és a hatás, következmény viszonya: (*nyugtatót* vett be), szerző és mű, feltaláló és találmány viszonya (*Shakespeare-t* olvasok), tartály

és tartalom közötti viszony (a *lekvár* sorokban áll a polcon), anyag/tárgy és annak tulajdonsága közötti viszony (egy *üveg* bor). (Kocsány 2008, 412)

A felsoroltakon kívül is létrejöhetnek metonimikus kifejezések. Az összes kapcsolódási lehetőséget nyilvánvalóan nem fedik le a fenti kategóriák, ráadásul az átlagos nyelvhasználat mellett egyéni, spontán kapcsolódások is előfordulhatnak. Bizonyos kategóriák, mint pl. az anyag/tárgy és annak valamely tulajdonsága közötti viszony igen gyakori a nyelvben, s ez számtalan lexikalizálódott jelentést is eredményez: gondoljunk például arra, hogy a színnevek ezért számítanak eleve kétszófajúnak (melléknév és főnév) a magyarban. (Például *a zöld ruha* és *zöldbe öltözöm fel.*)

II.1.3.2. A metonímia kognitív nyelvészeti felfogása a metonimikus nyelvi kifejezések és a gondolkodás, a viselkedés összefüggéseit keresi. Elsőként Lakoff és Johnson *Metaphors We Live By* című – egyébként a metaforaelméletet bemutató – könyvükben ismertették a kognitív nyelvészet metonímiafelfogását (1980). Az általuk bemutatott elméletet Lakoff (1987) később kiterjesztette a fogalmi kategóriákra is, ahol lényegében a kategória egy tipikus tagja, a prototípus képviseli metonimikusan a többi tagot (Kocsány 2008, 417).

A metonímia a kognitív definíció szerint „olyan kognitív folyamat, ahol egy közvetítőfogalom (tárgy, esemény, tulajdonság stb.) mentális hozzáférést biztosít egy olyan célfogalomhoz (tárgyhoz, eseményhez, tulajdonsághoz stb.), amely ugyanannak a fogalmi keretnek, (fogalmi) tartománynak, vagyis idealizált kognitív modellnek a része. Ezt a folyamatot »fogalmi kereten belüli megfelelésnek« tekintjük” (Kövecses–Benczes 2010: 65).

Fontos jellemzője az újfajta leírásnak, hogy itt a metonímia elsősorban konceptuális folyamat, amely a gondolkodás jellemzője (ld. Kövecses és Radden 1998, ill. Panther- Radden 1999). A metonimikus nyelvi kifejezések ehhez képest másodlagosak, abban az értelemben, hogy a metonímia nem a nyelvben, hanem a gondolkodásban jelenik meg elsőként, s ennek lenyomataként kerülnek be a nyelvbe a metonimikus kifejezések. Például amikor azt mondjuk: Shakespeare-t olvasok, akkor az ALKOTÁS fogalmi kereten belül AZ ALKOTÓ A MŰ HELYETT metonímiát használjuk. Az ALKOTÓ biztosít mentális hozzáférést a MŰ célfogalomhoz. Ebben a mondatban ugyanis a beszélőnek egyszerűbb megnevezni Shakespeare-t, mint a mű címét, ami

valószínűleg több szóból állna, vagy a kommunikáció szempontjából fölöslegesen sok információt hordozna.

II.1.3.3. A kognitív felfogás kritikája szerint kérdés, hogy valóban metonímiának nevezhetjük-e a gondolkodás minden olyan folyamatát, ahol érintkezési viszonyok állnak fenn, és egyik elem helyettesítheti a másikat. Kövecses és Radden (1998) cikkükben azt állítják, hogy egy szó és az általa jelölt fogalom között is metonimikus kapcsolat áll fenn. A kritika szerint itt már a túláltalánosítás problémája lép fel, mert így végső soron a beszédképességünket is metonímiának kellene felfognunk, ebben az esetben nincs is szükség külön a metonímia fogalmára (Bencze 2009, 683). Jackendoff kísérletekkel próbálta kideríteni, hogy van-e a metonimikus kifejezéseknek fogalmi alapja. Ezek eredményeképpen azt mondhatjuk, hogy a metonímia mindenképpen egy általános kognitív képesség olyan értelemben, amennyiben képesek vagyunk az egymással kontiguitásban lévő dolgok között asszociációkat teremteni, egyikből a másikra következtetni mind konceptuális, mind nyelvi szinten. Egyelőre kísérleti úton nem sikerült bebizonyítani, hogy milyen mértékben vonunk be nyelvi és nyelven kívüli tényezőket az értelmezésbe (Bencze 2009, 694).

II.1.4 A metafora

II.1.4.1. A kognitív elméletben a metafora a metonímia mellett a jelentésalkotás másik kulcsfontosságú eleme: ez az emberi gondolkodás egyik legfőbb és leginkább jellemző mechanizmusa. Lakoff és Johnson 1980-as könyve a hagyományos retorikai metaforafelfogáshoz képest egy átfogóbb megközelítési rendszert dolgozott ki. Ezt a rendszert öt sarkalatos szembeállításra alapozzák, amelyek szerint a hagyományos metaforafelfogásban a metafora:

1. a szavak tulajdonsága, tehát nyelvi jelenség;
2. művészi, esztétikai vagy retorikai céllal használjuk;
3. hasonlóságon alapul;
4. tudatosan gondoljuk ki, de ez csak a tehetséggel megáldottaknak sikerülhet;

5. célja a nyelvi kifejezések díszítése, ami a hétköznapi nyelvre nem jellemző.

Ezzel a hagyományos felfogással szemben Lakoff és Johnson szerint:

1. a metafora elsősorban a fogalmak és nem a szavak jellemző tulajdonsága,
2. a metafora funkciója az, hogy elősegítse bizonyos fogalmak megértését, és nem csupán művészi vagy retorikai célokat szolgál,
3. a metafora gyakran nem hasonlóságon alapul,
4. a metaforákat hétköznapi emberek is erőfeszítések nélkül képesek használni,
5. a metafora nem egy fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és a megértésnek elengedhetetlen kelléke (Kövecses 2005a, 14).

II.1.4.2. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy – amint Fónagy és Nemesi is megállapítják – ebben a formában igen kevés nyelvészt, pszichológust vagy filozófust lehetne beállítani a hagyományos elmélet zászlaja mögé (Fónagy 1999, 200; Nemesi 2009). A metafora a retorika, a filozófia és a nyelvészet terén meg-megújuló viták tárgyát képezi, nem mondhatjuk, hogy a „hagyományos felfogás” olyan egységes lenne, amelyet a fenti öt pontban könnyedén össze lehet foglalni. „Egymással polemizáló elméletekről beszélhetünk, melyek minden hasonlóság ellenére nemigen vehetők egy kalap alá. [...] A retorikai tradíció azért hangsúlyozta századokon keresztül a metaforák díszítő szerepét és a művészi tudatosságot, mert tárgya a szónoki beszéd s részint az irodalom, nem pedig a hétköznapi kommunikáció” (Nemesi 2009, 38). Tény azonban, hogy egészen tág értelemben nézve a retorika aligha vonhatja ki magát az alól a hatás alól, amely a kognitív tudománynak a nyelvészettel, a nyelvészeti diszciplínákkal valló szoros összefonódásából következik – amennyiben feladatának tekinti, hogy foglalkozzon a hatással, hatás mentálisan indokolható mivoltával, illetve a metafora és a metonímia jelenségével. Bár a retorikának nem a hétköznapi nyelv a tárgya – vagy legalábbis ezt csak periférikusan érinti –, de a kogníció és a nyelv összefüggésének kutatására irányuló szándék az olyannyira alkotónak tekintett költői nyelv vizsgálatát sem hagyja érintetlenül (Kocsány 2001, 173.)

II.1.4.3. A retorikával szemben a kognitív nyelvészet elsősorban a hétköznapi beszédben előforduló metaforikus kifejezéseket vizsgálja, és az olyan kifejezéseket, mint *a kávéból*

gyorsabban kezdett kattogni az agyam (Kövecses 2005a), szintén a metaforák közé sorolja. S mivel a legtöbb kifejezésünk hasonlóan metaforikus, ezért az új felfogás szerint a metaforák a hétköznapi nyelv szemantikájában központi helyet foglalnak el, a költői nyelv metaforái pedig ennek csupán a kiterjesztései (Lakoff 1993, 203).

A kognitív szóhasználatban a metaforikus kifejezés nyelvi kifejezést jelent (szó, mondat, kifejezés), ami a felületi megvalósulása a leképezésnek.

A mindennapi nyelv metaforáit Reddy (1979) vizsgálta elsőként *The Conduit metaphor* címmel, ide nyúlik vissza a fogalmi metafora elmélete (Lakoff 1993, 203). Ha olyan nyelvi kifejezésekre gondolunk, mint *elakadtunk, válaszüthoz érkeztünk, szétváltak útjaink*, akkor azt láthatjuk, hogy a kifejezések mögött szisztematikus megfelelések húzódnak: a SZERELEM fogalmáról úgy beszélünk, hogy közben az UTAZÁS-ról elsajátított hétköznapi tapasztalatainkat hívjuk segítségül az elvont fogalom kifejezésére. A kifejezések arra utalnak, hogy két fogalmi tartomány, a SZERELEM és az UTAZÁS között ontológiai megfelelés van (Lakoff 1993, 203). Mindazokat a nyelvi kifejezéseket és a belső összefüggéseket, amelyeket az UTAZÁS fogalmáról tudunk, megfeleltetjük a SZERELEM fogalmának, amit szaknyelven úgy nevezünk, hogy az absztrakt fogalmat egy konkrét segítségével konceptualizáljuk (annak segítségével ragadjuk meg fogalmilag).

II.1.4.4. A metafora tehát két fogalmi keret vagy tartomány között jön létre. Az egyik a forrástartomány (példánkban az UTAZÁS), amelynek összetevőit leképezzük a céltartományra (itt a SZERELEMRE).

A forrás- és céltartomány közötti összefüggések leképezések sorozatát adják:

UTAZÁS	SZERELEM
jármű	szerelmek
utasok	kapcsolat
útvonal	a kapcsolat alakulása
akadályok az úton	nehézségek a kapcsolatban

II.1.4.5. A leképezéseknek fontos tulajdonsága, hogy nagyon általános szinten alakulnak ki, az ún. fölérendelt kategóriák szintjén. A példában a jármű is ilyen fölérendelt fogalom, ami a metaforikus nyelvi kifejezésekben megvalósulhat bármilyen jármű képében: autó, hajó, vonat stb. Jó példa erre a *Szerelemvonat* c. szám szövege: „*A vonat nem vár, elindult már, és a szerelemvonatból nincs kiszállás...*” (Demjén Ferenc). Bár itt nem járműről van szó, hanem annak egy típusáról, a szám szövegét megértjük, mert a SZERELEM UTAZÁS metafora egy fix része a fogalmi rendszerünknek, és ez a belőle képzett új képes kifejezések megértéséhez is hozzásegít bennünket.

II.1.5 Univerzális és egyedi metaforák

II.1.5.1. Léteznek olyan fogalmi metaforák, amelyek feltehetően minden nyelvben azonosak. Természetesen a világ összes nyelvét megvizsgálni és összehasonlítani kivitelezhetetlen feladat, így a „minden nyelvben azonosak” kijelentést csak feltételesen engedhetjük meg. Ám a világ egymástól – fizikailag és rokonságukban is - meglehetősen távol eső nyelveiben elvégzett vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy bizonyos metaforák univerzálisak. Például az egyik leggyakrabban vizsgált metafora A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK, ami megtalálható az angolban, a magyarban, japánban, kínaiában, zuluban, lengyelben, tahiti nyelvekben stb. Bár a metafora nem mindenütt produkál azonos nyelvi kifejezéseket (pl. zuluban a tartály a szív, a japánban a belek, a magyarban legtöbbször a fej), a fölérendelt fogalmak közti megfelelés mindenütt azonos. Az ilyen metaforákat univerzálisnak nevezzük (Kövecses 2005a, 169). Ezek közé tartozik pl. A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A KÖZÉPPONTI FONTOS.

II.1.5.2. A metaforák nemcsak kultúránként változhatnak, hanem a személytől is függhet nyelvi megjelenésük. Általános szabály, hogy egy metafora akkor számít személyesnek, ha a benne megjelenő kép a konvencionálisnál jobban részletezett, kirajzoltabb. Kövecses példája erre a következő: AZ ÉLET EGY UTAZÁS fogalmi metaforához tartozik az a hétköznapi kifejezés is, hogy valaki *rossz útra tért*, de Kosztolányi Dezső verse is erre a metaforára épül: “...mind-mind csomagold e batyuba,/ abba, amit hoztam, s hagyd az úton másnak,/ hogy hősi-igazul járjak egyedül,/ egyszerű ember az egyszerű földön...” A versben a költő AZ ÉLET EGY UTAZÁS fogalmi metaforát újszerűen alkalmazza, úgy, hogy az UTAZÁS fogalomköréből kiemel olyan

kifejezéseket, amelyek nem megszokottak. (Kövecses 2005a, 47). A *batyu*, az *egyszerű föld*, az *egyszerű ember* olyan konkrét részletek, amelyek csak egy adott élet leírásában fordulnak elő. Nem általánosságok, hanem egy konkrét ember utazásához tartoznak. Az egyedi metaforát ugyanazon az elven értjük meg, mint az előzőekben a Szerelemvonalat c. szám szövegét: a metafora fix része fogalmi rendszerünknek. A megértésben a kép kidolgozottsága nem okoz nehézséget, csupán újszerűbb hatást kelt a részletek által, mint egy konvencionális kifejezés.

II.1.5.3. Az elmélet egyik lényeges pontja, hogy a forrás- és céltartománynak csak bizonyos aspektusait használjuk fel a fogalmi metaforában. Amikor azt állítjuk, hogy AZ ÉLET EGY UTAZÁS, akkor ez nem jelenti azt, hogy ebben a metaforában az élet vagy az utazás összes tulajdonságát megjelenítettük. A forrástartomány elemeinek segítségével nem képezhetjük le a céltartomány összes elemét; ennek egy része rejtve marad. Ezt nevezzük metaforikus kiemelésnek (Kövecses–Benczes 2010), amely a későbbiekben fontos elemzési szempontunk lesz.

II.1.6 Alternatív konceptualizáció

Konceptualizáció alatt, amint feljebb már említettem, az entitás vagy szituáció értelmezését, fogalmi megragadását értjük. Ezt számos megismerési folyamattal összefüggésbe hozhatjuk, pl. a fentiekben már szó volt a kulturális különbségekről, illetve a különböző keretekről és a jelentés keretfüggő mivoltáról. Az alternatív konceptualizáció annyit jelent, hogy ugyanazt az entitást vagy szituációt többféle módon is értelmezhetjük. Például a PÉNTEK képezheti a BABONA keret részét, amelyben szerencsétlen napot jelent, tartozhat a HÉTVÉGE keretébe mint az azt megelőző nap vagy a munkahét utolsó napja, stb. (Radden 1992, idézi Kövecses 2010, 52).

Az alternatív konceptualizáció egyik fajtája az is, amikor egy céltartományt több forrástartomány segítségével is megfogalmazzunk metaforikusan. Az IDŐ például tipikusan olyan fogalom, amelyet sokféleképpen konceptualizálunk. Mondhatjuk, hogy *hamarosan itt a karácsony*, de azt is: *közeledünk a karácsonyhoz*. Az előbbiben az időt fogjuk fel mozgó tárgyként, amely közeledik felénk, az utóbbiban a megfigyelő a mozgó tárgy. Ugyanígy a DÜH fogalmát is többféleképpen konceptualizáljuk: lehet TŰZ (*szikrát szór a szeme*), TERMÉSZETI CSAPÁS (*előntötte a düh*), TARTÁLYBA ZÁRT FOLYADÉK (*felgyülemlett benne a düh*).

II.1.7 Mentális tér és fogalmi integráció

II.1.7.1. Az eddigieknél összetettebb fogalmak jelentésének elemzésére további eszközöket kínál a kognitív nyelvészet. Ehhez újabb kifejezéseket kell bevezetnünk: a mentális teret, a blendeket és a fogalmi integrációt.

II.1.7.2. A mentális teret mondatok megértése közben állítjuk elő, úgy is mondhatjuk: a megértés pillanatában jönnek létre. Bizonyos szinten hasonlítanak a fogalmi kerethez, hiszen mindkettő a tapasztalatok strukturált halmazát jelenti, a mentális tér azonban sokkal kisebb az előzőnél. Például a „*Holnap gulyásleves lesz ebédre*” mondathoz több mentális teret aktiválunk: egyet a *holnaphoz*, amelyben el tudjuk képzelni a következő nap eseményeit, egyet az *ebédeléshez*, egyet a *jelenhez*, amelyben a mondat elhangzik.

II.1.7.3. Könnyebben megvilágíthatjuk ennek jelentését a fogalmi integráció folyamatában. Lássuk tehát, mit is jelent ez utóbbi? „A helyedben én vállaltam volna a gyermeket” mondat (Kövecses-Benczes 2010, 173) elhangozhat egy férfi szájából is, aki egy nővel beszélget. Ennek a mondatnak az értelmezéséhez több tartományra is szükségünk van. Az első a nő tartománya, aki a gyermeket kihordja, a második a férfié, aki nem lehet terhes. A mondat megértése közben azonban ki kell alakulnia a fejünkben egy olyan – harmadik – átmeneti tartománynak, ahol a férfi terhessége is elképzelhető. Ebben a térben a nő és férfi tulajdonságai valamiképpen egyesülnek, legalábbis annyira, hogy a beszélő férfi terhessége egy elképzelhető valóság legyen. Tehát volt eredetileg két valós fogalmi tartományunk, és emellé létrehoztunk még egy integrált teret, amelyben a tényeknek ellentmondva a férfi is vállalhatja a terhességet. Ezt integrált térnek vagy angol szóval blendnek nevezzük. A fogalmi integráció elmélete Fauconnier és Turner nevéhez fűződik, az elmélet maga pedig a metaforaelmélet továbbfejlesztése.

II.1.7.4. Míg a metaforaelmélet két tartománnyal dolgozik (forrás- és céltartomány), addig az integrációs megközelítés legalább négyet vesz alapul: két (vagy több) bemeneti tartományt, egy integrált teret és a generikus teret (Kövecses-Benczes 2010, 173).

A generikus tér ismét új fogalom: szerepe az, hogy képviseljen egy sematikus vázat, struktúrát, ami a bemeneti terek közös vonásaiból épül fel. Végző soron azt mondhatjuk, hogy ennek a térnek a szerepe a klasszikus retorikából ismert tertium comparationis képviselése.

A beszéd megértése jelentős mértékben függ attól, hogy mennyire vagyunk képesek követni az aktiválásra kerülő, újabb és újabb mentális tereket, illetve a régebbi és az újabb terek közötti megfeleléseket. Ugyanazt a szituációt többféleképpen is értelmezhetjük, vagyis ugyanaz a kijelentés akár eltérő mentális tereket és elemek közötti megfeleléseket is aktiválhat (Kövecses – Benczes 2010, 172).

Az álomelemzésről szóló fejezetben részletes elemzésnek vetek alá egy olyan helyzetet, ahol a páciensnek egy igen nehéz szituációt kell megoldania. A megértés és a továbbfejlődés jól modellálható a fogalmi integráció segítségével.

III. A TÉMA ELHELYEZÉSE A PSZICHOLÓGIA KERETEIN BELÜL

A nyelvészet kognitív ága szorosan összefonódik a pszichológia szintén kognitívnek nevezett ágával, tulajdonképpen elválaszthatatlan attól, hiszen eredményeit főként annak kísérleti eredményeivel igazolja, vagy egyenesen annak állításaiból indul ki (például a kategorizáció elméletéről szóló művek mind kognitív pszichológusoktól származnak: Brown 1958, Rosch 1973, 1978, Taylor 1991, Barsalou 1992; a kognitív metafora létezését alátámasztó pszichológiai kísérletekre jó példa lehet Gibbs 1990, 1993). Ennélfogva a kognitív pszichológia az a másik terület, amelyet az alábbiakban az analitikus pszichológiával együtt bemutatok rövid pszichológiatörténeti keretbe illesztve. A bemutatás alapját Pléh (1992) és Pléh (2010) képezik.

Amint Pléh (1992) írja, „minden irányzatot jól jellemez a pszichológiában is, hogy *mivel áll szemben*” (kiemelés a szerzőtől). A klasszikus német pszichológia problémájára három „válasz” keletkezett a pszichológiatörténelemben: a behaviorizmus, a Gestalt-pszichológia és a pszichoanalízis.

A behaviorizmus a belső világ száműzésére törekedett, míg a Gestalt-pszichológia vagy alaklélektan megtartotta a belső világot, de elemek helyett egészekben és szerveződésekben gondolkodott. Az egészségességnek és az értelemnek a helyét kereste a pszichológiában.

A pszichoanalízis vagy mélylélektan fő törekvése a nem tudatos jelenségek hangsúlyozása, egy olyan emberkép megteremtése, ahol az embert mozgató erők állnak a pszichológia középpontjában, és amely nem választja szét a megismerést és az érzelmet, lelki dinamikát (Pléh 1992, 172).

III.1 Az introspekció

A pszichológiai irányzatok közül a behaviorizmus volt az első, amelyik a beszéd részletes vizsgálatát tűzte ki célul. Képviselői szerint a beszéd és a nyelvhasználat ugyanis a viselkedés egyik formája.

Ahhoz azonban, hogy a különböző irányzatok fejlődését követni tudjuk, meg kell értenünk először is az introspekciónak mint az egyik kulcskérdésnek a fogalmát.

Amikor valaki azt mondja: *jobban érzem magam, mint tegnap, vagy nagyon-nagyon mérges voltam, de nem mutattam*, akkor saját élményvilágáról számol be. A beszámoló valóságát azonban a külvilág nem – vagy csak igen korlátozott mértékben – tudja ellenőrizni, még kevésbé műszerekkel lemérni, így hát vagy elhiszi, vagy nem. Ezért a pszichológiai kutatásokból és adatgyűjtésekből mindazokat a kísérlettípusokat, amikor valaki a vizsgálat bármely szakaszát önmegfigyeléshez, azaz introspekcióhoz köti, a kutatók jó része szeretne volna számítani a szubjektivitás kizárására hivatkozva.

III.2 A beszéd előtérbe kerülése: a behaviorizmus

A kutatások céljának, eszközeinek és módszereinek kiválasztásában a behaviorizmus odáig jutott, hogy magát a pszichológia tárgyát tekintette másnak, mint a korábbi irányzatok. Míg az introspekciós pszichológia szerint a pszichológia tárgyai az érzékek, az emlékek, gondolatok, érzelmek (Szépe 2000, 59), addig a behaviorizmus szerint ezekről pontatlan adatokat lehet csak szerezni¹. Az állatkísérletekből kiindulva megszületett az a felfogás, hogy lélektant lehet művelni anélkül, hogy pszichikus jelenségekre egyáltalán utalás történne (u. o.). Ahogy Pléh (1992) találóan fogalmaz: ez volt „a lélek végső kiiktatása a lélektanból”.

A behaviorista módszer az ember vizsgálatát tulajdonképpen az inger-válasz reakció lefutására korlátozta. Ezt tartották ugyanis a pszichológia valódi tárgyának. Ezzel a szemlélettel azonban a

¹ Később azonban a kognitív vizsgálatokban is felülbírálták valamelyest az introspekció elutasítását. Ericsson és Simon (1980) a vitát valamelyest lezáró cikkükben bebizonyították, hogy az introspekció korlátai szorosan megfelelnek a memóriarendszer korlátainak. Így végeredményben Eysenck és Kean (2003) is arra az álláspontra helyezkedik, hogy „bár az introspekció mint a kognitív folyamatok azonosításának módszere számos korláttal rendelkezik, bizonyos körülmények között mégis hasznos és érvényes technikának bizonyult” (2003, 50).

megismerés jó néhány kérdésére nem lehetett kielégítő magyarázatot adni, így új elképzelések jelentek meg Európában és Amerikában is (vö. Eysenck–Kean 2003, 12). Lassanként előtérbe került a neuropszichológia és a számítógép felhasználása mint az idegrendszer modellje, s összességében azt mondhatjuk: a behaviorizmust felváltotta a kognitív pszichológia a maga szerteágazó kutatásaival és területeivel, éppen azért, mert egyértelművé vált, hogy a tudomány művelése és az ember vizsgálata sokkal összetettebb feladat annál, ahogyan azt korábban gondolták.

III.3 A generatív grammatika hatása a pszichológiára

A következő kutatási korszakot a nyelvészet paradigmaváltása vonta maga után. A Noam Chomsky nevével fémjelzett generatív grammatika azt a nézetet hirdette, hogy a nyelvelmélet feladata nem a nyelvi viselkedés leírása, hanem annak az emberi képességnek a logikai rekonstrukciója, hogy végtelen számú mondatot tudunk létrehozni és megérteni (Pléh 1992, 287). A szabály fogalma központi jelentőségűvé vált a nyelvészet hatására a pszichológiában is. Ugyanakkor a szabályok létrehozásával a kreativitás is éppen ilyen fontos szerepet kezdett betölteni a vizsgálatokban. A generatív nyelvészet szerepe a történetben azért is jelentős, mert ennek révén vált a modern nyelvészet a kognitív forradalom szerves részévé (Pléh 1992).

III.4 A kognitív nyelvészet és tudomány kezdetei

III.4.1. A pszichológiában a behaviorizmust követően ismét a megismerő ember került előtérbe (és maradt is a rivaldafényben napjainkig). Ezzel párhuzamosan a matematikában és a számítástechnikában létrejöttek azok az elméleti változások, amelyek átszivároghattak a pszichológiai kísérletekbe, és így a pszichológia mint szakterület „tudományosabbá” válhatott – legalábbis szóhasználatában, mint például *kódolás* és *átkódolás*. A számítógép már megjelenésekor egyidejűleg rögtön az emberi agy modelljévé is vált: ez lett az ember kognitív teljesítményét utánzó modell, amely az idegrendszer mentális tevékenységét volt hivatott

bemutatni. Ugyanakkor a kialakuló új irányzat módszereinek hátrányait és kritikáját az alábbiakban adja meg Pléh (1992, 287):

III.4.2. A számítógéppel való analógia kapcsán „érdemes megemlíteni a kognitív szemlélet egy különleges kettősségét [...]. A kognitív pszichológia az *információt* és a *jelentést* állítja a kutatás előterébe. Eközben tiszta formáiban nem is törődik a megvalósító rendszerrel. Az információ középpontba állítása révén az embert nem tárgyként kezeli. [...] A hétköznapi gyakorlatban ez azonban nem így van. Amikor a személyt képernyők elé ültetjük, s azt várjuk tőle, hogy fél órán át gombokat nyomogasson, s mikor a kapott reakcióidőkből egy gép által is kivitelezhető algoritmikus modellt készítünk, akkor az embert mégis tárgyként kezeljük. A kognitív pszichológus mondandójában információs lényként kezeli az embert (márpedig az információ nem tárgy), míg kutatási stílusában továbbra is mint tárgyat vizsgálja. Számos belső feszültségének és a kognitív szemlélettel való elégedetlenségnek ez az egyik végső alapja”.

III.4.3. A megismeréssel foglalkozó tudományok együttműködése olyan szoros átfedéseket hozott létre, amelyek eredményeképpen ezeket a területeket egyre többen nevezték közös néven megismeréstudománynak vagy kognitív tudománynak (cognitive science). Az új irány lényege a megismerő ember újrafelfedezése. Ennek egyik központi szereplője a kognitív nyelvészet, amelynek eszközeit, módszereit, nyelvfelfogását és emberképét az előző fejezetben bemutatam.

III.4.4. A megismerő ember hangsúlyozása kissé elfedi azt a tendenciát a tudománytörténetben, hogy lényegében a „kognitív pszichológia megszüntetve-megőrzése a neobehaviorizmusnak. [...] Most azonban már nem az állati tanulás lesz a mechanisztikus redukció analógiás modellje vagy tényleges alapja, hanem az információkezelő gép” (Pléh 1992, 290). Két értelemben beszélhetünk kognitív pszichológiáról: az egyik, ami az emberi információfeldolgozást tanulmányozza. Jól jellemzi a behaviorizmushoz képest történt változást a példa: „ma a prototipikus kísérleti pszichológiai dolgozat nem a patkány diszkriminációs tanulásának alakulása a megerősítési elrendezés és az ingerszám függvényében, hanem az emlékezeti letapogatás sebessége a prototípussal való hasonlóság függvényében” (u. o.) A másik ág „puszta hangsúlyeltolódás az emberi magasabb megismerési folyamatok irányába. Ezen belül még a behaviorizmus is elfér. Nem véletlen, hogy olyan újító neobehavioristák, mint Charles Osgood, szintén ezekkel a folyamatokkal foglalkoznak, amint nem véletlen az sem, hogy a behavioristák egy egész nemzedéke átáll a kognitív táborba” (uo.).

III.4.5. Összefoglalva, az analitikus pszichológia és a kognitív tudomány különbségei arra a pontra nyúlnak vissza, ahol az introspekciót a lélektanból egyes irányzatok kiutasították. A behaviorizmus, majd a kognitív tudomány vezető szerepet kapott a pszichológiában, de ugyanakkor az ember belső világát szem előtt tartó irányzat sem szűnt meg működni. A mélylélektani irányzatok központi fogalma a tudattalan, amelynek tulajdonságait a következő fejezetben ismertetem.

III.5 A tudattalan és a tudat különböző felfogásai

III.5.1. A tudattalan az utóbbi évszázadokban főként két felfogásban került be a tudományos gondolkodásba. Az egyik a negativisztikus felfogás: innen nézve a tudattalan mindaz, ami nem tudatos. Vagyis a tudattalan egyetlen eltérése a tudatostól, hogy halványabb, gyengébb, nem tartozik éber érzéleteink közé. Ez a kognitív pszichológia tudattalanfogalma, ami a nem tudatos folyamatokat a megismerés köréből származtatja. Itt van minden olyan érzékletünk, amelyet tudatküszöb alatt érzékeltünk, amit elfelejtettünk. Ez a racionális irányzat, amely Leibniz munkáival indul meg (Pléh 1992, 173). Leibniz állítja először azt, hogy az ingert végtelen kicsi hatásig lehet csökkenteni, de nincs okunk feltételezni, hogy csak azért, mert egy idő után már nem érzékeljük, nincs is. Herbartnál a tudat-tudattalan kognitív jellegű szembeállítására így hangzik: a tudat reflektorfény, amelyben képzeleteink egy része jelen lehet; ám ha innen kikerül, attól még nem szűnik meg létezni. Ez a megközelítés olyan tényezőket is tartalmaz, amelyek már motivációt jeleznek: a képzetek harcolnak egymással a tudatba jutásért.

III.5.2. A másik felfogásban a nem tudatos folyamatok jellege tér el a tudatostól: míg a tudatos észszerű, a tudattalan észszerűtlen. Az ezt képviselő pszichológusok a nem tudatos jelenségek sajátos jellegét, a tudattól minőségileg eltérő voltát hirdetik, és az embert mozgató tényezőket, az érzelmeket tartják leginkább tudattalanunk tartalmának.

A pszichoanalitikusok számára az III.5.1. fejezetben leírt megismerésközpontú és negativisztikus (azaz valaminek, többnyire az élességnek a hiányával jellemzett) tartalmak a freudi tudatelőttés fogalmával lesznek majd megfeleltethetőek.

A jungi pszichológia tudattalanfelfogását lásd a III.7 fejezetben.

III.5.3. A mai felfogás szerint a tudat javasolt jellemzői a következők (Pléh 2008, 267-8 alapján):

- világosság: ez leginkább összekapcsolódik az éberség (awareness) fogalmával, olyan jelenségeket kell értenünk alatta, mint pl. amikor tudatosan megfigyelünk valamit annak érdekében, hogy később pontosan fel tudjuk idézni annak részleteit.

- beszámolóképeség: az előzőből következik, lényege, hogy az ilyen típusú lelki jelenségekről pontosan, szabatosan be tudunk számolni.

- egészlegesség: az élmény osztatlansága. Pl. amikor írunk, nem éljük át, hogy egyszerre hány izmot mozgat a kezünk stb.

- Énre vonatkoztatás: a tudatos jelenségekről az a benyomásunk, hogy azok velünk történnek.

- Személyesség: a tudatos élmények mindig valakihez tartoznak.

- Involváltság:

- Metakognitív elemek: a tudatos lelki jelenségeket képesek vagyunk további reflexió, mérlegelés tárgyává tenni, vagyis elemezni tudjuk az élmény szerkezetét.

III.5.4. A negativisztikussal szemben irracionalistának nevezett hagyomány főképp Fichte, Schelling és Schopenhauer nyomán azt a felfogást képviseli, hogy az ember nem teljesen determinált lény. Vannak olyan erők, amelyek nem ismerhetők meg, ill. nem tarthatók a tudat ellenőrzése alatt. Működés módjuk minőségében tér el a tudatos folyamatoktól: illogikusak, kiszámíthatatlanok, megengedik az ellentmondást. Ezt a koncepciót veszi át a pszichoanalízis (Pléh 1992, 174).

III.6 A pszichoanalitikus elmélet kezdetei

A pszichoanalízis fogalmának máig többféle értelmezése van érvényben. Mindegyikre érvényes, hogy ez a lelki gyógy módoknak az a formája, amikor a pszichoterapeuta hosszú időn át beszélgeti

a páciens, és az előkerülő problémák megbeszélésével közösen igyekeznek értelmezni a szituációkat, konfliktusokat, eseményeket. Ez a kezdeti időszakban főként kóros személyekkel történt, amelyekből az egészséges lelki működésre vonatkozóan is fontos mechanizmusokat sikerült feltárni.

III.6.1. Sigmund Freud a hisztériát hipnózissal gyógyító kezelések során fedezte fel a pszichológiában ma már sorsfordítónak számító tény, hogy a hisztériás tüneteknek szimbolikus jelentősége van. Később részben Charcot párizsi orvos hatására egyre több jelentőséget tulajdonított a szexuális tartalmaknak. Az 1890-es években jelenik meg Álomfejtés c. műve, amelyben azt állítja: az álmokban saját magunk számára is elfogadhatatlan vágyaink szeretnének megjelenni, ezek olyan képzetek, amelyeket a belső cenzúra elfojt, megfordít, eltol. Az így tudattalanná váló emlékeink és motivációink nagy hatással bírnak a viselkedésünkre. Az elfojtott motivációk, emlékek válhatnak később a lelki betegségek forrásává. Gyógyító módszere az ilyen emlékek, vágyak felszínre hozatalára épült, mert a tudatosítás és a megértés segíti a páciens a feldolgozásban és a továbblépésben.

III.6.2. Freud szerint (ez egyik fő eltérése a jungi felfogástól) a kultúra az állandó lemondás világa, mivel alkotásaink, kreatív tevékenységünk mind a szublimáló szexuális energia termékei. Totem és tabu című művében kifejti, hogy már az ősember alkotásai is az őshordában élő fiatalok apjuk elleni lázadásának, a nők birtoklásáért elkövetett apagyilkosságok eredményei (Pléh 1992, 179).

III.6.3. A pszichoanalízis általánosan elismert újításai közé tartozik a kora gyermekkori élmények fontosságának előtérbe helyezése, valamint annak bizonyítása, hogy a megismerést és a viselkedést nem vizsgálhatjuk önmagában, az ember vágyainak és érzelmi világának figyelmen kívül hagyásával (Pléh 1992, 190). Freud további két pozitív újítását is meg kell említenünk attól függetlenül, hogy elveivel egyetértünk-e vagy sem: egyrészt ő javasolta elsőként az alapos, tisztelettel és figyelemmel történő odafigyelés módszerét a pszichiátriai zavarokban szenvedő betegeknél, másrészt kidolgozta az érzelemátvitel elképzelését. Ez azt jelenti, hogy a páciens saját érzelmi viselkedésmintáit, sémáit, megszokott reakcióit átviszi a terapeutára is, ami lehetővé teszi, hogy egyáltalán megismerje önnön viselkedését és érzelmi szokásait, ezáltal könnyebben kialakíthasson egy másfajta megoldást, amit aztán általánosíthat a terápián kívüli kapcsolataira is (Oatley-Jenkins 2001, 407-9).

III.6.4. Részösszegzésként itt pontot tehetünk a jungi pszichológia előzményeiként tárgyalt irányzatok tárgyalására. A fentiekből kiviláglik, hogy a kognitív pszichológia és a mélylélektan alapvetően eltérnek egymástól. Mindkettő beszél tudattalanról, ez azonban két különböző megközelítést jelent. A kognitív tudattalan jelenségek az éberség és érzékelés csökkenésével állnak kapcsolatban. A pszichoanalízis tudattalanfogalma már Freudnál is tartalmazott olyan elemeket, amelyek valamiképpen öröklöttek, nem eredeztethetőek az egyén személyes tapasztalatából (Jung: 1967). A Freud által kialakított „tudatelöttes” -fogalom igen hasonló elemeket foglal magában, mint amelyeket a kognitív pszichológia tudatalattiként számon tart. A felfogások csekély egymásrahatásaként a mai kognitív pszichológiai írásokban is felmerül annak lehetősége, hogy a tudattalanra valóban egy másfajta működésmód jellemző, amit leginkább az illogikus vagy prelogikus szavakkal tudunk leírni, ilyenek például Csíkszentmihályi Mihály (2008) *Kreativitás* c. könyvében az inkubációról szóló részek.

Az alábbiakban a pszichés szerkezetnek az eddigiektől alapvetően különböző elképzelését ismertetem, amely mint pszichológiai elmélet, ennek a dolgozatnak az egyik alappilléret nyújtja. Az ismertetés alapjául Jacobi (2009) szolgál.

III.7 A jungi lélektan

Jung fiatalon szóasszociációs tesztjével és tipológiai modelljével szerzett magának nemzetközi hírnevet. A nevéhez kötődő legismertebb pszichológiai fogalmak: az archetípus, az egyéni és kollektív tudattalan, extra- és introverzió, animus és anima, az én köré szerveződő persona és az árnyékszemélyiség (Antalfai 2007a, 166), de ugyanilyen ismert jelenség szinkronicitás (a „semmi sem történik véletlenül” elve), az életközepi krízis, a kapuzárási pánik is; sőt ezek napjainkra már annyira a köztudat részévé váltak, hogy szinte elképzelni is nehéz azt, hogy ez valóban csak a századforduló után került be a közvélekedésbe.

Freuddal való közös pályafutásuk addig tartott, amíg Jung meg nem írta "A libidó szimbólumai és változásai" – c. művét. Jung modelljében a libidó tágabb értelmezésű pszichés energia volt, ami nem felelt meg Freud szexualitáson alapuló libidóelméletének.

III.7.1 A jungi és freudi pszichológia különbségei

A Jung és Freud közötti nézeteltérések körvonalazása azért is fontos, mert a köztudatba igencsak egyenetlenül kerültek be a mélylélektani elméletek egyes részletei, ráadásul Jungot köztudottan csak mint Freud egyszerű követőjét tartják számon, vitáikról nem is értesültek. A fejezet tehát azt hivatott világossá tenni, hogy hol húzódnak meg kettejük között a határok.

Igen röviden összefoglalva, az analitikus pszichológia lényegében abban tér el a freudi pszichoanalízistól, hogy a lelki működést nem a patológia, hanem az egyetemes emberi kultúra irányából közelíti meg (Antalfai 2007a, 166, kiem. tőlem).

Jung libidóelmélete később hatással volt a Mesterre is: ebből alakítja ki Freud a polarizált, konfliktusos libidóelméletét (az Eros szexuális eredetű életösztön, a Thanatos a halálösztön, ezen konstruktív és destruktív erők harca viszi tovább az emberi magatartást).

Jung így fogalmazza meg saját libidófelfogását: „Azt kell mondanom, hogy a neurózis kizárólag nemi eredetű felfogása számomra túl szűknek tűnik. [...] Szeretném ezért azt javasolni, hogy a pszichoanalitikus elméletet szabadítsuk meg a kizárólag szexuális állásponttól. Ehelyett az energetikai szemléletmódot vezetném be a neurózisok lélektanába. Minden pszichikai jelenséget felfoghatunk az energia megnyilvánulásának [...]. Ezt az energiát igényként vagy vágyként képzelhetjük el. Én libidónak nevezem, ahol a szót az eredeti jelentésében használom, mely semmi esetre sem korlátozódik kizárólag a szexualitás területére. [...] Egy átfogóbb álláspontról a libidót általános életfontosságú energiának vagy a bergsoni „élan vital”-nak foghatjuk fel. Ennek az első megnyilvánulása a gyermekben a táplálkozási ösztön. Ebből a szakaszból fejlődik ki lassan a libidó a szopási tevékenység számos változatán át a szexuális működésig. A szopás folyamatát tehát nem tekintem szexuális aktusnak. Az örömet biztosan nem tekinthetjük szexuális örömnnek, inkább a táplálékfelvétel miatti örömnnek, mert az sehol nincs bizonyítva, hogy az öröm önmagában szexuális természetű. Ez a fejlődési folyamat a felnőttkorig folytatódik, és a külvilághoz való egyre nagyobb alkalmazkodás párosul vele.” (Jung, 2006, 253).

Mivel a dolgozat mélylélektani részeiben Jung elveit követem, a pszichológiai elemzésekben nem lesz szó a fixációról és szexuális motivációk feltételezéséről. A következő fejezetben pedig a

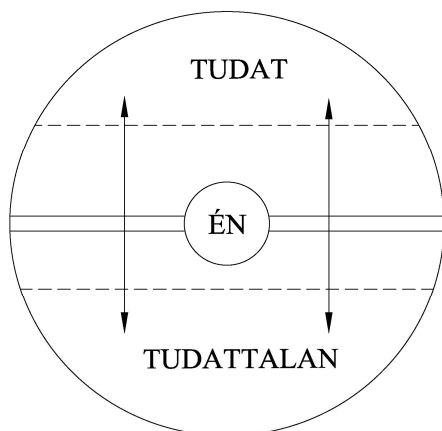
Jung által kidolgozott pszichés működést ismertetem, mivel ez alkotja a később felhasználható módszerek, meglátások szakmai hátterét.

III.7.2 A psziché működése a jungi felfogásban

Jung szerint mindaz, amit a világról tudunk, mint ahogy az is, amit önmagunk létezéséről tudunk, a psziché közvetítésével tárul elénk. Psziché (vagy pszichés) alatt a tudatos és tudattalan folyamatok összességét kell értenünk (Jung 1972, 164). Másképp fogalmazva ez azt jelenti, hogy mind a világ, mind önmagunk megismerése a psziché közege keresztül történik.

III.7.2.1 Felépítés

A psziché – amelyen keresztül a jungi lélektan az ember megismerését leírja – két egymást kiegészítő szférából áll, a TUDATOS és az ún. TUDATTALAN részből:

1. ábra (Jacobi 2009, 20.)

Az én középen helyezkedik el a két szféra között. A TUDAT és a TUDATTALAN támogatja, kiegészíti és ellensúlyozza egymást, komplementer és kompenzatorikus viszonyban állnak egymással. A tudatos és a tudattalan határa elmozdulhat, például lehetséges, hogy énünkben a tudat tartománya ennél sokkal kisebb, vagy fordítva, ennél nagyobb. Ezt a lehetőséget az ábrán a nyilak és a szaggatott vonalak jelzik. A kör mint forma egyfajta absztrakció csupán; alakja a

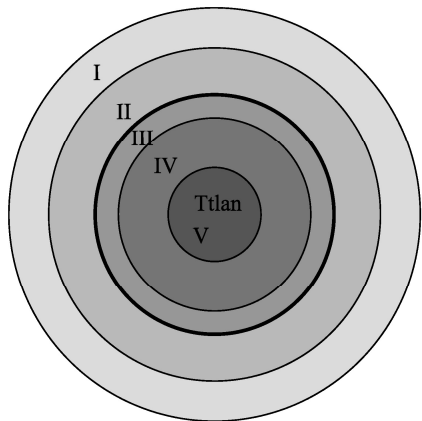
viszonylagos zártságot és az egyéni psziché teljességét hivatott érzékeltetni. Az ábrán az ÉN közepén látható, ami szintén absztrakció, egy gondolat gyakorlati megjelenítése (Jacobi 2009, 20).

III.7.2.2 A tudattalan

A következő ábrán a tudattalan felépítését zónákra osztva láthatjuk. Ez természetesen csak a követhető ábrázolás végett történik ilyen koncentrikus körökkel, egyébként a zónahatárok nem konkrétak és nem is feltétlenül ilyen „méretűek”.

III.7.2.2.1. A jungi lélektanban a tudattalan két összetevője a személyes (I-II) és a kollektív (IV-V) rész. A személyes zóna az egyéni élet során szerzett minden olyan tapasztalat tartománya, amelyek 1. elvesztették intenzitásukat, és így feledésbe merültek, vagy 2. valamilyen okból a tudat elfojtotta őket, 3. amelyeket küszöb alatt érzékeltünk és így sosem érték el a tudatosságot (Jung 1946, 164).

2. ábra (Jacobi 2009, 48.)

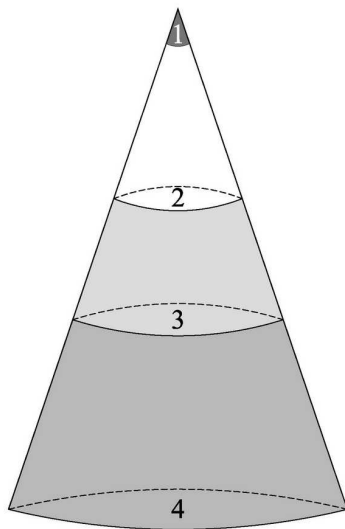
- I. Emlékek
- II. Elfojtott tartalmak (I-II: személyes tudattalan)
- III. Emóciók
- IV. A tudattalan legmélyebb részéből a tudatba törő tartalmak
- V. A kollektív tudattalan azon része, amely soha nem emelhető a tudatba (IV-V: kollektív tudattalan)

III.7.2.2.2. Ezután következnek az emóciók, majd a kollektív tudattalan tartománya. Ennek fogalmát Jung pszichiátriai tapasztalataiból alkotta meg, mivel sokszor tapasztalta olyan tartalmak, képek, összefüggések megjelenését, amelyeket az egyén nem is élhetett át soha. Ezért „hajlott arra, hogy a tudattalant többnek tekintse valamiféle raktárhelyiségnél, amelyben az elfojtásnak vagy a felejtésnek tulajdonítható múltbéli élmények halmozódnak fel” (Bennet 1997, 52). Jung kissé radikálisabban úgy fogalmaz: „Sigmund Freud nézetei a legtöbb emberben

megerősítették a megvetést a lelki élet iránt. Őelőtte csak figyelmen kívül hagyták és mellőzték a tudattalant, őutána már morálisan elutasítandó szeméttelépé vált.

Ez a mai álláspont kétségkívül egyoldalú és méltatlan, sőt, az ismert tényeknek is ellentmond. Mai ismereteink szerint a tudattalan természetes jelenség, és mint ilyen, hasonlóan a természethez, semleges. Az emberi természet minden oldalát magában foglalja: fény árnyék, szép-visszataszító, jó-rossz...” (Jung 1993, 104).

A személyes tudattalan a kollektívhez képest felszínibb és viszonylagosabb, mint a neve is mutatja, személyesebb jellegű. A kollektív tudattalant nem érintik az egyéni tapasztalatok, ez egy egyén fölötti lelki szerveződés (Jung 1946, 159).

3. ábra (Jacobi 2009, 50.)

1. Az Én
2. A tudat
3. A személyes tudattalan
4. A kollektív tudattalan

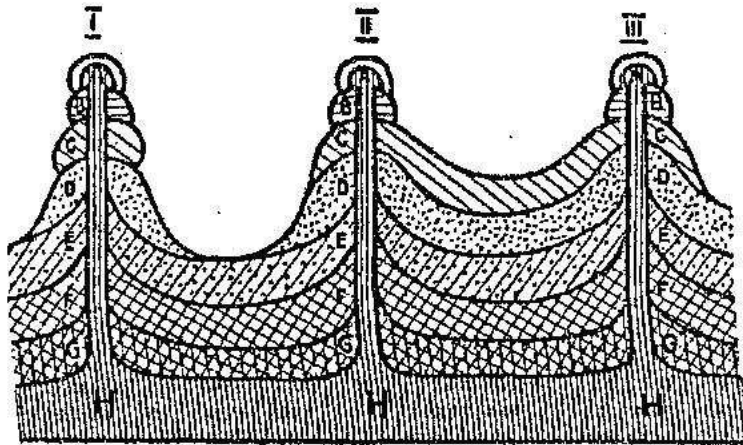
III.7.2.2.3. A tudat és tudattalan egymáshoz való arányait (ismét csak hipotézisszerűen) a fenti csonka kúpokkal lehet ábrázolni. A határok itt sem veendő konkrétumoknak, csupán az ábrázoláshoz tartozó tárgyiasítások. A kollektív és a személyes tudattalan egyes részeinek elhatárolása a gyakorlatban nehéz, és semmiképp sem ilyen konkrét, mint az ábra sugallná. Az egyes rétegek tartalmai többnyire egymással összefonódva bukkannak fel.

A kollektív tudattalan is különböző régiókra osztható, amelyek egymásra épülve helyezkednek el. Ezt a 4. ábra mutatja be. Itt láthatjuk a kollektív tudattalan feltételezett keletkezési történetét, mint egyfajta pszichés családfát. Az egyes leülepedett rétegek a törzsfajlás szempontjából ábrázolják a psziché felépítését. „Legalul a kifürkészhetetlen mélység, a központi energia, amelyből az egyéni psziché valaha réges-régen differenciálódott. Ez a központi energia keresztülhúzódik a differenciált és elkülönült rétegeken, mindegyikben benne él, egy része

sértetlen formában eljut egészen az individuális lélekig. A kifürkészhetetlen alap felett található az összes állat tapasztalatainak lecsapódása, a következő rétegben pedig a legősibb emberi tapasztalatok, őseink tudásának az üledéke. Minden réteg a kollektív psziché további differenciációját képviseli, míg végül az általános emberitől a nemzeti csoportig, a törzstől a családig haladva eljut az egyedi, kivételes pszichéhez” (Jacobi 2009,51). Jung szerint a kollektív tudattalan az emberi fejlődés óriási erejű szellemi öröksége, amely minden egyed agyi struktúrájában újjászületik (Jung 1946, 175).

4. ábra

(Jacobi 2009,
51.)

I Egyes nemzetek

II és III Nemzetek csoportja (pl. európaiak)

A. egyén	E. népcsoportok
B. család	F. primitív emberi ősök
C. törzs	G. állati ősök
D. nemzet/nép	H központi energia

Míg a személyes tudattalan folyamatosan töltődik új és új tartalmakkal, a kollektív tudattalan teljes egészében az emberi fajra jellemző elemekből áll. Tartalmainak értéke és „helyzete” csak akkor állapítható meg, ha felszínre bukkannak, azaz tudatosulnak. Fontos itt ismét hangsúlyoznunk a tudattalannak azt a megközelítését, amelyet már Pléh (1992) alapján ismerttettem: a tudattalan működésmódjai minőségükben térnek el a tudatos folyamatoktól: illogikusak, kiszámíthatatlanok, megengedik az ellentmondást. (Pléh 1992, 174). Jacobi ezt így határozza meg: „a tudat a környezethez való alkalmazkodás során célratorően, irányítottan és célszerűen működik. A tudattalan ezzel szemben közömbös az énközpontú célszerűséggel szemben, és a természet személytelen tárgyilagosságával bír.” (Jacobi 2009, 52.) Egyetlen célja, hogy megőrizze a pszichés folyamat zavartalanságát, ezáltal lényegében a belső egyensúlyt és egészséget. Működése pedig javarészből meghaladja felfogóképességünket, azaz nem része a tudatos gondolkodásnak.

III.7.2.2.4. A tudattalan rétegeinek részletes tárgyalása után felmerül számunkra a kérdés, hogy vajon hogyan szerzünk, ill. szereznek tudomást a pszichológusok és pszichiáterek olyan tartalmakról, amelyekről lényegében nem tudunk, főképpen amelyek meghaladják felfogóképességünket? A tudattalan tartalmazza az embert hajtó lelki energiákat és azokat a formákat vagy kategóriákat is, amelyek ezeket szabályozzák: az archetípusokat. Az emberiség minden nagy elképzelése archetípusokra megy vissza. Különösen a vallási elképzeléseknél tapasztalható ez, de a tudomány vagy az erkölcs központi fogalmai sem kivételek ez alól. Jelenlegi formáik mind az ősi elképzelések aktualizált, napjaink igényeihez igazított változatai. A tudatnak ugyanis nemcsak az a feladata, hogy a külső világot az értelem bejáratain keresztül felfogja és megismerje, hanem az is, hogy a belső világot alkotó módon érthetővé tegye a külvilág számára² (Jung 1946, 175).

Ez egy hangsúlyozandó különbség a kognitív pszichológiához képest, hiszen ez utóbbi szerint az emberi gondolkodás és mentális tevékenység csupán visszatükrözi a külső eseményeket. Az analitikus pszichológiában viszont feltételezzük, hogy van egy belső világ, amely a külvilág eseményeit befogadja, azokra reagál, és amely a másik irányban is éppen úgy törekszik kifejezni magát: a belsőt próbálja megfogalmazni a külvilágnak. Erre mindnyájan törekszünk, hiszen ez a lelki egészség záloga. Egészséges személyiségnek pszichológiai

² Sie sind in ihrer gegenwärtigen Form durch bewußte Anwendung und Anpassung entstandene Varianten der Urvorstellungen, denn es ist die Funktion des Bewußtseins, nicht nur die Welt des äußern durch die Sinnesporten aufzunehmen und zu erkennen, sondern auch die Welt des Innern schöpferisch in das Außen zu übersetzen.

megközelítésből azt mondhatjuk, akinél a külső és a belső világ harmonikus kapcsolatban van egymással. A psziché egésze: a gondolkodás, érzékelés, érzés, intuíció és az akarat élet összehangolt működésre képes. Hétköznapi nyelven: egészséges személyiségnek számít az, aki a külvilágot képes a maga realitásában befogadni, azt önmagába integrálni, és a saját belső világát (érzéseit, intuícióit, szándékait) is képes a külvilágba „beültetni”, harmonikusan megjeleníteni, megvalósítani.

III.7.3 Archetípus és szimbólum az analitikus pszichológiában

Jelen fejezetben a tudattalan tartalmait, az archetípusokat, a szimbólumokat és az analitikus pszichológia belső képekről alkotott felfogását fogom közelebbről körüljárni.

III.7.3.1. A KÉP röviden előrevetítve és összefoglalva az energia megnyilvánulásának specifikus formája a lélekben, amelyet a kreatív fantázia hoz fel a tudattalan, az objektív psziché anyagából. A léleknek ez az aktív, kreatív munkája a kaotikus tudattalan tartalmakat képivé alakítja. Ez látható az álmokban, fantáziákban, víziókban és ennek analógiájaként minden kreatív művészi alkotásban (Jacobi 2009, 79). A kollektív tudattalan az a terület az emberben, ahol évezredek információi tárolódnak ősmintázatokba, azaz sémákba rendezve. Ezeket az ősmintázatokot nevezi Jung archetípusoknak, amelyek szimbolikus képek formájában aktiválódnak (Antalfai 2007a, 170).

A tudattalanból képi formában felmerülő mondanivalóktól a modern ember gyakran idegenkedik, egyrészt az elterjedt nézetek téves értelmezése miatt (a pszichológia alkalmazását, gyógyítási módszereit, a tudattalanból feltárandó információkat, de még akár a komplexus szót is kizárólag az elmebetegséghez kötik). Ám Jung úgy gondolta, hogy „a tudattalan régebbi, mint a tudat. Ez az elsődleges „viszonyítási alap” [...], amelyből a tudat újra és újra kiemelkedik. A tudat tehát teljes egészében az alapvető pszichés aktivitásra épülő másodlagos jelenség [...]. Az az elképzelés, miszerint az ember lelki élete nagy részben tudatos, teljesen téves, hiszen életünk nagyobb részét a tudattalanban töltjük: alszunk vagy álmodozunk” (Jacobi 2009, 24).

Vagyis a fantáziáinkban, álmainkban felmerülő képek az ember normál pszichés működésének „kellékei”, hiszen ez a tudattalan megnyilvánulási formája. Elemzésük, és az a tény, hogy a bennünk felmerülő képeknek jelentése van/lehet, nem az elmebetegség bizonyítéka, nem olyan dolog, ami eleve a pszichés problémákról szól, hanem általánosságban az emberi psziché mindennapi működéséről, ami betegre és egészségesre egyaránt érvényes. A legtöbb ember erősen távolságot tart attól, hogy saját álmait pszichés elemzés alá vesse, jóllehet a pszichológia szerint az álom teljesen normális életjelenségünk, amelynek mondanivalója gyakran a felfedezés, a megoldás örömeivel is eltölthet(ne) bennünket.

A következőkben felmerülő elemzések tehát nem annak a „bizonyítékai”, hogy az álmok, metaforák, képek, ábrák gazdái bármilyen szinten elmebetegnek vagy lelkibetegnek lennének nyilvánítva. Elemezni bármelyikünk képeit és álmait lehet, amennyiben megosztjuk őket egymással, és élni akarunk ezzel a lehetőséggel.

Munkám szempontjából maga a módszer bír kiemelkedő jelentőséggel: az, hogy a pszichoterápiában „a terapeuta azon próbál együtt dolgozni a klienssel, hogy értelmet adjon a tüneteknek, szemben azzal az inkább orvosi megközelítéssel, amely közvetlenül³ próbálja meg enyhíteni a szenvedést” (Jenkins – Oatley 2001, 406).

A psziché legmélyebb rétegében található a kollektív tudattalan, „azoknak az ösztönös gondolati és viselkedési mintáknak a székhelye, amelyeket az emberi tapasztalat évezreidei formáltak azzá, amit ma érzelmekként és belső értékeként élünk meg. Ezek az ősi képzetek nem idézhetők a tudatba: csak szimbolikus alakban vizsgálhatók, férfiak vagy nők képében, vagy képzetekként, amelyeket az elménk a külvilágra vetít. Jung ezeket az ősi szimbólumokat archetípusoknak nevezte, és valamennyi ember közös örökségének vélte őket” (Fontana 1993, 11).

Az archetípusok alkotják a tudattalan középpontját és erőterét, ezek azok, amik meg tudják változtatni tudatos gondolkodásunkat. Az archetípus pszichés szerv, jelentésének központi magja körülírható ugyan, de nem írható le. „Bármí, amit az archetípusról állítunk, a tudathoz tartozó tárgyiasítás és konkretizáció.

Ha további analógiákat akarunk keresni, első helyen kell említeni a „Gestalt”-ot a kifejezés legszélesebb értelmében, ahogy azt a Gestalt-pszichológia (alaklélektan) és a biológia is alkalmazza. Az archetípusok csak formai szempontból meghatározottak, tartalmukat tekintve nem” (Jacobi 2009, 60).

„Mivel számtalan dolog az emberi megértésen túl található, állandóan szimbolikus fogalmakat kell használnunk ahhoz, hogy olyasmiket mutassunk be, amiket nem tudunk meghatározni, vagy teljes mértékben felfogni. [...] Ám a szimbólumok tudatos alkalmazása csak az egyik vonatkozása egy nagy jelentőséggel bíró pszichológiai ténynek: az ember tudattalanul és spontán módon – az álmok útján – is alkot szimbólumokat. Ezt a mozzanatot nem könnyű megragadni, de mégis meg kell tennünk, ha ismerni akarjuk az emberi psziché működését. Az ember a megismerés során semmit sem tud a maga totalitásában felfogni. Lát, hall, tapint és

³ Értsd: gyógyszerekkel vagy más mechanikus megoldással.

ízlel, de az, hogy meddig lát el, milyen jól hall, mit tapint és mit ízlel, érzékszerveinek számától és minőségétől függ. Mindez korlátozza a környező világ érzékelésében” (Jung 1993, 19).

Valóságérzékelésünknek vannak ezenkívül tudattalan vonatkozásai is, amelyeknek éppen akkora – ha nem nagyobb – jelentőségük van, mint a tudatos megismerésnek. Először is, amikor érzékszerveink a valóság jelenségeire reagálnak, képekre és hangokra, ezek valamilyen módon átfordítódnak a valóság tartományából a psziché tartományába. A pszichén belül pszichikus eseményekké válnak. Ez már a tudat világán kívül történik, tehát meg kell állapítanunk, hogy nem ismerjük őket. Így minden tapasztalat végtelen számú ismeretlen tényezőt tartalmaz a tudatküszöb alatt érzékelt ingereken kívül is (Jung 1993, 19).

A megismerésnek erről a tudattalan részéről pontosan azoknak a képeknek a jelentése által értesülünk, amelyek a psziché mélyéről felmerülnek. Ezek az archetipikus, szimbolikus képek gyakran mítoszokhoz kapcsolódnak. Úgy tűnik, hogy a kollektív tudattalan leginkább mitologikus vagy ilyen jellegű képekből, motivációkból áll. Az egyes népek mítoszai ezen tartalmak kultúránként változó, azaz minden kultúrában egyedi módon alakot öltő megvalósulásai, kivetülései. Ezt a csillagos ég példáján keresztül érthetjük meg. A csillagokkal borított ég egységes képét az ember a történelem során felosztotta jelentéssel bíró, kisebb egységekre, amelyeket csillagképeknek nevezünk, és amelyek mindenféle misztikus szereppel bírnak az egyes népek kultúrájában. Ilyenek például a nyugati kultúrában a csillagjegyek, de másutt a csillagok isteni szereppel bírnak. Vagyis az ember a csillagok Földről látható képéhez hozzárendeli, beleértelmezi önmaga belső tartalmait, itt például az archetipusokat, amelyek befolyással bírnak az emberi természetre. Így működik a tudattalan megismerő munkája (Jung 1946, 165).

Mindezt úgy tudjuk elképzelni, hogy az ember tudatos megismerő rendszerével párhuzamosan működik egy olyan szerv is, amely a lélekben alakult ki, nem a testben. Ez a lelki szerv (vagy rendszer) a fizikaihoz hasonlóan alkalmazkodott a rendszeresen előforduló környezeti eseményekhez, és szintén elraktároz egyfajta tudást az eseményekről. Ebben a tudásban a tudattalan reakciók gyűjtetnek össze. A mítoszok kialakulásában jól érzékelhető ez a folyamat. Vegyük például azt a jelenséget, amikor a nap minden reggel felkel, végigfut az égen, s esténként lenyugszik. Ezt az emberiség ősidőktől fogva mindennap látja; vagyis a nappal-éjszaka váltakozása egy bevésődött képünk. Ezt a bevésődést csak olyan tartalmakkal tudjuk igazolni, amelyeket a fantázia alkotott a nappal és az éjszaka váltakozására. Ezek

misztikus analógiák, például arról, hogy minden reggel felkel egy Isteni Hős, aki a tengerből születik, megmássza a nap útját, majd nyugaton várja őt a Nagy Anya, aki minden este elnyeli őt. Az éjszaka ideje alatt átvándorol egy iszonyú sárkánygyomron az éjfél tengerének alján. Az éj kígyójával vívott rettentő csaták után reggel ismét újjászületik, és előlről kezdi égi útját. Egy ilyen mítoszkonglomerátum kétségtelenül tartalmazza annak a pszichikai folyamatnak a leképezését, amely az emberben a nap és az éj váltakozása alatt bekövetkezik, vagyis a nappalhoz tartozó derűsebb, vonzóbb, életképességet sugárzó érzelmeket és az éjszakához tartozó szorongást, bizonytalanságot, gyötrődést. A primitív népek a kutatások szerint egymáshoz igen hasonló mítoszokat hoztak létre, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy az őket körülvevő fizikai világ eseményeire magyarázatot adjanak (Jung 1946, kiemelés tőlem).

A mítoszok keletkezéséről annyit mondhatunk, hogy a fizikai események valamelyest torzított formában kerülnek a pszichébe és ott rögződnek, ami által a tudattalan ma is hasonló képeket alkot (Jung 1946, 165). Igen fontos még egyszer kiemelnünk, hogy a psziché nem a pusztán fizikai tényeket tárolja, hanem a fantáziákhoz társítva rögzülnek a sémák. Hogy egy újabb példát mondjunk: „nem a vihar, nem a villám, az eső és a sötét felhők maradnak meg a lélekben, hanem ezek képe a hozzájuk tapadó, általuk okozott fantáziákkal együtt” (Jung 1946, 169). A megsemmisítő viharok elől menekülő emberben saját félelme marad meg a szikrázó, robbanó természeti erőktől. Az a reakció, amit a legbenső részünk ad, megszemélyesíti a vihart, a természetnek szenvedélyeket tulajdonít, és így a tisztán fizikai elemek dühöngő istenekké válnak (Jung 1946, 169). Ilyen értelemben állíthatjuk azt, hogy a kollektív tudattalan nem csupán az emberi tapasztalatok ősidők óta létrejövő üledéke, hanem egy aktív, reakciókat és készségeket tartalmazó, élettel teli rendszer, ami láthatatlan, de annál hatékonyabb módon meghatározza az egyént. Máshonnan nézve: az archetípusok ösztöneink manifesztálódott formái. Az ösztönök forrásából ered a kreativitás is, tehát a tudattalan nemcsak történeti meghatározottság, hanem alkotó impulzusok szállítója is (Jung 1946, 173).

III.7.3.1 Az archetípusok megjelenése a kultúrákban

Az egészséges, illetve valamilyen lelki betegségben szenvedő emberek álmait elemezve Jung egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított annak, hogy bizonyos vizuális vagy történeteszerű képzetek szabályszerűen ismétlődnek az álmokban. Az analízisek során felmerült képzetek,

valamint a keleti és nyugati mítoszokban, vallásokban, legendákban, rítusokban, és nyugaton az ezoterikus hagyományokban, mint például az alkímiában felbukkanó szimbólumok között szisztematikus hasonlóság van. Mindebből nemcsak arra következtetett, hogy néhány szimbólum egyetemes jelentőségű, hanem arra is, hogy a szimbólumok fontos szerepet játszanak az emberi gondolkodásra és viselkedésre kiható lelki folyamatokban (Fontana 1993, 11).

Mivel úgy gondolta, hogy a kollektív tudattalan egyetemes archetípusokból és szimbólumokból áll, ezek kutatásának szentelte élete legnagyobb részét. A szimbólum és az archetípus a jelentése miatt tölt be ilyen középponti szerepet a pszichoterápiában, hiszen ennek segítségével juthat közelebb a terapeuta a páciens tudattalanjának mondanivalóihoz, a probléma lényegéhez. Tehát a képek jelentése, értelmezése kulcsmozzanat az analízisben.

A szimbólumok fellelhetők minden kultúrában, végigkísérik a civilizáció fejlődését. Bizonyos fajtáik egyetemes nyelvet alkotnak, mivel a képek és azok jelentései kultúrákon és évszázadokon át hasonló alakban bukkannak fel. Univerzális nyelvet alkotnak, funkciójuk a belső lélektani erők természetes kifejeződése (Fontana 1993, 10). A szimbólum az ismert és ismeretlen határán helyezkedik el. Megvan benne az a lehetőség, hogy rávilágítson mindkét területre, és így bővítik a tudatosról és tudattalanról alkotott ismereteinket. A tudattalanhoz csak áttételes úton juthatunk el. Produktumai közül legfontosabbak az általa létrehozott képek, amelyek – mivel tudattalan folyamatokat jelenítenek meg –, egyben hidat is képeznek a tudat és a tudattalan között (Antalfai 2007a, 169).

A kollektív tudattalan archetipikus tartalmai közül az ember viselkedésének leírása szempontjából kiemelkedik az anima (a férfiban lévő női minőség) és az animus (a nőben lévő férfi minőség), a persona⁴, az árnyék⁵, és Fontana szerint ide tartozik a bohóc is (1993, 14). Ezeken túl is számtalan archetípus létezik, amely egész életprogramunkban megjelenik mint energiatöltettel rendelkező intuíció, érzés, motívum, kép, szimbólum. Ezek megjelenhetnek bármely kultúrában, mivel mint pszichikai és viselkedési formák egyedileg és kollektíven is jellemzők az emberre. Fontos szem előtt tartanunk, hogy ezek nem konkrétumok, tehát nem mondhatjuk azt, hogy képek formájában tárolódnak

4 Szerepszemélyiség, az az oldalunk, amelyet arra fejlesztünk ki, hogy a külvilág felé énünket védhetőnek és elfogadhatónak mutassuk fel.

5 Az ének az a része, amelyet valamilyen okból az én a tudattalanban tart vagy elfojt, mivel elfogadhatatlannak tartja.

lelkivilágunkban. Az archetípus mindig csak mint potenciál létezik, megjelenéséhez a külvilágból érkező ingerekre, aktiválásra van szükség. Ezek nem egyenlők az ösztönökkel, az ösztön az archetípusnak is belső hajtóereje.

III.7.3.2 A bohóc archetípusa

III.7.3.2.1. Ami egy archetípusból a külvilág számára érzékelhető formában megjelenik, az a szimbolikus kép. Ez alatt nem csupán a képet értjük önmagában, hanem a jelentéssel bíró képet. Jung elméletét számos kritika érte, többek között az, hogy az archetípusokat mint konkrét öröklött képeket értelmezték. „Ezen az alapon, mint puszta babonát, elutasították az archetípus gondolatát. Elmulasztották figyelembe venni, hogy ha az archetípusok a tudatból eredő [...] képek lennének, bizonyára megérthetnénk őket, és nem lennének zavarban, nem lepődnének meg, amikor a tudat szintjén megjelennek” (Jung 1993, 68).

Például az archetípus megjelenési módját illusztrálhatja a 13-as szám. Ha valaki babonás, kényelmetlenül érzi magát a 13-as számú hotelszobában. Ha nem, akkor ez őt nem érinti érzelmileg. Természetesen az is lehetséges, hogy valaki 13-án születik, és jó érzéssel tölti el, ha ugyanezt a szobát megkapja. Ez illusztrálja az archetípus megjelenési módját: konkrét tény és hozzá fűződő érzelem egyszerre – archetípusról csak így beszélhetünk. A kép, vagy a 13-as szám ténye önmagában nem több figurális leírásnál. De az érzelmekkel töltött képek pszichikus energiára tesznek szert, dinamikussá és jelentőségteljessé válnak (Jung 1993, 97).

III.7.3.2.2. Vizsgáljunk meg tehát egy olyan archetípust, amely a különböző kultúrákban jól láthatóan megjelenik, ám mindenhol valamelyest eltérő formát ölt.

Ehhez a bohóc⁶ archetípusát választottam ki. „A bohóc a lélek lázadó energiája, amely előszeretettel utasítja el vagy kérdőjelezi meg a status quót, s még a diadal legszentebb perceiben is gúnyolódik eredményeinken és eljövendő katasztrófát jósol. A bohóc híján van minden morálnak, semmilyen törvény nem kötelezi azon kívül, hogy természetéből adódóan mindent összevág és nevetség tárgyává tesz. A legrosszabb esetben a tréfacsináló aláássa

⁶ A bohóc kifejezést nem érzem olyan találónak, mint angol megfelelőjét, a „trickster”-t. A szó alatt olyan személyt kell értenünk, aki ravasz, éles eszű, vicceskedő alak, de humorát gyakran megkeserüli az, akit vicceivel megcélöz. Nem *viccelődik valakivel*, hanem *megviccel valakit*. Tehát épp az ellenkezője a magyar bohóc szó prototipikus jelentésének, azaz annak személynek, akin folyton nevetnek. Valójában itt ő az, aki rendre kinevet(tet) másokat. A magyar nyelvű dolgozatra tekintettel azonban mégis ezt a szót használom.

önbizalmunkat és lábbal tiporja legszentebb eszményeinket. Ugyanakkor pozitív célokat is szolgálhat, amennyiben kizökönt bennünket az önelégültségből és céljaink felülvizsgálatára késztet.

III.7.3.2.3. A mitológiában a bohócot a legérzékletesebben a germán-skandináv Loki szimbolizálja, aki kénye-kedve szerint segítette vagy tréfálta meg a többi istent” (Fontana 1993, 14).

„Loki ist schmuck und schön von Gestalt,

aber bös von Gemüt und sehr unbeständig.

Er übertrifft alle andern in Schlaueheit und in jeder Art von Betrug.” (Gylfaginning 33)⁷.

Figurája rendkívül ellentmondásos, mivel kreativitását nem minden esetben használja rossz célokra, tetteinek eredménye legtöbb esetben mégis káros. Kultúrhősként is tisztelik, mint a halászháló feltalálóját.

III.7.3.2.4. Másik megjelenése a bohóc archetípusának a Clifford Geertz által leírt Semar isten (Geertz 2001). A neves antropológus Jáva szigetének kultúráját tanulmányozva írja le az ottani bábszínháznak, a wayangnak az eseményeit.

A jávaiak közösségi életének fontos eseménye ez, amely éjszaka zajlik, nézői csak férfiak lehetnek. A szereplők az indiai Mahábhárata eposz kissé átalakított alakjai: Siva és Durga főistenpár, más istenek, mellettük pedig földi nemesek is megjelennek, akik a történet szerint az istenek leszármazottai. A bábjátékos tehetségétől függően kifigurázza a kiskirályokat, akik a nézőkön uralkodnak. A bábjáték célja, hogy külső formát adjanak a belső érzelmeknek. A jávaiak ugyanis saját érzelmi világukban a végső valóság lenyomatát látják. Ezt a befelé tekintő világképet a „rasa” fejezi ki, ami annyit tesz: ’jelentés, érzés’.

Jáván „minél kifinomultabb valaki érzelmileg, annál mélyebb szintjére jut el a megértésnek, annál emelkedettebbé válik erkölcsileg, s annál szebb lesz a külső megjelenése, öltözködése, mozgása vagy beszéde” (Geertz 2001). Semar egyszerre isten és ember, nagyon csúnya, és amorálisan viselkedik. Arra figyelmeztet, hogy tökéletes és mindent átfogó világkép nincs. Személyisége a drámák által felvonultatott értékek általános kritikáját adja. Semar figurája

⁷ Loki szép és vonzó külsejű, de belsejére nézve állhatatlan és rosszindulatú. Csalásban és ármánykodásban mindenkin túltesz.

ellenáll minden olyan próbálkozásnak, amely a természet esetlegességének hátat fordítva az abszolút rend isteni világához szállva talál végső megoldást az örök pszichológiai-metafizikai küzdelemre. „Talán nem minden nép alakított ki világképében ilyen határozott érzéket az irracionális szükségszerűségéhez, s a rossz problémájának végső feloldhatatlanságához. Mindazonáltal, öltse a szélhámos vagy bohóc, boszorkányhit vagy eredendő bűn formáját, egy ilyen szimbolikus emlékeztető, amely a vallásos vagy erkölcsi makulátlanságra való emberi törekvés hiábavalóságára mutat rá, a szellemi érettség talán legbiztosabb jele (Geertz 2001).

Legyen akár az érett, akár az éretlen társadalom jele, a bohóc a legtöbb ismert kultúra mítoszvilágában megjelenik. Változó formáit tovább idézem más környezetből annak érdekében, hogy az archetípust és annak szimbolikus képi megjelenését világossá tegyem.

III.7.3.2.5. A jungiánus pszichológus szerzőpáros, Robert Moore és Douglas Gillette a napjainkban élő férfiak társadalmi helyzetével, szociális és pszichés problémáival foglalkozik. A férfi pszichológiáról és az általuk megállapított négy fő archetípusról (*A király, a harcos, a mágus és a szerelmes*) szóló könyvükben tárgyalják a bohóc („The Know-It-All Trickster”) lehetséges megjelenési formáit.

A bohóc tapasztalataik szerint a férfiban élő éretlen gyermek árnyék-archetípusa, azaz az archetípus negatív oldala. Ezt a belső, éretlen gyermeket a férfi megfelelő fejlődés – és fejlődési lehetőségek – nélkül átviheti a felnőttkorba is, ahol gondolkodásában, érzelmeiben és viselkedésében infantilisnek, alkalmatlannak mutatkozhat. Ez abban nyilvánul meg, hogy az éretlen maszkulin energia többé-kevésbé komoly játékokat játszik, saját és mások életével is. Szakértője annak, hogy hogyan kell látszatokat kelteni, majd jól átejteni másokat. Mindig keres magának egy „lúzert”, akit elbűvöl, csak azért, hogy aztán kiránthassa a talajt a lába alól, és nevéssen nyomorán (Moore–Gillette 1991, 28). Személyiségének pozitív oldala is van: különös tehetséggel lyukasztja ki felpuffasztott Egónkat; ha bennünk szólal meg, akkor akár a sajátunkat is. És gyakran tényleg szükségünk is van arra, hogy „összemenjünk” lelkileg. Kigúnyoltatunk egy pillanat alatt, éppen akkor, amikor megnő az Egónk és azonosítjuk magunkat saját kiválóságunkkal. És a bohócnak ez is a célja: hogy saját emberi méreteinkre regulázzon minket, és megmutassa törekenységünket. Ez volt a szerepe az udvari bolondnak is a középkori Európában. Amikor egy grandiózus ceremónián mindenki ájtatosan hódolt a királynak, annyira, hogy egy idő után a király is elkezdte önmagát imádni, a bolond odajött és szellentett egyet. Tetteivel képviselte azt az ellensúlyozó erőt, ami mindannyiunkat

figyelmeztet, hogy egyazon emberi természet vagyunk mindnyájan, mindegy, melyikünk milyen státusszal bír (Moore–Gillette 1991, 30).

III.7.3.2.6. Moore és Gillette elemzése szerint a bohóc a kereszténységben is megjelenik mint archetípus. Ez a személy a Sátán. Jézus a Hazugság Atyjának nevezi őt a Bibliában, és neki is megvan a pozitív oldala, bár erről a keresztények hajlamosak megfeledkezni. Jób története éppen erről szól. Isten jó egészséget, anyagi biztonságot adott Jóbnak, sok gyermeket, nagy családot; Jób pedig szünet nélkül imádjaa Istent. Ekkor jön a Sátán, aki kiszimatolja az egésznek a gyenge pontját, a képmutatást. Ő a bajkeverő, aki mégis a valóság és igazság érdekében dolgozik. Elképzelése szerint Jób abba fogja hagyni a dicséretet, amennyiben Isten megvonja tőle a javakat. Isten nem akarja elhinni ezt, de belemegy a sátáni tervbe, „talán ösztönösen is tudva, hogy a Sátánnak igaza van. És a terv bejön! Isten elveszi Jóbtól mindenét – jólétét, egészségét, családját, úgyhogy Jób végül öklét rázva fordul Isten felé. Isten Jób megfenyítésével válaszol” (Moore–Gillette 1990, 30).

Hasonlóan viselkedik a Sátán a paradicsomi bűnbeesés jelenetében. Kígyó formájában az a szerepe, hogy megmutassa ennek a „minden-szép-és-jó” teremtésnek az árnyoldalát. Szándéka sikeres lesz, mert Ádám és Éva elbuknak. „Csak miután a Sátán megmutatja a gondot és a bajt a teremtésben – és hallgatólagosan a Teremtőben – akkor kezdődhet a becsületesség és a gyógyulás” (Moore–Gillette 1990, 31).

III.7.3.2.7. Összefoglalva, a többféle bohóc-jelenségben láthatjuk, hogy miképpen munkál az archetípus, és mi is a különbség az archetípus és a szimbólum között. Bemutattam különböző bohóc-típusokat: Lokit, Semart, az udvari bolondot, a Sátánt – ezek a figurák mind szimbolikus megjelenései az archetípusnak. Az archetípus az, ami ezekben a személyiségekben közös: egy olyan viselkedésmintázat, ami ezeknek a személyiségeknek a lényegét megadja. Tehát a kultúrában formát öltő konkrét történet szimbolikus, de végső soron mindegyik mélyén ugyanaz a közös elem húzódik meg: az archetípus. A bemutatott példákból talán világossá vált az olvasó számára az is, hogy az archetípus csak a szimbólumokon keresztül közelíthető meg. Példák nélkül nem tudjuk megmagyarázni, mi is ez. A szimbólum a képi-történeti megfogalmazása valaminek, ami a tudattalanban tározódik. A szimbolikus történetek feldolgozására jellemző, hogy az alkotó(k), bár variálták és kibővítették az alapmotívumokat, a lényegüket mindig megtartották. Maga az ősi cselekménymag az, ami mély és belső húrokat szólaltat meg a hallgató, olvasó lelkében (Antalfai 2007a, 170).

III.7.4 Egyetemes és kultúránként eltérő szimbólumvilág

Az egyetemes kultúra bármely alkotása, de különösen a nyelvben élő kultúra alkotásai bővelkednek a szimbólumokban. Ezek lelki élményvilágunk sűrítményei. Őseink, elődeink életében halmozódtak fel, ősképek formájában lelkünk mélyén hordozzuk őket. Ezek alkotják a tudattalan végtelenbe vesző világát, ahol a mesék, mondák, mítoszok ősvázai is megtalálhatók (Antalfai 2007a, 182).

Egy fogalom vagy kép az analitikus pszichológia szerint akkor szimbolikus, ha többet jelent, mint amit jelöl vagy kifejez. Van egy átfogó tudattalan aspektusa, amelyet sohasem lehet mindenestül meghatározni vagy pontosan megmagyarázni (Jung 1981, § 417).

Az analitikus pszichológia különbséget tesz az ún. természetes (azaz spontán módon keletkezett) és a „kulturális” szimbólumok között. Természetesnek nevezi azt a típust, amelyik a történelem folyamán spontán módon formálódott ki, míg a szándékosan létrehozott, valamilyen célra kijelölt „kulturális” szimbólumok közelebb állnak a jelképekhez. Ilyenek például az egyes nemzetek zászlói, de ilyen a keresztény vallásban a kereszt, a protestánsoknál a buzogány vagy csillag. Ezeket azért választja el az előbbiektől, mert kialakulásuk többé-kevésbé tudatos folyamatok eredménye, ellentétben az archetípusok természetes, ösztönös variálódásával.

III.7.5 A szimbólum jellemzői

Az, hogy valamit szimbólumnak tekintünk-e, elsősorban az azt szemlélő tudat beállítódásától függ. Lehetséges, hogy a szemlélőben a legkisebb hajlam sem mutatkozik arra, hogy valamit ne csupán konkrét tárgyként érzékeljen, hanem mint valami kevésbé ismert, ám alapvető jelentéssel bíró dolgot (Jacobi 2009, 125). Előfordulhat, hogy ugyanaz a tárgy, kép, esemény az egyik szemlélő számára szimbolikus és ebből kifolyólag megrendítő vagy érzelmileg felforgató hatású, míg a másik szemlélő észre sem veszi az adott tárgyat, vagy azt, ami történt. Ilyen esetben az is lehetséges, hogy az egyik szemlélő személyes szimbolikájáról van szó.

⁸ Az elnevezés legalább annyira félrevezető, mint a bohóc esetében volt, tudniillik a kultúrák maguk formálták ki azokat a szimbólumokat, amelyeket természetesnek tartunk. Mindkét elnevezés az elsőre illene rá.

III.7.5.1. A szimbólum legfontosabb tulajdonságai közé tartozik, hogy – mivel tudattalan folyamatokat ábrázol – hidat képez a tudat és a tudattalan között. A tudattalant csak áttételeken keresztül ragadhatjuk meg, ezért olyan fontos a pszichológus számára a belső kép, hiszen ezt a tudattalan hozza létre. A szimbolikus kép a tudatos és tudattalan tartomány között helyezkedik el, kiváló lehetőséget nyújtva arra, hogy mindkét területre rávilágítson (Antalfai 2007a, 169).

Ezért a szimbólumoknak elsődlegesen emocionális jelentőségük van számunkra. Olyan jelentéstöbbséggel rendelkeznek, ami arra utal, hogy bár egyetemes és kollektív üzenetet hordoznak, mégis minden egyén számára egyedi jelentésük van. Ez az oka annak, hogy lényegük a maga teljességében sohasem ragadható meg. Pontosan ebben rejlik az erejük: ha mégoly ősi is a kép, ami a formát adja, a tartalom újra és újra aktuális érzelmekkel töltődik fel, a jelentésük tehát folyton változik, alakul (Antalfai 2007a, 182).

III.7.5.2. Természetesen az ilyen gazdag érzelmi jelentőséggel bíró képek is „holttá” válhatnak, amennyiben a bennük rejlő tartalom teljes mértékben feltáruul, és elveszíti számtalan értelmezési lehetőségét. Az élő szimbólum azonban többszörös jelentéstartalmú, újra és újra felfedezhetünk valami mondanivalót benne.

III.7.5.3. Bár a 'jelentés' meghatározása a nyelvészet számára sem könnyű feladat, Gottlob Frege szakszavaival élve mindez úgy fogalmazható meg, hogy a szimbólum jelentése (Sinn) rendkívül tág, és mivel vonatkozásainak (Bedeutung) egy része tudattalan, ezért mindig újra visszatérhetünk a jelentés elemzésére, és új vonatkozásokat találhatunk. Szintén segítségünkre lehet az 'általános jelentés' (szemantikai határozatlanság vagy referenciális homályosság) fogalma, ami annyit jelent, hogy a szó jelentése nem fed le minden részletet, nem minden szempontból explicit (Kiefer 2007, 122). Szemantikailag határozatlan például a legtöbb alapszintű fogalom, mint kutya, virág, zöltség. A szimbólum még ezeknél is „nehezebb eset”, eleve több dolgot jelent, s mindegyiket nagyon általános szinten.

III.7.5.4. A szimbólum pszichológiailag három alapvető jelentésösszetevőt hordoz. Például vegyünk egy olyan esetet, amikor valaki találkozik egy régi osztálytársával az utcán: elméjében ebből egy kép alakul ki, egy funkcionális egység. Ezt elnevezhetjük X osztálytárs belső képének. Ennek az egységnek három összetevőjét különböztetjük meg: érzéklet, gondolati összetevők (képzet, emlékképek, megítélések stb.), érzelmi tónus. Ez a három dolog szoros egységbe kapcsolódik, tehát amikor X emlékképe felmerül, rendszerint a hozzá tartozó

összes elem is ott van. „Az egész emlékmasszának van egy meghatározott érzelmi tónusa” (Jung: *Über die Psychologie der Dementia Praecox*. GW. 3., §§ 79-80. idézi Kast 2010, 89.)

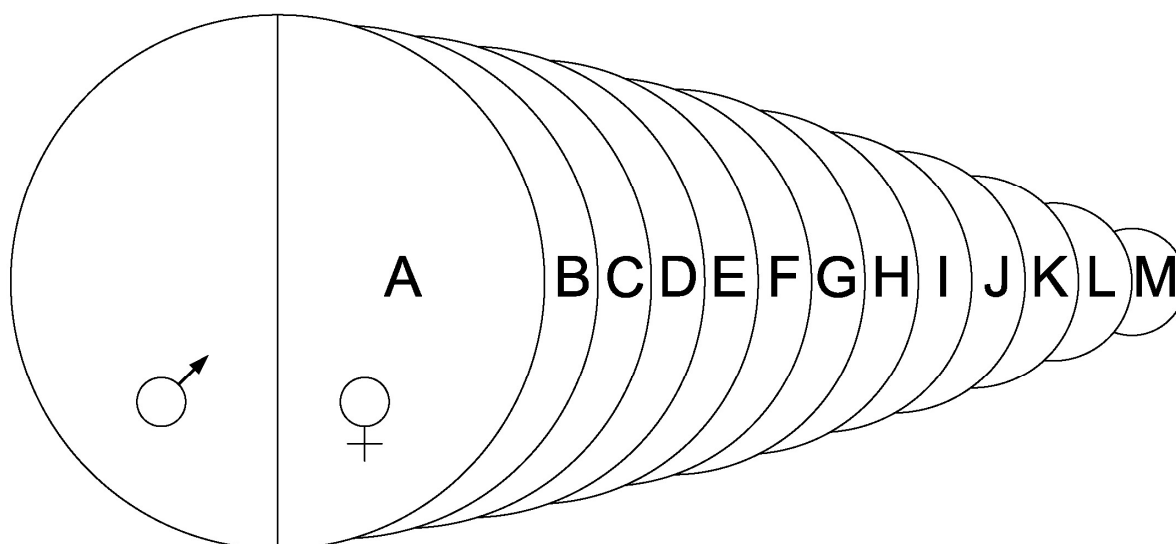
III.7.5.5. Az univerzális, vagy egy adott kultúrában élő szimbólumok az egyén belső világában mindig egyedi formát öltenek. Példának vehetjük a ház szimbolikáját (Antalfai 2007a, 183). A ház nagy általánosságban a személyiség szimbóluma pszichológiai megközelítésben. Amikor a képzeletünkben megjelenik egy ház, az lehet a sajátunk, amiben lakunk, de lehet csupán egy a megszámlálhatatlanul sok lehetséges variáció közül, amit fantáziánk létrehoz. Antalfai (2007a) hangsúlyozza, hogy ez a belső szemeink előtt megjelenő ház – és ez minden univerzális szimbólumra igaz - „magában foglalja szinte az összes általunk ismert és látott ház lényegi sajátosságait: külső falak, belső tér, ami védelemül szolgál és ahol berendezkedhetünk, bejárati rész (ajtó), kapcsolat a külvilággal (nyílászárók, ablakok), kapcsolat a földdel (pince), kapcsolat az éggel (tető). Megjelenhet ez a ház sematikusán, mint egy pár éves gyermek rajzában, de megjelenhet a legkülönbözőbb stílusban, formában, nagyságban kunyhóként, de palotaként is”.

III.7.5.6. S végül nem hagyhatjuk ki a jellemzők közül azt a tulajdonságot sem, hogy a tudat és tudattalan összekapcsolásához a képet, vagy műalkotást személyesen át kell élnünk. Például a mesékben megjelenő képek akkor hatnak ránk és hallgatóságunkra, ha azt személyesen olvassuk fel vagy élő előadásban hallgatjuk (nem véletlen a folklórban a mesemondás hagyománya). A mese és mítosz, a festmény, a vers vagy zene akkor tud „rezonálni” alkotó és befogadó között, ha a befogadó hallja a mesét, a verset, a mítoszt, a zenét, vagy az eredeti festményt látja. Ez az a bizonyos többlete a megismerésnek, ami a kognitív pszichológia keretein kívül marad, és csak az élmény érzelmi tónusával, a ránk gyakorolt érzelmi összetevők működésével lehet magyarázni azt a folyamatot, ahogyan a részek összeállnak egésszé.

III.7.6 A személyes és az univerzális szimbólum megkülönböztetése

A tudattalanból felmerülő képek szerkezetüket tekintve lehetnek jobban vagy kevésbé kidolgozottak. Általános elv az analitikus pszichológiában, hogy minél sematikusabb egy kép, annál mélyebbről jön, annál inkább a kollektív és nem a személyes tudattalan származéka. Az archetípusok, a kollektív tudattalan tartalmi sematikusak. Ezeket a viszonyokat, sémákat valóban csak a szó legtágabb értelmében lehet képileg ábrázolni, hiszen nincsen bennük

részlet, nincsen a képekben semmi egyediség. A kidolgozottság, a részletezés a személyesség tartozéka. Ezt a következő ábra szemlélteti, amelyen látható, hogy az eredetileg inkább archetípusnak nevezhető kép hogyan formálódik ki egyre konkrétan, amikor már kollektív szimbólumnak nevezhető, majd pedig a végső forma egy személyes szimbólum, amelyet mindenki maga tud elképzelni magának. A körök mérete arra utal, hogy az ábrázolt fogalmak tágabbak vagy szűkebbek-e egymáshoz képest.

5. ábra (Jacobi 2009, 64.) A feminin archetípus fejlődési szekvenciája

♂♀ = az elsődleges származás két területe, amit úgy is elképzelhetünk, mint a biszexualitást.

♂ = a maszkulin archetípusa, ♀ = a feminin archetípusa

A = éjszaka

H = ház, doboz, kosár stb.

B = óceán, víz stb.

I = tehén, macska stb.

C = föld, hegy stb.

J = rózsza, tulipán szilva stb.

D = erdő, völgy stb.

K = őseink anyja

E = barlang, alvilág, mélység, stb.

L = nagymama

F = sárkány, bálna, pók stb.

M = saját édesanyánk

G = boszorkány, tündér, isteni szűz, tündérkirálynő, stb.

Az egyes képzetek az egyén felé haladva egyre konkrétan, egyre több egyedi vonással rendelkeznek. Például a boszorkány vagy tündér szót hallva nagyjából mindenkinek hasonló kép jelenik meg a fejében, az, amit a mesekönyvekből ismerünk. A ház, doboz, kosár már inkább kapcsolódik valamilyen személyes tapasztalathoz, bár ezekből is sokat látunk, több egyedből vonatkoztatjuk el azt a sematikus képet, ami bennünk él. Nyilvánvalóan van egy prototípus, amit a legjellemzőbbnek tartunk. Ugyanez igaz a rózsára, tulipánra, még akár

őseink anyjára is. Viszont a legkisebb „fogalomkörhöz” eljutva már mindenkinek egyéni tapasztalata van, ami alapján egy képet alkot magának az anya és a nő fogalmáról: mindenkinek más az édesanyja, mindenkinek egy van, és mindenki számára mást jelent.

IV. A SZIMBÓLUM KÜLÖNBÖZŐ FELFOGÁSAI

IV.1 Szimbólum a nyelvészetben

Egyed András a szimbolikus funkciót jelentéstani szempontból elemezve megállapítja: „a „szimbólum” lefokozódhat vagy inkább „megtisztulhat” „jellé”, amikor eltűnik az az érzelmi, affektív komponens, amely egykor életre hívta. Ekkor már csak egy „helyettesítő” marad, tiszta állapotban, és a tárggyal való minden percepciós vagy affektív hasonlóságától megfosztódik” (Egyed 1984, 167). Például eredetileg szimbolikus cselekedetnek számított, amikor az egykori görög vagy germán harcosok levették a sisakjukat, hogy megadják magukat a győztes ellenfélnek. Ez a gesztus egyértelműen szimbolikus. Viszont ennek kései utánpótlása az, amikor ma azt mondjuk valamire, „emelem a kalapom” mintegy az elismerés jeléül. Az eredetileg mindenki előtt ismert és világos szimbólum elhomályosodott, a tiszteletnek, elismerésnek a jelévé változva át. Egyed szerint általában azt mondhatjuk (ezt az analitikus pszichológia is így gondolja), hogy a szimbólumok a jelek felé haladnak, miközben elveszítik az eredeti érzelmi töltést, amely bennük feszült. A már kialakult jelek arra készítetik az embert, hogy új jeleket teremtsen, amelyek nem is mennek át a szimbolikus fázison, hanem eleve önkényesek, alapjuk a társadalmi megegyezés (Egyed 1984, uo). (Az efféle jeleket nevezi Jung kulturális szimbólumoknak, szemben a természetes szimbólumokkal.)

Egyed számunkra igen fontos következtetést von le arra nézvést, hogy hogyan kapcsolódik egymáshoz a jelentés- és a mélylélektan. Mint írja, a szimbólumok jelentéséről és használatáról alkotott modern elméletek jórészt Sigmund Freud és Carl Gustav Jung úttörő munkásságából erednek. A pszichoanalitikusokat a századelőn az a kérdés foglalkoztatta, hogy mi is a viszony valójában a szó és a kép között (Egyed 1984, 169). A nyelv szimbolikus funkciójának leírásakor a nyelvpszichológia is hasznosítja a mélylélektani eredményeket. „A szimbolikus funkció két pólus körül szerveződik. A szerveződés alapja az, hogy a szimbólumot a kép vagy a szó hordozza-e. Itt azonban felvetődik a kérdés, hogy nem ugyanannak a szimbolikus tevékenységnek két pszichikus rétegéről van-e szó? Vajon a szimbolikus funkció nem a képek nyelv előtti dinamikájába van-e beágyazva, és csak akkor jut el a „jelentésig”, az „értelemig”, ha a szó magára vállalja és verbális formát, így „értelmet” ad neki? A kérdésre adandó válasz, vagyis az ellentét túllépése a mélylélektantól kaphat további impulzusokat” – írja Egyed (1984, 169). A továbbgondolás lehetősége abban rejlik,

ahogyan a mélylélektan minden síkon igyekezett egybeilleszteni és egészében feltárni azt a kettős mozgást, amely egyrészt a tudat felől a tudattalan irányába, másrészt a tudattalantól a tudat felé halad. Egyed – számunkra igen hasznos – megfogalmazásában a pszichoanalízis „a kifejezésnek és a kifejezettnek a dialektikáját akarja túlhaladni” (uo.).

IV.2 Szimbólum a szemiotikában

IV.2.1. A szemiotika a nyelvészetnél jóval tágabb terület, tárgyául szolgál az összes lehetséges jelrendszer, vagy ezeknek a jelrendszereknek a szociokulturális viselkedésformákban – azok kialakításában és észlelésében – játszott szerepe. Ennek érdekében a kommunikáció valamennyi formáját vizsgálata tárgyává teszi (Crystal 2003, 495).

Kissé közelebről nézve, a szemiotika tárgya lehet a szemöldök felhúzásától kezdve a Braille-írásen keresztül az országzászlóig bármi, ami valamilyen jelentést közvetít. Fontos szerepet játszik a kultúra vizsgálata is a jelek tudományában, hiszen minden kultúrában (vagy a kultúránál kisebb közösségekben) különböznek azok a jelentéssel bíró dolgok, fogalmi csoportok, amelyekhez minden egyes jelentésnek alkalmazkodnia kell, például egyes nyelvekben van neve a főneveknek, másokban nincs. Ugyanannak a dolognak a neve lehet nőnemű az egyik nyelvben és hímnemű a másikban. Nyilvánvaló, hogy a kultúra az, amely kialakítja az egyes szavak és fogalmak jelentését, és ez az, ami rendszerbe szervezi őket (Voigt 1977, 31). A megismerés és a jelentés kérdése tehát a szemiotika számára is kulcsfontosságú.

IV.2.2. A Peirce-i felosztásban a jeleknek három típusa van: az ikon, az index és a szimbólum (vö. Peirce 1958, 1975, Morris 1946, Pete 2009, Voigt 1977). A felosztás alapját később Morris (i. m. és 1971), Bense (1957) és mások tovább módosították, illetve árnyalták.)

IV.2.2.1. Az ikon az a típusa a jeleknek, amikor a jel és tárgy aközött valamely minőség azonos. Ekkor a kapcsolat alapja a hasonlóság, pl. egy tárgynak a képe és a tárgy között ikonikus kapcsolat áll fenn. Ez a jelöléstípus lehetővé teszi olyan dolgoknak a megjelenítését is, amelyek a valóságban nem léteznek, pl. egy tündér szárnya, glória, stb.

IV.2.2.2. Az index olyan jeltípus, amikor a jel és tárgya között valódi kapcsolat áll fenn. A tűz indexikus jele a füst, egy állat jelenlétét biztosan jelzi annak lábnyoma, szaga, stb. Az ikontól eltérően az indexjel esetében a tárgy megléte szükségszerű, hiszen a jel tárgya nélkül nem létezhet a jele sem. A kettő között ok-okozati összefüggés van.

IV.2.2.3. A szimbólum a legáltalánosabb értelemben vett jel a szemiotikában, amelyhez egy hozzárendelt jelentés kapcsolódik. „Nemcsak önmagában általános, hanem az a tárgy is általános természetű, amelyre utal. Az általános mindig az általa meghatározott esetek révén létezik. A szimbólum által meghatározottnak tehát szükségképpen fennálló esetei vannak, bár „fennállón” itt azon a talán elképzelt világmindenségben belül fennállót kell értenünk, amelyre a szimbólum utal. Ezek az esetek közvetve – társítás vagy valamely más törvény révén – hatással vannak a szimbólumra, s így a szimbólum indexet is feltételez, jóllehet sajátos indexet. Az viszont semmiképpen nem lehetséges, hogy az eseteknek ez a korántsem döntő hatása szabja meg a szimbólum jelentéssel bíró jellegét” (Peirce 1975, 29). A szerző más megfogalmazásában a szimbólum olyan jel, amely valamilyen törvény segítségével utal tárgyára. A törvény általi jelentésnek fontos tulajdonsága, hogy a törvény rendszerint általános eszméket társít egymással, és működésével azt a következményt vonja maga után, hogy a szimbólumot úgy értelmezzük, mint ami a tárgyra utal (Pete 2009). Az eszme az értelmező tudatában van. Például az oroszán az erő szimbóluma. Az oroszán azért tud az erő szimbólumává válni, mivel ténylegesen erős, s az erő fogalmáról egyéni tapasztalattal rendelkezünk.

A szemiotikában a szimbólum igen tág fogalmi kategória: a nyelv, az ábécé betűi, a közlekedési lámpák, a számok, az egyes országok zászlói is mind szimbólumok, amelyeket az embernek kifejezetten meg kell tanulnia ahhoz, hogy használni tudja (Chandler 2011). Azok a jelek, amelyek napjainkban egyre gyakoribb megoldásai a kommunikációnak: a munkavédelemben felhasznált jelrendszerek, a használati utasítások képes megjelenítése (pl. nem vasalható), a reklámok jelbeszéde napról napra gyarapítják a szemiotikában szimbólumnak és ikonnak tekintett jeleknek a készletét (Fülöp 1996).

IV.2.3. Ugyanakkor már Peirce megállapította, hogy a jelrendszerek sohasem "tisztá" képződmények. Például a nyelvet a szemiotika szimbolikusan tekinti, de mégsem tisztán szimbólumrendszer, hiszen ikon- és indexjellege is van. Roman Jakobson erről a következőket írja: "Peirce határozottan úgy látta, hogy a szavak mondaton belüli

elrendezésének például ikonként kell szolgálnia ahhoz, hogy megérthessük a mondatot” (Jakobson 1969).

IV.2.4. A mítoszok szemiotikája külön ágnek tekinthető a szemiotika tudományán belül. A mítoszok modern interpretációi Vico nyomán (1725) kezdődtek el; a mítoszkutatás azonban igazán népszerűvé Levi-Strauss (1955) és Barthes nyomán vált (Levi-Strauss, Loszev, Cassirer, Eliade, Jung, Langer, Frye stb., vö. Pete 2009).

IV.3 Az irodalmi szimbólum

IV.3.1. A szimbólum fogalmának hosszú jelentéstörténetében talán az irodalomban és a képzőművészetekben élő felfogás áll a legközelebb a mélylélektanéhoz. A párhuzamosság abból is érzékelhető, hogy az irodalmi meghatározások nemritkán a pszichológiai hatásmechanizmussal magyarázzák meg a szimbólum fogalmát. Az összefüggés magától értetődő, hiszen egyrészt a mélylélektan létrejöttkor a szimbólum már bevett fogalomnak számított az irodalomban, filozófiában, másrészt pedig az irodalom jól hasznosítja a lélektan felfedezéseit: a szimbólumban rejlő egyéni és kollektív jelentéstartalom, s az ebben lekötött emocionális erő teóriája összekapcsolhatóvá tette az irodalmi szimbólumot az azt megalkotó író vagy költő személyiségével, a személyiséget formáló külső-belső hatásokkal. Az író egyénisége, élete és a mű között lévő, az irodalomtudományban régóta ismert összefüggés a pszichológiai szimbólum elméletének keretében bizonyos fokig vizsgálhatóvá vált (Buda 1992, 396). A mai retorika a pszichológiához hasonlóan vallja: a szimbólum legfőbb szerepe abban áll, hogy megkönnyíti a nyelvi eszközökkel megközelíthetetlen tartalmak kifejezését (Fónagy 1992, 383).

IV.3.2. A klasszikus retorika nem használta a szimbólum fogalmát. Az átvitt értelmű kifejezéseket a metaforával, a metonímiával és az allegóriával írták le. Az újkori stilisztikában a trópusok körébe tartozik, s itt leginkább az allegóriával való szembeállításban szokás meghatározni. Az allegóriában pontról pontra követhető megfelelések vannak a képi forma és az absztrakt mondanivaló között (Martinkó–Szerdahelyi 1992, 364). Ez a szimbólumra nem jellemző; eleve nem tudunk olyan konkrét fogalmat mondani, ami teljességgel lefedné a szimbolizált dolgot. A kép, a jelentés hordozója ebben az esetben olyan önállósággal bír, amelynek sokrétűsége, összetettsége messze túlmutat azon, hogy jelentését egyféleképpen,

egy megfeleltetéssel értelmezzük. A szimbólumban a kifejezendő tartalom nem egy fogalom, hanem fogalmak sokasága, egymással rokon életjelenségek szélesebb köre, szinte képzetszövevény, amelynek értelmezése a befogadóra van bízva. A metaforával szemben a szimbólumban a képi síkra helyeződik a hangsúly, olyan erővel, hogy a képi sík elsődlegessé válik, önálló életre kel. A szimbólum és a szimbolizált elvontság között lényegében nincs névátvitel, mert a kép saját jelentése nem tűnik el, hanem megőrződik. A metaforát meg tudjuk mondani, mire vonatkozik, a szimbólum saját egyedi összetettsége miatt sem rendelkezhet pontos, reális megfelelővel. Itt a kifejező tárgyiasságok síkja ugyanúgy összetett, mint a kifejezendő elvont dolgoké. A szimbolizált mondanivaló megfejtsége soha nem lehet megnyugtatóan végleges (Sájter 2008, 541).

Horváth János definíciójában a szimbólum „jelkép, valamely gondolati tartalom (eszme, érzés, elvont fogalom vagy egész gondolatsor érzéki jele. Asszociatív erejénél fogva nemcsak helyettesíti a kifejezendő tartalmat, hanem vele kapcsolatban különböző érzéseket és hangulatokat képes felidézni. Az egyik legősibb ábrázolásmód: a mesék, a mítoszok, a népköltészet és természetesen a mindennapi nyelv telve vannak vele” (Benedek 1965.)

IV.3.3. Az újkori irodalomelméletben és filozófiában a szimbólum és az allegória szembenállása úgy is jellemezhető, mint egyfajta versenyfutás, amelyből egyszer a szimbólum, egyszer az allegória került ki győztesként. Két nagy paradigmaváltás mutatkozott a két fogalom történetében. A koraromantikában az első váltás a retorika hanyatlásához fűződik. Gadamer szerint „Goethe korára tehető az érzékiség és az értelem összhangjának megszűnése, az élményművészet kezdete”, amelyben a retorikai alakzatok leértékelődnek. Goethénél a szimbólum egyszerre tartozik a világra vonatkozó és az esztétikai tapasztalathoz („minden, ami történik, szimbólum, s miközben tökéletesen megmutatja önmagát, az egyébre is utal”) (Földes 2009a, 328-330). A szimbólum motivált dolog, természetes természetű, az allegória viszont önkényes, ezáltal tanulást igénylő dolog. A szimbólum megértése és megalkotása intuitív, az allegóriáé racionális. Goethe és Kant vitájában ugyanazzal a problémával állunk szemben, amit már a pszichológiatörténetben is tárgyaltunk: szerinte Kant csupán az észet, az értelmet és az érzékelést tekinti az emberi képesség fő erejének, de nem számol a fantázia erejével, amely mintegy összekapcsolja az előbbi hármat, ennek közreműködésével lesz zárt, végtelen körré az emberi szellem.

Ezután az irodalomban és a filozófiában az allegória újragondolása és újraértékelése kezdődött el, amelynek legfőbb állomásai Gadamer Igazság és módszer című műve (Az élményművészet határai. Az allegória rehabilitációja c. fejezet), illetve Paul de Mannak

Blidness and Insightban megjelent tanulmánya, *A temporalitás retorikája*, amelyben az allegóriát elsőbrendűnek definiálja a szimbólumnál (Földes 2009b, 350).

IV.3.4. Meg kell különböztetnünk azonban az irodalom általános értelemben vett szimbólumát a 19. századi irodalom, illetve az akkori művészetek szimbolizmusától. Marót Károly találóan fogalmazza meg: A 19. század esztétikai szimbóluma már nem az a szimbólum, amelyre tudatunk erőinek valami olyan koncentrációja kötelező, amely nagyobb eredményt ad, mint a tudat elemeinek összege, s amely valami rejtélyes, meg nem fogalmazható jelentéstartalommal rendelkezik. A 19. század szimbóluma őszinteségre, igazságára való tekintet nélkül, pusztán stilisztikai alakzattá vált. Ez már egy szándékosan üzött szimbolizálás, ahol a költők saját szimbolikus hajlandóságukat akaratlagosan, ráeszmélő tudatossággal siettetik és fejlesztik. Ezek szerinte a kor által éppúgy szimbólumnak elfogadott, játékosan és másodlagosan árnyalt szimbolikus művirágok, amelyeket a 19. században gyakran tévesztettek össze a belső kényszerűségből létrejött valódi szimbólumokat és a szándékosan üzött szimbolizálás eredményeivel (Marót 1949, 75).

IV.4 Szimbólum a pszichoanalízisben

IV.4.1 A freudi szimbólumok

A pszichoanalízis megteremtőjeként Freud volt az első, aki a szimbolikus funkciónak központi szerepet biztosított az emberi pszichében. Kutatásainak igen fontos eredménye volt, amikor megalkotta a pszichoszomatikus tünet fogalmát azáltal, hogy fizikai betegségeket lelki eredetűeknek tulajdonított. Felismerte, hogy bizonyos tünetek szimbolikusak, s ezeket közvetett úton lehet tartósan gyógyítani. Később az álmok képeit is elkezdte mint szexuális szimbólumokat elemezni, amelyeket az elfojtott készletének kivetüléseinek tartott.

A Freud által kidolgozott szimbólumelmélet a szótól a képig megy vissza, a tudatos élet jól strukturált képzetei és az archaikus, emocionális szféra képei között dialektikus kapcsolatot teremt. Az Álomfejtés c. műben az álomkép attól válik érdekessé, hogy regresszíven működik. A regresszió segítségével emelkedik a tudatba az elfojtott tartalom, s álomjelenetekben megéljük az elfojtott vágyak kielégülését. Az álomkép a vágy szimbolikus megvalósulása, a szimbolikus nyelv az eltakarandó tartalom öltöztetését szolgálja. „Az

álomnyelv ezáltal tudattalan primer mechanizmusoknak engedelmeskedik, amelyek közvetlenül az ún. gyönyöreelv uralma alatt állnak” (Egyed 1984, 170). Nem véletlen – írja Egyed –, hogy Freud a beszédet és a nyelvet szinte kizárólagos lélektani vizsgálódási területté, sőt egyetlen terápiai módszerré léptette elő. Bár a szimbolikus élményanyag nem a verbális szférához tartozik elsősorban, de mégis csak akkor tud hatni a szimbólum, ha a képeket és jeleneteket a beszédbe, a szóbeli jelentések szférájába emeljük. „Így, ha a szimbólum lelőhelye nem is kizárólagosan a beszéd, de a képek autonóm birodalma sem. A kettő találkozásából jön létre” (uo.).

Freud az elfojtott szexualitás vagy egyéb alapvető lelki tartalmak megjelenítőjét látta a szimbólumokban, például bármi, ami felállítható, vagy hosszúkás, a freudi elmélet szerint a hímvesző szimbóluma – templomtoronytól a dákóig. Ugyanígy bármi, amibe be lehet lépni vagy hatolni, a női nemi szervet szimbolizálja a barlangnyílástól a retikülig. Jung kifejezésével élve, „Freud szemében a szimbólumok csupán jelek voltak – egy ismert valóság konkrét kifejeződései, az elfojtott emlékek átalakult megjelölései. Jung viszont az önmagában vett férfi és női szexualitást csak mélyebb, kreatív erők kifejezésre jutásának tekintette. Így, még ha az ésszerűség azt is sugallja, hogy egy szimbólum nyilvánvalóan a szexualitásra utal, tovább léphetünk, és a szimbólumban mélyebb lelki folyamatoknak, pszichikus erők működésének metaforikus és rejtélyes jelét láthatjuk” (Fontana 1993, 12).

V. A TÉMÁT MEGELŐZŐ IRODALOM

Bár disszertációm ismereteim szerint nem előzi meg olyan szakirodalom, amely kifejezetten az analitikus pszichológia és a fogalmimetafora-elmélet párhuzamait helyezte volna középpontjába, mégis, éppen a mondanivaló újszerűsége miatt, érdekesnek tartom egy rövid fejezetben összefoglalni, melyek azok a szerzők vagy cikkek, akik a figuratív beszédet valamiképpen a mélylélektannal hozzák összefüggésbe, illetve melyek azok, amelyeknek érdeklődése, kutatási céljai hasonlóak a sajátomhoz.

Általánosságban jó, ha szem előtt tartjuk, hogy a mélylélektan megszületése óta számtalan terapeuta és páciens futtatta végig magában egy-egy belső kép értelmezésekor a metaforikus leképezések sorozatát, és alkalmazta a kognitív nyelvészet későbbi felfedezéseit, valószínűleg anélkül, hogy különösebb nyelvtudománynak tartotta volna, amit művel. (Számukra mindennapos) munkájuk és erőfeszítésük kimeríthetetlen kincsesbánya a fogalmi metaforával foglalkozók számára, ámbár a felderített összefüggéseknek csak töredéke marad fenn könyvekben vagy hangzik el tudományos konferenciákon.

V.1 Mélylélektant és metaforát együttesen tárgyaló tanulmányok

Fordított irányban már kevésbé működik a módszerek kölcsönös alkalmazása: a nyelvészek legritkább esetekben alkalmazzák a mélylélektan módszereit és az utóbbi évszázad során felhalmozott eredményeit.

A kivételek egyike Fónagy Iván, aki a hagyományos értelemben vett metaforát – a kognitív metaforával karöltve – freudi alapokon tárgyalja. Következtetéseiben gyakran alkalmazza a freudi eszméket, amelyek a jungi pszichológiától erősen különböznek abban, hogy leggyakrabban a szexualitást és a halálösztönt tekintik a tudattalan motiváló erejének. Műveiben (pl. 1989, 1998, 1999) gyakran magyarázza a metaforákat is hasonló lelki háttérrel, mint például az alábbi idézetben:

„A tudatelőttés élmények tudattalan fantáziákat válthatnak. Fonetikai metaforák és szemantikai tesztek tanúsága szerint az *m*, az *l*, a palatális *ly*, a *z* i hang *édesnek* nyilvánul. A négynek nincs közös nevezője sem a hangzás, sem a képzés szintjén. Mind a négy

ugyanakkor szopó-mozdulatokkal kapcsolatos. Ez a tudattalanban megőrzött élmény indokolhatná a metaforát.” (1999, 186.)

„Kövecses Zoltán számon tartja a LOVERS are BIRDS fogalmi metaforát. Ezek a metaforák összefügghetnek a férfi nemi szerv és a madár tudattalan azonosításával. Az olasz *uccello* ('madár, pénisz')-ban, a német *vögel* 'koital' (<*Vogel* 'madár')-ban felszínre vetődhetett ez a tudattalan képzet.” (1999, 205)

A szexualitás mint magyarázat – a freudi teória központi eleme –, Jung módszerére nem jellemző. Ilyesfajta következtetések tehát disszertációmban nem találhatók. Ennek ellenére Fónagy metaforával kapcsolatos elméleti fejtegetési, amelyek nem a jelentéssel, hanem inkább a megjelenés miértjével foglalkoznak, összhangban vannak dolgozatom állításaival, s e szempontból további hasonló irodalmakra utalnak, amelyek a pszichoterápiás munkát rögzítik:

„A metafora felszínre hozhat tudattalan, elfojtott, vagy a tudat szintjét el nem ért gondolatokat és képzeteket. Ezáltal az álomhoz hasonlóan katartikus funkciót tölt be, csökkenti a lelki feszültséget. Tudor Vianu a metaforáról szóló munkájában (1957, 48-56) fejezetet szentelt a metafora *katartikus* funkciójának, melyben egybeveti pszichodinamikai szempontból a metaforát az álommal. Mint tudattalan tartalmak akaratlan kifejezése, lényeges szerepet játszik a pszichoanalízisben és a pszichoterápiában (Downey 1919, Ingram 1994, Arlow 1979).” (i. m. 212.)

Nem elsősorban nyelvészeti, hanem sokkal inkább néprajzi szempontból, de – dolgozatomhoz hasonlóan – kifejezetten Jung elméletét követve elemzi Tánczos Vilmos a folklórszimbólumokat (Tánczos 2007). Az elemzéseket helyenként a mindennapi nyelvből merített kifejezésekkel támasztja alá, mint például a fa szimbolikájának elemzésekor. A fa egyik jelentése az 'emberi test', illetve az 'ember' maga. Az antropomorf jelentés részletes kifejtése során a következő metaforákat sorolja fel: *csemete*, *gyökértelen*, *lelombozott*, *elfásult*, stb. (ld. Tánczos 391). A metafora és a szimbólum összefüggésének ilyen vizsgálata átfedésben van a jelen dolgozattal, így a Tánczosnál megtalálható gondolatmenetek többször előkerülnek a későbbiek folyamán.

Spannraft Marcellina (2001) Jung említésével elemzi a magyar nyelv lélekmetaforáit, cikkében azonban vegyesen alkalmazza a freudi, jungi teóriákat, valamint az egyes vallások, néphagyományok és a természeti népek felfogásait.

V.1.1 A metafora lélektani háttérével foglalkozó cikkek

A metafora, illetve a költői képek hatásmechanizmusát pszichológiai háttér nélkül, de a jelen dolgozat felfogásával igen egyező módon tárgyalja Hankiss (1969). Cikkében József Attila komplex képei kapcsán arra a kérdésre keresi a választ: mérhető-e a vers „intenzitása”? A hatás alapvető mozzanataként a konkrét és az elvont dolog közötti síkváltást nevezi meg, s azt elemzi, hogy az egyes képek megértése során a tudat az elvont és konkrét valóságsíkok között vibrál. Tanulmányának zárógondolata e disszertáció előzményének is tekinthető:

„Egy-egy vers vagy versrészlet hatása ezek szerint attól függene, hogy a tudatot hány síkváltásra, hány síkok közötti átvillanásra, milyen intenzív és gazdag „vibrálásra” készíti. Ezzel persze nem jutottunk sokkal közelebb a célhoz: az irodalmi művek hatásának, hatásenergiájának méréséhez, mert egyelőre még csak a *síkváltás tényét* tudjuk regisztrálni, de azt, példának okáért, hogy egy metafora két tagja közt *hányszor* villan ide-oda a tudat, azt nem. Pedig ez nélkülözhetetlen előfeltétele volna a hatás egzakt mennyiségi mérésének, mert hiszen nem lehetetlen, hogy például a *metafora* és a nálánál általában sokkal hatásosabb *szimbólum* közt nem utolsósorban épp az a különbség, hogy az egyik kevesebb, a másik lényegesen több ide-oda villanásra készíti a tudatot” (i. m. 39-40, kiemelések a szerzőtől).

Bár a metafora hatásmechanizmusának tárgyalása az irodalomban nyilvánvalóan nem egyedi eset, mégis a szimbólummal való összevetés és a síkváltások részletes elemzése több ponton rokonságot mutat dolgozatommal. A metafora és más költői képek jelentéstartalmának, lehetséges értelmezéseinek elemzése átvezet az irodalom világába, ám azt leszögezhetjük, hogy az irodalom általánosságban a személyes mondanivaló, a szerző felől közelít a metafora felé, s ezzel végső soron módszertanilag azonos terepen mozog a jelen dolgozattal.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS ELSŐ ÖSSZEVETÉS: SZIMBÓLUM ÉS

METAFORAELMÉLET KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI

Ebben a fejezetben röviden összefoglalom az eddig ismertett elméleteket, ezúttal már a abból a szempontból, hogy mely kapcsolódási pontok állapíthatók meg közöttük. A VI. főfejezet néhány szükséges gyakorlati példával fog szolgálni csupán, a továbbiakban ugyanis két másik főfejezetet szentelek annak, hogy az egyik, illetve a másik tudományterület gyakorlati oldaláról közelítsem meg ezeket a kapcsolódási pontokat. Itt azokat a párhuzamokat, átfedéseket summázom, amelyek a már felvezetett elméleti alapokból is kiszűrhetők.

VI.1 Törekvés a megismerés teljességének vizsgálatára

A kognitív nyelvészet egyik legfőbb célja, hogy a megismerő embert figyelembe véve tanulmányozza a nyelvet. „A kognitív nyelvten alapelve, hogy a nyelv struktúráját csak úgy érthetjük meg és úgy jellemezhetjük, hogy a széles értelemben vett emberi megismeréssel mint kontextussal együtt, azt figyelembe véve tanulmányozzuk. Ez azzal az elméleti következménnyel jár (ami számomra nem tűnik sem zavarónak, sem természetellenesnek), hogy a nyelv leírása nem történhet meg az emberi megismerés leírása nélkül.” (Langacker 1987, 64).

Az analitikus pszichológia szerint „mindaz, amit a világról tudunk, mint ahogy az is, amit önmagunk létezéséről tudunk, a psziché közvetítésével tárul elénk”. Psziché (vagy pszichés) alatt a tudatos és tudattalan folyamatok összességét kell értenünk (Jung 1972, 164). A megismerés teljességébe, ami a psziché egészén alapul, a mélylélektanban beletartozik az érzéklet, a róla alkotott tudásunk és a hozzá tartozó érzelmi élmény is. Kognitív értelmezésben a megismerés a világról alkotott tudatos képünket jelenti: ez magában foglalja az információfeldolgozási folyamatokat, érzékleteket, a figyelem, a memória és a tanulás folyamatait. Ám nem foglalkozik az érzelmi élettel, annak hatásaival, sem az érzelmek

világából érkező motivációkkal. Ezért volt fontos tisztáznunk az előzőekben, mit is ért tudattalanon a kognitív és az analitikus pszichológia.

Jung ugyanúgy a megismerés teljességét emlegeti, mint ahogyan ezt a kognitív nyelvészet is fenntartja magának. Ám azt is tudjuk már, hogy a megismerés teljességébe a kognitív nyelvészet nem számítja bele a mélylélektani tudattalan eseményeit, ismereteit, motivációit. Egy olyan jelentésalkotási folyamatba, amiről a pszichológia beszél, beletartozik az érzéklet, a róla alkotott tudásunk és a hozzá tartozó érzelmi élmény is. Felidézhetjük itt a korábban már leírt pszichológiatörténeti megállapítást: „A mélylélektan fő törekvése [...] egy olyan emberkép megteremtése, ahol az embert mozgató erők állnak a pszichológia középpontjában, és amely nem választja szét a megismerést és az érzelmet, lelki dinamikát” (Pléh 1992, 172).

Langacker szintén azt mondja, hogy az érzelmi tónust is figyelembe kell venni – amit a következő alfejezetben fejtek ki részletesen – ám egyelőre azt is tudjuk, hogy a kognitív pszichológiára épülő nyelvészet nem foglalkozik az érzelmi élet hatásaival, sem az érzelmek világából érkező motivációkkal. A kognitív értelmezésben a megismerés a világról alkotott tudatos képünket jelenti: ez magában foglalja az információfeldolgozási folyamatokat, érzékleteket, a figyelem, memória, tanulás folyamatait; de nem többet.

Ennek fényében visszatérhetünk már felmerült kritikához: a kognitív pszichológia olyan mechanisztikus képet alakít ki az emberről, „amely hangulatában nem mindig idegen a neobehavioristák gondolkodásmódjától”. Egyik oka ennek „a torzítás a megismerő ember irányában. [...] Miközben a hangsúlyt a megismerő emberre helyezi, fennáll a veszély, hogy erre szűkíti le az emberi pszichológia kutatását. [...]. Épp a nyelv vizsgálata a jellemző példa arra, hogy továbbra is velünk van a nyelvi rendszer önmagában tekintésének koncepciója” (Pléh 1992, 293).

VI.2 A megismerési folyamatokba ágyazott jelentés keresése

A kognitív nyelvészet a jelentést egyenlőnek tartja a konceptualizációval. Konceptualizáció alatt azt értjük, amikor a világ egy-egy jelenségét fogalmilag megragadjuk. „Ebbe egészen széles értelemben bele kell vennünk az új koncepciókat és a már rögzült fogalmakat, az

érzékszervi, kinetikus és érzelmi tapasztalatokat; a közvetlen kontextus megismerését (szociális, fizikai és nyelvi kontextus), és így tovább. Mivel a konceptualizáció a megismerési folyamatok közben, azokban bennfoglalva történik, alapvető célunk csakis a megismerés közben létrejövő mentális események feltárása lehet” (Langacker 1990, 2). Íme tehát a kognitív nyelvészet kijelentése, amely szerint ez a tudomány is figyelembe veszi az érzelmi reakciókat, amelyek a jelentésképzésben szerepet játszanak. A nyelvészet más ágaihoz képest a kognitív irány valóban törekszik arra, hogy a jelentést az értelmezési folyamatok összessége felől közelítse meg, ezt azonban a kognitív szemantika gyakorlatában úgy kell értelmeznünk, hogy pl. a metaforák motivációjánál figyelembe vesszük azt, hogy a dühös ember vérnyomás-emelkedése okozhatja a TARTÁLY-metaforák létrejöttét. Így képzelet el a kognitív nyelvészet az érzelmi élet figyelembe vételét.

Az analitikus pszichológia jelentésfelfogására jó példa a jávai nyelv leírása, ahol „jelentés és érzés végső soron egyek. Ebből kiindulva az emberi cselekvés megítélésének módját [a jávaiak] az azokat megtapasztaló egyén érzelmi életének szempontjából fogalmazzák meg” (Geertz 2001). Ezt írja le Jung is: „nem a vihar, nem a villám és az eső, a sötét felhők maradnak meg a lélekben, hanem ezek képe a hozzájuk tapadó, általuk okozott fantáziákkal együtt” (Jung 1946, 169). Természetesen nem véletlen, hogy a jávai megfigyelés egybeesik Jungéval, hiszen Jung maga is hosszú időt töltött primitív népek között, hogy kultúrájukat tanulmányozhassa. Itt végzett megfigyelései szorosán hozzájárultak a kollektív és személyes tudattalanról kialakított nézetéhez.

Ha a fent ismertetett szimbólumszemléletet túlságosan misztikusnak éreznénk – mert esetleg a vihartól a XXI. században „már nem szokás félni”, vagy egyszerűen a jelentés és az érzés egyesítését találjuk túlzónak, különösen mindezt megszemélyesítéssel konceptualizálva – akkor az alábbi versben jól láthatjuk, hogy ez a valóságban egészen egyszerű és természetes folyamat. A fenti elv tökéletesen leírja mindazt, ami az emberben történik. Láthatjuk, miként jelennek meg a racionális érzékelés mellett az érzelmi tartalmak, amik akarva-akaratlanul egy megszemélyesítés formájában törnek fel a tudatba.

Tóth Árpád: A kút

Oh hogy nem úntat
A régi kútat
Elnézni csendbe...
Kávája csempe,
Vén fala süppedt,

Rozsdálva csügged
 Vas lánc s zizzen
 Ha a szél szisszen,
 Fekete víz lenn
 Olajos, olvadt
 Fénnyel a holdat
 Ringatja hosszan;
 Mereven moccan
 A hűvös holdkép,
 Oh éppen olyképp,
 Ugy felborúlva,
 Mint úszó hulla
 Bús, sárga arca,
 Mint éji, titkos
 Szegény öngyilkos
 Bús, sárga arca.

Oh hogy nem úntat
 A régi kútat
 Elnézni csendbe...

A pszichológus erre azt mondja: ez egy tipikus egyéni szimbólum. „Nem úntat” – mondja a költő, mert a mondanivaló végtelen, minden helyzetben újabb és újabb benyomást kelt. A szokásos és kézenfekvő jelentés mellett sajátos konnotációval bír, valami számunkra homályos, ismeretlen, rejtett jelentést is magában foglal. Olyan szélesebb „tudattalan” vonatkozása is van, amelyet soha nem lehet teljes pontossággal meghatározni, vagy kimerítően megmagyarázni (Jung 1993, 18). Az ilyen jelentésárnyalatok a kognitív nyelvészet számára periférikus témát jelentenek, mert ez szerintük nem befolyásolja a kollektív nyelvhasználatot. A mélylélektan ezzel szemben éppen az ilyen megnyilatkozásokkal tud a legjobban dolgozni, hiszen egy belső képzet (itt: a kút által keltett érzések, benyomások) egy konkrét képben öltnek formát (itt: a vízben úszó élettelen emberi testben).

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy mindkét diszciplína szeretné magáénak vallani az ember egészének vizsgálatát. A részletekbe bepillantva azonban meglehetősen nagy különbség van a kétfajta egészlegesség között. Ezt a tudományterületek célja is megalapozza bizonyos mértékig: a nyelvészet alapjában véve egy kollektív eszközt, a nyelvet vizsgálja, nem az egyéni nyelvhasználat felől közelít a nyelvhez. A pszichológia viszont – mivel az egyént kívánja gyógyítani – feltétlenül középpontba helyezi az egyéni nyelvhasználatot, a saját értelmezést. Eközben akarva-akaratlanul nyelvészetet művel: a terápiás munka jelentős részét a jelentésalkotási folyamatok rekonstruálása és a jelentések körvonalazása képezi.

Ez kognitív nyelvészeti szakkifejezéssel azt jelenti, hogy a páciens konceptualizációját kutatják a pszichológusok. Tulajdonképpen ugyanannak a folyamatnak úgymond „az egyik végét” kutatja a mélylélektan, amikor a belső világra helyezi a hangsúlyt, és a tudatban megjelenő képekből indul ki a belső világ felkutatására, a „másik végét” pedig a kognitív nyelvészet, amikor az elme működését vizsgálja, s ehhez a nyelvi kifejezésektől a képekig járja be az utat. Ebből a szempontból különbségeik kiegészítik egymást, s mindegyik tudomány nagy hasznot húzhat(na) a másik kutatási eredményeiből.

VI.3 A képiség előtérbe kerülése a jelentés meghatározásában

VI.3.1 A kép a kognitív nyelvészetben

VI.3.1. Langacker a nyelvtan és a nyelv képiségét nemcsak a metaforára és a metonímiára használja. Maga az észlelés képileg történik, ahogyan ő fogalmaz, „a képiség (imagery) leírja az eseményekről érkező, észlelt érzékletet. Ha becsukom a szemem, elkerülhetetlenül a vizuális észlelés egy fajtáját tapasztalom azáltal, hogy elképzelek, vizualizálok egy jelenetet. Ugyanígy, ha teljes csend vesz körül, elképzelhetek egy részt egy szimfóniából. A képiségnek ez a jellege sokat foglalkoztatta a kognitív pszichológusokat, Kosslyn és Shepard bemutatták ennek valóságosságát és érvényességét. Ehhez fordulok én is, mint képiséghez” (Langacker 1987, 110). Eszerint a nyelvben megjelenő képi ábrázolás azt a képességet jelenti, hogy egy adott szituációt többféleképpen is le tudunk írni, a kifejezés céljától függően. Ugyanannak a szituációnak a képét többféleképpen tekinthetjük attól függően, hogy milyen szinten specifikáljuk mondanivalónkat, vagy mit emelünk ki a figyelem középpontjába. Langacker az alábbi, képiségükben különböző mondatokat hozza erre példának:

- (a) Az óra az asztalon van.
- (b) Az óra az asztalon fekszik.
- (c) Az óra asztalon maradt.
- (d) Az asztal tartja az órát.

Valamennyi mondat ugyanazt a tényállást fejezi ki, de az első semleges, a másik három pedig részletezve mondja el. Vagyis a mondatok funkcionális értelemben ekvivalensek, de mégis különbözik a jelentésük, mivel az általuk festett képek kontrasztív tulajdonságokkal bírnak (Langacker 1987, 110-111). Ebben az értelemben nevezi Langacker a képiséget a nyelvtan egyik alapjának.

VI.3.2. A grammatikán túl a fogalmak képes jellege is középponti témája a kognitív nyelvészetnek. A jelentés kialakulását kezdetétől fogva a testesültségtől teszi függővé. Azok a fizikai események, amelyek az emberrel történnek, sematikusán tárolódnak, majd kiindulópontot jelentenek az absztrakt fogalmak leírásához. A testtel történő fizikai akciókat, tapasztalatokat az elme képekben tárolja, amelyekről a nyelv tanúskodik. Például A KONTROLL FENT VAN metafora Lakoff (2001) szerint olyan nyelvi kifejezésekből vonható ki, mint valakinek *uralma van* valami *fölött*, *rajta* van a megvalósításon, *felülkerekedik* valamin, stb. Mindez például azért lehetséges, mert amikor egyik élőlény fizikailag uralkodik a másikon, akkor ezt a másik legyűrésével teszi, vagyis a győztes az, aki felülre kerül. Ugyanígy aki önmaga fizikai állapotán uralkodni tud – jó példa erre egy bokszmeccs – az talpon marad, állva marad, tehát kontrollálja magát. Szintén erősíti a metafora testesültségét az a tény, hogy az ember feje, minden mozgás irányítója is fent van.

Lakoff (2001) elemzi a a World Trade Center 2001 szeptemberében történt elpusztítását. Úgy véli, a torony mint álló dolog, ami a talpán van, szintén a kontroll, a hatalom képi konceptualizációja, a tornyok ledőlése pedig a bukás vagy a hatalom elvesztésének jelképe. Ennek magyarázata, hogy a tornyokat magasságuk miatt az emberhez hasonlítjuk, tehát A TORONY LEDŐLÉSE EGY EMBER ESÉSE metaforával van dolgunk a World Trade Center esetében. Ezek a metaforák Lakoff állítása szerint tudattalanok az emberi elmében, tehát az előttünk álló tornyok képéhez tudattalanul társítjuk hozzá a hatalmat, illetve a tornyok ledőléséhez a hatalom elvesztését. Újfént megismétlem, hogy itt a tudattalan szót kognitív értelemben kell vennünk.

VI.3.2 A kép az analitikus pszichológiában

VI.3.2.1. A részletesebb elemzést egyelőre mellőzve, áttérek az analitikus pszichológia és a kép viszonyának összefoglalására. Kast (2008) így foglalja össze ezt: „Az imagináció (vagyis

a belső képek alkotása) alapvetően az ember tulajdonsága, nem valamelyik pszichoterápiai iskoláé, de alapvető jelentősége van Jung pszichológiájában, nemcsak a terápiai elképzelésekben, hanem megismeréstudományi teóriaként és az emberről alkotott kép részeként is”. A pszichológus a tudatos és tudattalan jelentéseket keresi, ezeket pedig a belső képek – fantáziák, álmok, vizuális alkotások – és a rájuk adott asszociációk segítségével tárja fel⁹. Érdeklődésének középpontjában nem a pusztán vizualitás áll, hanem azok a képek, amelyek az azt érzékelő alany számára jelentéssel bírnak.

Egy képzőművészet-terápiáról szóló leírásban Németh László (1991, 214) ezt fogalmazza meg: „az alkotásról folyó párbeszédben a terapeuta és a páciens között az alkotás áll közvetítőként. Mindketten rálátással közelíthetnek a jelentéstulajdonításon keresztül a belső tartalmak megértéséhez” (Németh 1991, 215). Az adott témára készült rajzokról a terapeuta és a páciens azért beszélgetnek, hogy feltárják, mit jelent a páciensnek a rajz, illetve ezen keresztül kirajzolódik a páciens lélektanának szerkezete. A rajzok akkor válnak egységesen egész jelentésekké a terapeuta személyben, amikor – a lehető legnagyobb mértékben – sikerül a rajznak mint jelentéshordozónak a tartalmát feltárni (uo.).

VI.3.2.2. Összegezve, mindkét tudomány első helyre emeli a képiséget, amikor a jelentés nyomába ered. Alaptételük, hogy a képek alakítják a gondolkodást. Egyik diszciplína sem a pillanatnyilag észlelt képet veszi alapul, hanem a sok-sok látott kép sematikusán tárolt információját.

A kognitív nyelvészet úgy véli, képi sémák segítségével jönnek létre a fogalmaink, metaforikus, metonimikus úton. Részben ez alapozza meg a nyelvtant is. A kognitív metaforában egy konkrét, képi sík segítségével fejezünk ki egy elvont dolgot, s végső soron ezek hozzák létre az új fogalmakat.

Az analitikus pszichológia a képet úgy fogja fel, mint a tudattalan tartalmak kifejezését, amik elősegítik a tudatosodást. Addig megfogalmazatlan tartalmak válnak képi úton megfoghatóvá, tehát a tudatos gondolkodás részévé. A szimbolikus képekről nemigen tudunk másképp beszélni, mint metaforákban, s a metafora tágítja a tudatot. Itt tehát eljutottunk a legfontosabb közös ponthoz: a jelentéssel bíró képi gondolkodáshoz, amelynek segítségével a világértelmezésünk bővül, fejlődik.

⁹ Az asszociáció helyét már nem szabad asszociációt jelent, hanem kérdések sorozatát: mit jelent a páciensnek a látott kép, mit idéz fel benne, mi jut eszébe róla, milyen érzések merülnek fel benne a képpel, eseményekkel kapcsolatban.

VI.4 Az univerzális és egyedi megkülönböztetése

A kognitív metaforaelmélet megkülönbözteti az egyedi és az univerzális, valamint a kultúránként eltérő metaforákat. A kritérium szerint a személyes metaforák képe sokkal kidolgozottabb, részletesebb, míg az univerzális metaforák forrástartománya csupán általános tulajdonságokkal jellemezhető. Példánk volt AZ ÉLET UTAZÁS metafora, amelynek konvencionális használatára jellemzők pl. az *utazás*, az *utazó*, az *útvonal* és a *jármű* kifejezések. A személyes metaforát Kosztolányi verséből emeltük ki, amelyben szó van *csomagokról*, *batyuról* – ezek olyan részletek, amelyek csak egy-egy személy képi világához tartoznak, nem mindenkiéhez.

Az analitikus pszichológiában a személyes vagy univerzális szimbólumok megkülönböztetése ugyanezzel a módszerrel zajlik. Korábban Antalfai Márta cikkéből emeltem ki a ház szimbolikájának ismertetését:

„a képzeletünkben megjelenik egy ház, az lehet a sajátunk, amiben lakunk, de lehet csupán egy a megszámlálhatatlanul sok lehetséges variáció közül, amit fantáziánk létrehoz. [Ez a belső szemeink előtt megjelenő ház – és ez minden univerzális szimbólumra igaz –] „magában foglalja szinte az összes általunk ismert és látott ház lényegi sajátosságait: külső falak, belső tér, ahol berendezkedhetünk, bejárati rész (ajtó), kapcsolat a külvilággal (nyílászárók, ablakok), kapcsolat a földdel (pince), kapcsolat az éggel (tető). Megjelenhet ez a ház sematikusán, mint egy pár éves gyermek rajzában, de megjelenhet a legkülönbözőbb stílusban, formában, nagyságban kunyhóként, de palotaként is” (Antalfai 2007a, 183).

Tulajdonképpen – a kognitív nyelvészet szakszavaival - ez a leírás arról szól, hogy miből alakul ki a ház prototípusa. A legjellegzetesebb tulajdonságok: falak, bejárati ajtó, belső tér, nyílászárók, tető, pince.

A leírás egyben az univerzálisat fogalmazza meg. Ebből arra is következtethetünk, hogy a prototípus fogalmát akár egyedi és univerzális fogalmára is rávetíthetjük: kollektív szinten is léteznek prototípusok és egyedek. Ami a kultúrák között, azokon túlmenően azonosságot

mutat, az tulajdonképpen megfelel egy általános emberi prototípusnak. Ami kultúránként eltér ettől, azok távolabb vannak a prototipikus középponttól.

VI.5 A testesültség mint a kultúrák közti különbségek egyik oka

VI.5.1. Fontana (1993) szerint Jung szimbólumról alkotott nézetei csak részben adnak magyarázatot arra, hogy ha eredetük valóban archetipikus, akkor vajon miért alakultak ki olyan különböző formák a különböző kultúrákban? Példának hozza a keresztény művészet és a keleti vallásos művészet közti különbségeket. A kereszténységben sosem használják szimbólumként a genitáliákat, viszont ugyanezek Keleten mélyen tisztelt szimbólumok.

Más szimbólumokat tekintve, Nyugaton például a kövér hasat jobbra negatív előjellel fogadjuk: a falánkság, tespedtség, elkényelmesedés jelképe, ám Keleten ez épp az ellenkezője. Kínában például Sen-je', a gazdagság istenének megkülönböztető jele, Indiában Ganesával, a szent bölcsesség elefántfejű istenével társítják; a japánok szemében pedig energiát és tudást jelképez.

Ezek a különbségek Fontana szerint részben azzal magyarázhatók, hogy az alkotó emberi elme, a fantázia végtelen sok variációt hoz létre. Az archetipikus energiák ábrázolásához használt szimbólumokat minden nép, és szinte minden egyes ember különbözőképpen jelenítheti meg. „Két ember, aki ugyanazokat a felhőket nézi, különböző alakzatokat fog felfedezni bennük; hasonlóképpen ritka, hogy két embernek azonos véleménye legyen egy harmadikról. Az inger mindegyik esetben ugyanaz, a reakció azonban a megfigyelőtől függ” (Fontana 1993, 18). Másrészt Fontana a kulturális viszonylatokban és az ember fizikai környezetében látja az egyes képek különböző megjelenéseit, ami dolgozatomban szempontjából kiemelkedő hasonlóság a kognitív nyelvészettel, hiszen ez az, amit az első fejezetben testesültség címen ismertettem. „A kultúra szintjén a különbségtételnek ez a folyamata további ingert kap a természeti környezettől. Például a sivatár Közel-Kelet egyes vidékein a homok a tisztaság jelképe lett, mivel azt tisztálkodásra használták víz helyett, ám Európa csapadékosabb országaiban a homok a bizonytalanságot és a mulandóságot jelképezi. Egy adott kultúra isteneinek azonosító jegyeit – gyakran a Jung-féle archetípusok megtestesüléseit – szintén a környezet alakította. A skandináv isteneket olyan tulajdonságok jellemezték, amelyek egy hideg, zordon éghajlatban elengedhetetlenek voltak a túléléshez: kegyetlenség,

elszántság, cselekvőkészség és erős fizikum. A hinduista istenek viszont, miközben ugyanazokat az archetípusokat képviselték, kifinomultabb és átszellemültebb tulajdonságaikkal az indiai szubkontinens lassúbb életritmusát tükrözték” (Fontana 1993, 18).

VI.5.2. Ez a leírás teljes átfedésben van a kognitív nyelvészet testesültség-fogalmával, amelyet a II.1.2. fejezetben a dolgozat bevezető részében már ismertettem. Mindkét területen a személyes tapasztalat és a környezeti feltételek együttese szabja meg az egyes kultúrák metaforái és szimbólumai közötti különbségeket.

VI.5.3. Hangsúlyt érdemel az összefoglalás szempontjából az a tény, hogy a kultúra mindkét elméletnek lényeges aspektusa. Mint írtam, a freudi és a jungi iskola fő megkülönböztető eleme az, hogy Jung a kultúra és nem a patológia felől közelítette meg a pszichés működést. Az ember jelentéssel bíró képeit a kultúrából ismert szimbólumok segítségével értelmezte.

Ugyanezt vallja a kognitív nyelvészet is, amikor a jelentést az ember és kultúra viszonyában igyekszik meghatározni. „Az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom.” (Geertz 2001, idézi Kövecses–Benczes 2010).

VI.6 Átfedés a fogalmakban: gestalt

VI.6.1. A fogalmi keret megnevezésére a kognitív szakirodalom szerzőtől függően több szakkifejezést is használ. Ezek a kulturális modell, kognitív modell, idealizált kognitív modell, tartomány, séma, *gestalt* (Kövecses–Benczes 2010, 51, kiemelés tőlem). Ezek a kifejezések a kognitív tudomány különböző részterületeiről származnak, de mindegyik kifejezés nagyjából ugyanazt jelenti, vagyis a világról alkotott tudásunk strukturált reprezentációját.

Az archetípus bemutatásánál pedig a következőket idéztem: „Ha további analógiákat akarunk keresni, első helyen kell említeni a „Gestalt”-ot a kifejezés legszélesebb értelmében, ahogy azt a Gestalt-pszichológia (alaklélektan) és a biológia is alkalmazza. Az archetípusok csak formai szempontból meghatározottak, tartalmukat tekintve nem” (Jacobi 2009, 60).

VI.6.2. E fejezetben tehát az archetípus és a fogalmi keretek között kell megkeresnünk a párhuzamokat vagy különbségeket, mivel itt a két tudományterület találkozik egy szakkifejezésben. Munkám szempontjából ez a kölcsönösen használt kifejezés különösen értékes, hiszen objektív kapcsolódási pontot vet fel a két tudományterület között. Ám a lentiekben látni fogjuk, hogy az összevetés nem egykönnyen vihető végbe.

VI.6.3. A fogalmi keret több dologra vonatkozhat, mint az archetípus. Az utóbbi jellemzően viselkedésmintázatokat foglal magába, vagy olyan eseményeket, amelyek az ember társas viselkedésére jellemzők. (Közel áll az ösztönhöz, de a kettő nem ugyanaz.)

A fogalmi keret a nyelvészetben rendkívül tág fogalom, ráadásul szerzőtől függően kissé eltérő dolgokra vonatkozik. Kövecses és Benczes definíciója szerint tapasztalataink valamely koherens szegmenséről alkotott, strukturált mentális reprezentáció. „A keret nem a valóság pontos mása, hanem annak csupán egy idealizált – sematizált –, prototípusokra épülő változata” (Kövecses–Benczes 2010, 225).

A II.1.1. fejezetben részletesen bemutattam a fogalmi keretet. Különböző típusokat láttunk, amelyek a fogalmak jelentését befolyásolták. Az ÉTTEREM fogalmi keret szemléltette a script (forgatókönyv) jellegű kereteket: ez a típus nem egy statikus, hanem egy dinamikus, eseménysort jelölő fogalom háttérinformációit tárolja magában. Azt, hogy hogyan fogjuk fel ezt az eseménysort, elsőként a megismerés, de emellett a kultúra is befolyásolhatja.

A forgatókönyv típusú fogalmi keretek definíciója (azoknak a tapasztalatoknak az összessége, amely a világról alkotott ismereteink egy koherens szegmensére vonatkozik) lefedheti az archetípust. Vegyük például a bohócot. Archetípusa jól illusztrálja, hogy a megjelenés lehet különböző, de van ennek a viselkedéstípusnak egy prototípusa, amit kifejezetten jól le lehet írni azzal, hogy „a valóság sematizált reprezentációja”.

VI.6.4. Ettől eltekintve a hasonlóságnak vagy különbözőségnek a kérdése miatt arra van szükségünk, hogy a kerettípusokat részletesebben tárgyaljuk a kognitív szakirodalom segítségével, mivel ez a későbbiekben hasznára válik az elemzendő példáknak. Ezért itt tovább árnyalom a keret jelentését.

Az egyes szerzők egymástól többé-kevésbé eltérő keret-definícióit Andor József foglalja össze *On the psychological relevance of frames* című cikkében (1985). A tanulmány az egyes definíciók, meghatározások összevetése után számunkra igen fontos megállapításokra jut el.

A kognitív tudományban szerinte a következő kifejezéseket alkalmazzák, amikor fogalmi kategóriákról van szó: (1) *scene*, (2) *séma* (schema), (3) *forgatókönyv* (script), és (4) *keret* (frame) (az alábbi definíciókat lásd Andor 1985, 212-214).

A *scene* terminust Fillmore alkalmazza, és így definiálja: olyan elemek része, illetve egymással összekapcsolódó sorozata, amelyek nemcsak vizuális jelenetek lehetnek, hanem a személyközi tranzakciók bármely megszokott fajtája; ezeknek egy általános forgatókönyve (scenario), amelyet a kultúra, az intézményi keretek, az elmúlt tapasztalatok, a testkép és általában az emberi hiedelmek, tevékenységek, tapasztalatok vagy elképzelések határoznak meg.

A *sémát* (schema) de Beaugrande definiálja a következőkkel: A sémák az események vagy állapotok átfogó mintázatai, amelyek időbeli és oksági sorrendben rendeződnek fejlődő szekvenciákba.

A *keretre* több szerző is ad meghatározást:

Minszky szerint a keret egy strukturált adathalmaz, amely egy sztereotipizált szituációt reprezentál. Olyan kérdések halmaza, amelyek egy hipotetikus szituációban előkerülhetnek. Úgy is tekinthetjük, mint adott helyzetek vagy állapotok kitöltendő helyeinek (slots) szervezett mátrixát.

Fillmore szerint a fogalmakhoz vagy szómeghatározásokhoz bizonyos sémák vagy keretszavak állnak rendelkezésünkre, ezek a keretek. Az emberi tapasztalatokra épülő rendszerbe kapcsolódnak, koherens viszonyban vannak velük; és olyan elemeket is tartalmaznak, amelyek egyidejűleg más keretekhez is hozzátartoznak.

Van Dijknál a keret sztereotipizált interakció, amelyeknek a társadalmi konvenciók alapján cselekvő, fix kategoriális résztvevői vannak.

Végül a *forgatókönyvre* (script) három definíció:

Schanknál és Abelsonnál a forgatókönyv olyan struktúra, amely az események megfelelő részeit írja le egy adott kontextusban. A script kitöltendő helyekből (slots) és a helyeket kitölteni képes dolgokból épül fel. Előre meghatározott, sztereotipizált eseménysor, szekvencia, ami egy jól ismert szituációt definiál.

Van Dijknál a script prototipikusan megtörténő epizódokat határoz meg, s ezek bizonyos keretek közé foglalt események sorai, szekvenciái. A hagyományok különböző fajtáin alapulnak.

De Beaugrande definíciója szerint a forgatókönyv olyan instrukciók gyűjteménye, amely a benne résztvevők (vagy szereplők) számára megszabja, hogy szerepükhöz illően mit mondjanak és mit ne.

Andor e hosszas (és valljuk be, kissé zavarba ejtő) felsorolás után megállapítja, hogy a definíciók rendkívül bizonytalanok, sokkal inkább jellemzések, mint értelmezések. „Nem csoda” – írja -, „hogy a terminusok használata meglehetősen heterogénné vált a nyelvészeti és keretszemantikai irodalomban, és sok szerző felszabadítva érzi magát arra, hogy a kifejezéseket vegyesen használja akár ugyanabban a cikkben is” (Andor 1985, 214).

Szerinte a jellemzések legfontosabb tulajdonságai: a sztereotip jelleg, amely Minszkynél, van Dijknál és Schank – Abelsonnál része a meghatározásnak; továbbá a tapasztalati alap (Fillmore, van Dijk, Beaugrande), és gyakorlatilag mindegyik szerző megegyezik abban, hogy a szó valami koherenset, rendezett szekvenciát, globálisat és rendszerszerűt jelent.

Ugyanakkor a definíciók igencsak szerteágazóak és bizonytalanok, amellyel Andor szerint a legfőbb probléma, hogy egyikből sem derül ki világosan, milyen mértékben vonatkozik a terminus a fogalmakra és milyen mértékben a nyelvre.

VI.6.5. A párhuzamok felállítását tovább nehezíti, hogy Jung sem ad igazán egyértelmű definíciót arra, hogy mi az archetípus, bár ebben az esetben valamelyest segítséget nyújt számunkra az eltelt idő; tudniillik Jung munkáira ráépült egy szűk évszázadnyi munka, aminek során a fogalmak tisztázódtak, kristályosodtak. Jungtól a következő – szintén leginkább jellemzésnek, mint definíciónak mondható – megfogalmazásokat érdemes e ponton kiemelni az összevetéshez:

- bizonyos vizuális vagy történeteszerű képzetek, amelyek szabályszerűen ismétlődnek,
- közöttük szisztematikus hasonlóság van,
- csak formai szempontból meghatározottak, tartalmukat tekintve nem (azaz sematikusak),

- a kollektív tudattalan nem csupán az emberi tapasztalatok ősidők óta létrejövő üledéke, hanem egy aktív, reakciókat és készségeket tartalmazó, élettel teli rendszer, ami láthatatlan, de annál hatékonyabb módon meghatározza az egyént,

- Ami egy archetípusból a külvilág számára kézzelfogható, az a szimbolikus kép és történet. Ez alatt nem csupán a képet értjük önmagában, hanem a jelentéssel bíró képet.

Talán a legutóbbi megállapítás tűnik a legbizonytalanabbnak, s rögtön láthatjuk a párhuzamot Andor konklúzióval, amely szerint nem világos, hogy milyen mértékben vonatkozik a négy fogalmikeret-típus a fogalmakra és milyen mértékben a nyelvre. Ugyanez a gond az archetípussal és a szimbólummal. Bár két külön dolog, mégsem húzható éles határvonal közöttük. A kettőt egymástól elhatárolni szinte nem is lehetséges. Egy olyan lelki készséget, működési mintát, ami az emberi társas viselkedésben, eseménysorokban jelenik meg, azt ez utóbbiak nélkül nem is tudjuk érzékelni.

Azonban a scenariokról, scriptekről sem mondhatunk mást: a kitöltendő helyekből álló eseménysor szintén nem önmagában áll, nem is vizsgálható önmagában, példa nélkül, hanem a nyelvből következtetünk vissza létükre.

VI.6.5. Összefoglalva az újabb tulajdonságokat, röviden úgy mondhatnánk: az archetípust kognitív szaknyelven a fogalmi keret változatai közül a dinamikus, jelenetszerű meghatározással lehet kifejezni. Az a fajta fogalmi keret, amelybe Kövecses–Benczes (2010) szerint olyan elemek is beleilleszkednek, mint a kar, test, pöntek, nyilvánvalóan nem hozható párhuzamba az archetípussal. A script és a scene fenti körvonalazásai viszont emlékeztetnek arra, amit a pszichológia archetipikus eseménynek hív, hiszen ez is egy előre programozott sematikus eseménysor.

VI.6.6. Andor kutatásának még egy szempontját érdemes körüljárunk: az általa bemutatott fogalmak közti viszonyok rendezésére azt a megoldást találja, hogy a script vagy scene kereteből áll össze. Gondolatmenete annak fejtegetéséből indul, hogy a meghatározások mennyiben vonatkoznak a nyelvre és mennyiben a fogalmakra.

Meglátása szerint „szét lehet választani őket aszerint, hogy fogalmi „hathatóságuk” mennyiben kapcsolódik közvetlenül a valós világról alkotott tudáshoz, és mennyiben azoknak nyelvi [...] relevanciájához. Ez a megkülönböztetés azért felbecsülhetetlenül fontos, mert csak a nyelvi kifejezések felől tudjuk megközelíteni a fogalmak pszichológiai relevanciáját. [...] Mivel a scene a konkrét vagy feltételezett világ megértésére és kognitív adatok tárolására

vonatkozó strukturált tudás, a sémák és scriptek pedig az események, cselekvések és állapotok globális mintázatai az egyes kontextusokban, ezeknek a fogalmaknak erős és tiszta kognitív relevanciája van a fogalmi struktúrákra vonatkozóan.

A scene-khez, scriptekhez és sémákhoz viszonyítva a keretek az emberi tapasztalaton alapulnak. Ezek nyelvi kifejezései és reprezentációi az előző fogalmak tartalmainak” (Andor 1985, 214-215). Andor szerint kognitív nyelvészeti kísérletekkel bizonyítható az, hogy az információk tárolása a keretek sorozatából álló scene-kben foglalt belső, inherens tudáson alapul.

Cikkének fő következtetése szerint a hosszabb, jelenetszerű scene-eket és scripteket lebonthatjuk kisebb „egységekre”, ezek az elemek a keretek.

Ezzel az árnyalt és részletekbe menő megközelítéssel ismét egy párhuzamhoz értünk. A nyelvészetben a forgatókönyv- vagy jelenetszerű sémákat fogalmi keretekre, egységekre bontjuk, s ezeknek a kognitív nyelvészetben igen gyakran képi alapja van (vö. *imagery*). Az archetípus egy eseménysorozat, ami a tudatban szimbolikus képsorozatként, történetként jelenik meg. A szimbolikus-archetipikus történetet kisebb képi egységekre bonthatjuk, hiszen az is lehetséges és gyakori, hogy nem egy egész történet jelenik meg a tudatban (vagy egy műalkotásban), hanem annak egy részlete idéződik fel valamilyen szimbolikus képben. Éppen ezért lehet mind a kettőt összefüggésbe hozni a *gestalt*tal, mert a kisebb egységek mint részek kiadnak egy új jelentéssel bíró egészet.

Az archetípus és a forgatókönyv közti párhuzamra éppen Andor cikke hozza a legjobb példát. A szerző ugyanis kísérleteket folytatott arra vonatkozólag, hogy hogyan tárolódik az információ keretek és scene-k viszonylatában. Szóasszociációkat gyűjtött orvostanhallgatók körében a *mostohaanya* kifejezésre vonatkozóan. „Mivel közülük legtöbbször saját szülője van, nincs valódi élettapasztalatuk a mostohaanyáról. Amikor átnéztem a kapott szólistákat, szinte sokkhatás alatt állapítottam meg, hogy a legtöbb szó, amelyre asszociáltak a mostohaanyával kapcsolatban, negatív jelentésű volt, a listák túlnyomórészt negatív tulajdonságokat kifejező melléknevekből álltak, holott a mostohaanyák nem feltétlenül negatív karakterek. Ami a legjobban meglepett, hogy az olyan itemek, mint Hófehérke, Csipkerózsika, Jancsi és Juliska, elfoglalták a három legelső helyet a listákon 87%-os előfordulással. Ez a magas előfordulás arra utal, hogy a kísérleti alanyok a mostohaanyáról alkotott fogalmukat egy olyan képre alapozták, amelyet gyermekkorukban a meseolvasás közben tanultak meg, és ezek a tulajdonságok a hosszú távú memóriában tárolódtak. Valós

tapasztalat híján, amikor a mostohaanyáról való asszociálásra szólítottam fel őket, ezek a képek aktiválódtak bennük. Ezek az esetek világosan illusztrálják, hogy a keretek hogyan tudják kognitívan uralni egy adott scene területét a memóriában” (Andor 1985, 215-216).

A kísérlet egy Jung-féle szóasszociációs tesztnek is beillene. A mostohaanya jól ismert archetípus, amit Andor kísérlete kétséget kizáróan bizonyít. Az archetipikus kép aktiválódott a vizsgált személyeknél, és – természetesen – kitűnt, hogy uralja az egész scene-t.

VI.7 Az érzelmek előtérbe kerülése az elemzésekben

A metaforákról szóló szakirodalom tekintélyes része az érzelmek konceptualizációjáról szól; illetve valamely érzelmek metaforikus konceptualizációjáról (pl. Athanasiadou–Tabakowska 1998, Emanatian 1995, Győri 2005, Kövecses 1990, 2000). Az eddig felkutatott fogalmi metaforák legtöbbször a céltartománya valamilyen érzelmek. Példa lehet erre a düh, szerelem, öröm, szomorúság, félelem, szégyen, büszkeség, boldogság, amelyekről számtalan tanulmány látott napvilágot (Barcelona 1986, Geeraerts- Grondelaers 1995, Gevaert 2001s, 2001b, Kövecses 1986, Lakoff–Kövecses 1987, Stefanowitsch 2004, 2007).

A másik, nem kevésbé kidolgozott terület a szexualitás: számos tanulmány foglalkozik a szexualitásra vonatkozó metaforikus kifejezésekkel, forrástartományokkal, nők és férfiak ellenkező nem által történő megnevezéseivel, stb.

További fontos területe a metaforikus konceptualizációnak az emberek közötti kapcsolatok (ember és ember, illetve ember és társadalom közötti kapcsolat), illetve az életvezetés (karrier, célok, erények, fejlődés).

Ismét elő kell vennünk az introspekció témáját: a metaforák legnagyobb része ugyanis kognitív szaknyelven szólva „népi-naiv konceptuális alapú”, azaz önmegfigyelésen alapul. A kognitív nyelvész úgy véli, a céltartományra széles körű hétköznapi tudást vagyunk képesek átvinni. Ezt a nem tudományos, mindennapi tudást népi elméletnek (folk theory) vagy népi megértésnek (folk understanding) nevezzük (Kövecses 2005a, 115). A pszichológia nyelvén mindez nem más, mint introspekció, ami nem minden tudomány szerint számít felhasználható adatnak.

Az érzelmek az analitikus pszichológiában természetes módon a figyelem középpontjában állnak. Pszichológiailag nézve a személyiség alapja lényegében az affektivitás. Affektivitás alatt érzések, kedély, érzelmek és indulatok összességét kell értenünk (Kast 2010, 83). Ezek szabályozása a terápia minden formájának fő feladata. Jó esetben az emberek önmaguk is képesek szabályozni érzelmeiket, mivel a pszichéjük rendben működik. Amikor ez valamiért nem működik, akkor fordulnak az emberek pszichológushoz, vagy egyszerűen amikor nagyobb önismeretre szeretnének szert tenni. Általában ilyenkor is az érzelmek megismerése, működésük átlátása és jobb kezelése a cél. Az érzelmeknek megvan a maguk fejlődéstörténete. „A külvilággal, elsősorban a kapcsolati személyekkel való találkozás formálja őket, de a testi tapasztalatok is” (Kast 2010, 83). Ezzel ismét eljutottunk a metaforákhoz: a figuratív nyelv éppen ezeknek az érzelmi történéseknek a nyomait tartalmazza. Ezért vonatkozik legtöbbjük az emberi kapcsolatokra vagy az egyéni élettörténésekre, és ezért is mondhatjuk azt, hogy kialakulásukat erősen befolyásolják a testi tapasztalatok (testesültség). Az archetípusok elsősorban az érzelmek kezelésére alkalmazható pszichés szervek, s ezek közül is a elsődleges fontossággal bírnak a másik nem felé irányuló archetípusos rendszerek (Antalfai 2007, 176) (ezért is létezik annyi metafora a szexualitásra vonatkozóan).

„Létfontosságú helyzetekben az emberek újra meg újra hasonló képekkel, hasonló képzetekkel reagálnak, s e képek alapja a hasonló érzelem és abból következő hasonló viselkedés. Létfontosságú helyzetek a veszély és kezdet szituációi: a halál, szerelem, elválás, újrakezdés, az identitás megtalálása, az identitás elvesztése, az élet vagy a dolgok értelmének megtalálása, elvesztése” (Kast 2010, 157-158). Az érzelmek pszichés szabályozórendszer alkotnak: szabályozzák az egyén alkalmazkodását a változó környezeti és testi-lelki körülményekhez, mégpedig oly módon, hogy a szervezetben újra meg újra fiziológiai egyensúlyi állapotot hoznak létre (Kast 2010, 83).

VI.8 Összefoglalás és következtetések

VI.7.1. A negyedik főfejezetben az alapfogalmakat újratárgyaltam immár abból a szempontból, hogy a két elmélet között milyen párhuzamok találhatók, hol vannak a legfőbb kapcsolódási pontok, miben hasonlóak és miben különböznek.

Láttuk, hogy a képi gondolkodás, a jelentéssel bíró képek és ezek osztályozása (univerzális és egyedi), valamint a testesültség olyan fogalmak, amelyek mindkét diszciplína számára kiindulópontot jelentenek. Ezen túl a jelentések létrehozásának folyamatát mindkét rendszer meghatározónak tartja azért, mert maguk a folyamatok befolyásolják azt, amilyenné a jelentés válik.

A kognitív nyelvészet a gondolkodási folyamatoktól teszi függővé a jelentésalkotást, az analitikus pszichológia pedig a pszichés folyamatoktól. Mindez végső soron az érzelmi élet, az affektusok hovatarozásának kérdését veti fel.

Az erre adandó válaszhoz elméleti téren meg kell állapítanunk, hogy a kognitív nyelvészet az ember teljességén, holisztikus megközelítésén valóban azt érti, hogy az embert környezetével, kultúrájával, a világra adott válaszaival együtt vizsgálja és nem attól elkülönítve. Felfogása bizonyos szempontból tökéletesen egyezik a jungi célkitűzéssel: az emberben élő fogalmat a tapasztalatra adott reakcióval együtt vizsgálja.

Ugyanakkor a kognitív nyelvészet, mivel vizsgálódásait a kognitív tudományra és főként a kognitív pszichológiára alapozza; az ember teljességéről mint olyanról csak a megismerés (azaz a gondolkodási folyamatok), illetve a kognitív tudattalan (elhalványult emlékek, küszöb alatti ingerek) keretei között gondolkodik. A tudatot ugyanakkor úgy fogja fel, mint képekre alapozott gondolkodást: „Az, amit tudatnak vagy gondolkodásnak nevezünk, testi tapasztalatokból nyert képi sémákra, ill. azok struktúrájára épül” (Kövecses – Benczes 2010, 137).

A látszólag érzelmi reakciókat is magába foglaló langackeri definíció – a tudományos háttérrel figyelembe véve – nem jelenti ugyanazt az érzelmi mélységet, mint amit egy pszichiáter érzelmi reakció alatt ért. A jungi pszichológiában a megismerés racionális összetevői a személyes tudattalanba tartoznak bele, olyanok, mint az érzékszervi tapasztalatok, tanult információk, vagyis mindaz, amit a kognitív pszichológia tudattalanként tart számon. De ezen túl létezik a tudattalannak egy emóciókkal teli rétege, majd továbbmenve a kollektív réteg, amelyben a kollektív tapasztalat sémái találhatóak.

VI.7.2. Mi lehet ennek az összehasonlításnak a gyakorlati hozadéka? Ez a dolgozat kísérlet abban az értelemben, hogy a kognitív nyelvészet szempontrendszeréhez, jelentés kereső módszereit kibővítssem, illetve árnyaljam néhány olyan eszközzel, amelyek egyértelműen az ember, a kultúra és a jelentés teljesebb megértését elősegítik és ehhez vihetik közelebb a

kulturális nyelvészetet is. Ezek az eszközök az analitikus pszichológiából származnak. Használatuk valamelyest azt jelenti ugyan, hogy kilépek a kognitív nyelvészet szokásos kereteiből, ugyanakkor jókora előrelépést biztosítanak a jelentés megállapításának folyamatában és a nyelvi események követhetőségében.

Természetesen nem gondolom azt, hogy a kétfajta tudomány elvei minden szinten összhangba hozhatók volnának. De miután mindkettőt megismertem egy bizonyos mélységben, úgy gondolom, hogy az átfedések jóval nagyobbak annál, mint amit néhány tudományos közvélekedés – a kognitív és az analitikus pszichológia ellentétessége - alapján feltételezünk. Mind az eszközök, mind az alapelvek tekintetében párhuzamok találhatók, amelyek alapot szolgáltatnak arra, hogy közösen, ugyanazzal céllal használjuk módszereiket. Az egymástól különböző vonások pedig előnyt jelenthetnek azokon a pontokon, ahol egyik vagy másik tudomány eszköztára véget ér.

VII. MÁSODIK ÖSSZEVETÉS: A KOGNITÍV METAFORA A PSZICHOTERÁPIA

GYAKORLATÁBAN

VII.1 A metafora a mítoszban

Az elméleti összevetés után a disszertáció további részében a gyakorlati oldal felől közelíték a témához. A VII. fejezetben a pszichoterápia különböző formáit, munkamódszereit mutatom be, s ennek során a napi gyakorlat oldaláról is láthatjuk, hogy a pszichoterápia hogyan hasznosítja a fogalmi metaforát. Elsőként a mitikus szimbólumokat tárgyalom, amely egyben átvezetésnek is alkalmas a mélylélektan felfogásának világába. Ezután egy álomelemzés és egy művészetterápiás rajzelemzés kerül sorra.

A mítoszok analitikus pszichológiai felhasználását azért mutatom be, hogy láthassuk, hogyan kerülhet át a bennük „tárolt” kulturális örökség a gyógyítás gyakorlatába. A fejezetnek fontos konklúziója az is, hogy a mítosz keletkezését hogyan lehet leírni mint konceptualizációs folyamatot. Az archetípus megvalósulását a mindennapi életben a kognitív nyelvészet szempontjából is tárgyalom, tehát folyamatosan két nézőpontunk lesz: egy pszichológiai és egy nyelvészeti.

VII.1.1 Mítosz és archetípus kapcsolata

VII.1.1.1. Az archetípusok az emberi kapcsolatok alakulását, illetve az ember társadalomban betöltött szerepét segítenek kialakítani és megérteni. A bohóc archetípusánál már bemutattam, hogy mit jelent az archetípus és annak egy szimbolikus megvalósulása közötti különbség: az egyik egy hajlam, hogy bizonyos sémák, forgatókönyvek szerint cselekedjünk, a másik ennek képi-történeti megvalósulása. Ez a megvalósulás az emberi kultúrában lehet mese, mítosz, vallási történet, irodalmi vagy zenei mű, más művészi alkotás, de – ma már egyre gyakrabban – egy film is, hiszen napjainkban csökken azoknak a lehetőségeknek a száma, amikor személyesen hallhatunk valakitől egy áthagyományozódott történetet. Az archetípus kollektív szinten képekben, történetekben nyilvánul meg, ezek érkeznek el hozzánk külső ingerek formájában, s erre a bennünk élő archetípus vagy „rezonál”, vagy nem. A legjobb példa erre

korunkban a meseolvasás. Az átadásnak ez a formája ma is személyes annyiban, hogy a szülő maga olvassa fel a meséskönyvből a szöveget a gyermeknek (ritkább esetben maga találja ki a mesét). A kisgyerek a mesét hallva önkéntelenül is választ: ezt a mesét szeretem, azt nem... A kedvenc mese lélektanilag fontos „építőkö” a gyermek számára. Nyilvánvalóan még nem teljesen értik, amit a felnőttek mondanak, nem tudják, mi az önismeret, a másik motivációinak megértése, de a jellemrajzokat értik és érzik. Ösztönösen kiválasztják – az önismeret első lépéseként –, hogy melyik mese szól hozzájuk, és a kedvenc meséikből gyakran életre szóló programot merítenek maguknak. Vagyis, az archetípus „rezonál” a lelkükben, magukra ismernek a kollektív embertípus egyik fajtájában.

A kultúrában élő archetipikus történetek sematikusak, hiszen nemzedékről-nemzedékre hagyományozódnak, s generációk rostálják ki belőlük a fölösleges részleteket. A mítosz – minden más szimbólumértékű dologhoz hasonlóan – személyesen szólít meg bennünket, közös emberi tapasztalatok igazsága cseng ki belőlük. Miközben értelmezzük, intellektuális vagy intuitív tudásra teszünk szert. Hasonlíthat ez egy álomhoz, amelynek szimbolikus jelentése van, s amelyre akkor is visszaemlékszünk, ha nem értettük meg a jelentését.

Amikor egy mítoszt sikerül értelmeznünk, hirtelen felismerésünk támadhat, amit a pszichológia a jól ismert „aha-élmény”-nek nevez. Ez az aha-élmény egycsapásra válik világossá a helyes értelmezés nyomán, s az, akinek sikerül megfejtenie, ösztönösen megragadja ezt a tudást, nem is ereszti el többé. Ez az aha-élmény jelzi, hogy a mítosz szimbolikusan érint valamit, aminek személyes vonatkozása van számunkra (Bolen 2008, 15).

VII.1.1.2. A példaként szolgáló mitikus alakot a görög mondavilágból merítettem: Déméter istennő archetipikus személyiségét Bolen *Bennünk élő istennők* c. munkája (2008) alapján ismertetem. Bolen szerint a görög mondavilág istenei és istennői lefedik a legalapvetőbb emberi viszonyokat, szituációkat, lét- és magatartásformákat testesítenek meg. Életük– az említett kedvenc mesefigurákhoz hasonlóan – megoldást vagy akár megelőzést jelenthet az élet legfontosabb eseményeit, problémáit érintő kérdésekben¹⁰. Az archetípusok közül mindegyik létezik a lelkünkben, de nem mindegyik áll előtérben. „Az archetípust a csírában

¹⁰ Létfonosságú helyzetek a veszély és kezdet szituációi: a halál, szerelem, elválás, újrakezdés, az identitás megtalálása, az identitás elvesztése, az élet vagy a dolgok értelmének megtalálása, elvesztése” (Kast 2006, 157-158).

vagy magban lévő, előre beprogramozott tervhez vagy mintához is lehet hasonlítani. A növény egésze „benne van”, de a növekedés attól függ, hogy milyenek az időjárási- és talajviszonyok, mennyi tápanyagot kap a növény és mennyi ápolást”. Ilyen tényező talán elsősorban a velünk született hajlam (a prediszpozíció), az öröklött személyiségvonások, a család, a neveltetés; (egyáltalán: a kultúra, amelyben felnövekedünk), a hormonháztartás, mások befolyása, véletlen hatások és körülmények, választott tevékenységünk vagy hivatásunk, s végül még az életkorunk is” (Bolen 2008, 29). Vannak tehát domináns mintáink, és vannak, amelyek háttérbe szorulnak, s amelyeket legtöbbször csak akkor kezdünk fejleszteni, amikor az élet rákényszerít bennünket.

VII.1.2 Démétér mítosza

VII.1.2.1. Az olimposzi istennők között Démétér a termékenység, a gabonaföldek és az aratás istennője; az anya őstípusa. Elsősorban mint a gabona és a termés, a termékenység anyját tisztelték, másodsorban pedig mint Perszephoné anyját, aki az alvilág királynőjévé lett.

A történet szerint Démétér Zeusz felesége volt, frigyükből egyetlen leány született, Koré, vagy későbbi nevén Perszephoné, akinek elrablása a legfontosabb eseménye Démétér életének. A leányt Hádész – Zeusz tudtával, de Démétér tudta nélkül – magával ragadta az alvilágba. Az anya kilenc napon át bolyongott és kereste lányát, de nem találta:

„És kín szorította szívét el;

Kék köpenyét mindkét válláról földre vetette

S úgy sietett el, mint a madár, kikutatni leányát

Tengeren és földön, s az igazságot neki meg nem

Mondta sem isten, sem rövidéletű földi halandó”

A tizedik nap hajnalán, amikor Démétér már nem evett, nem ivott, nem fürdött, akkor Hélios elárulta neki, hogy a lány az alvilágban van, és Zeusz adta Hádész kezére a lányt. Démétér annyira megharagudott Zeuszra és Hádészra, hogy álruhában világgá ment az Olimposzról. Némely fordulatok után végül épített magának egy templomot, ahová bevonult, és a továbbiakban semmi egyéb nem tett, mint elrablott leányát gyászolta. Minden kötelességét

elhanyagolta, amiből nagy baj lett a földön: attól kezdve nem született és nem tenyészett semmi. Nem volt gabona, sem élelem, a fák nem hoztak gyümölcsöt, nem akadt táplálék az élőlények számára, nem születtek utódok sem.

„S elpusztítja talán gyökerestül az emberi fajtát

Gyötrő éhséggel, s megfosztja az áldozatoktól

És az ajándéktól az olümposzi ház urait mind,

Hogyha a nagy Zeusz nem veszi észre s meg nem előzi.”¹¹

Zeusz követeket kezdett küldeni hozzá, akik kérelték, hogy térjen vissza az istenek hegyére és lásson a dolgához. Démétér azonban hajthatatlan volt, s végül Zeusz felhozatta az alvilágból a leányt. Csakhogy a leány evett már három gránátalmamagot odalenn, s ezért vissza kellett térnie minden évben az alvilágba. Az anya megörült gyermekének, a föld ismét virágba borult, a mezők újból hozták a termést, visszatért az élet mindenhová. Ám a leánynak időről időre vissza kellett térnie az alvilágba férjéhez. Ilyenkor a mítosz szerint máig is tél van a földön, Démétér bánatos és elfelejtkezik rólunk (Bolen 2008, 174).

VII.1.2.2. Ez az istennő az anyaság archetípusát képviseli a görög mondakörben. Legfontosabb funkciója, hogy gondoskodik a test és lélek táplálásáról. Bár a görög mondakörben több istennőnek is születtek gyermekei, közöttük Démétér volt az, akinek az értékrendjében a gyermeke mindenek fölött állt. Számára ez az emberi kapcsolat a legmeghatározóbb az életben.

A gyermekeit mindenek fölé helyező anya egyetemes archetípusa az emberiségnek. Nincsen – vagy legalábbis nem ismerünk – olyan társadalmat a földön, ahol ne létezne a nőnek az az ismert típusa (vagy tulajdonsága), aki tulajdonképpen az anyaságnak és a gyermeknek él.

Az egyetemesség nem azt jelenti, hogy más nőtípus ne létezne a kultúrákban, hiszen vannak más görög istennők is. Héra és Aphrodité például a férjüket a gyermek elé helyezik fontossági sorrendben. Hesztia nem is különösebben akar gyereket és férj nélkül is remekül telnek a napjai. Az egyetemesség tekintetében azt állíthatjuk biztosan, hogy létezik egy olyan típus, aki az első helyre helyezi az anyaságot. Azért választottam példának Démétért, mert alakja

¹¹ Homérosz II. himnusza Démétérhez

mindenki számára jól ismert és könnyen beazonosítható. Típusának részletes elemzése viszont már kevésbé ismert a köztudatban.

VII.1.2.1 Más kultúrák, mítoszok párhuzamos alakjai

Az egyiptomi istenkultusz anyaistennője, Ízisz az egyik legjellegzetesebb anyaistennő. Azt mondják róla: „kezdetben volt Ízisz, az öregek legöregebbje”. Tőle származnak az istenek és az emberek, ő szülte a Napot, tehát mindennek és mindenkinek az anyja. Férje, Ozírisz a halott isten, akit féltékeny testvére meggyilkol, de Ízisz megtalálja és siratóénekével életre kelti. Ekkor fogam meg Hórusz, akit a féltékeny testvér, Szét miatt titokban kell felnevelni, hogy érett lehessen trónja elfoglalására. Ezért Íziszt gyakran ábrázolják karján a gyermek Hóruszal. Nem nehéz ebben felfedezni a párhuzamokat Jézus Krisztus elrejtett gyermekkorával, Heródes elől történt menekülésével és a tipikus Mária-Jézus ábrázolásokkal (Kast 1998, 82).

Az anya-gyermek kép a nyugati civilizációban a Madonna és a Gyermekek ábrázolásának felel meg. A kis-ázsiai anyaistennőt „Nagy-Anyának”, Magna Maternak nevezték.

VII.1.3A Démétér archetípusú nő

Akiben ez az archetípus dominál, annak legelső késztetése, hogy minél előbb anya lehessen és gondozhassa gyermekét. A gyermekszülés mellett második erős késztetése a táplálékadás. A földi Démétér akkor boldog, ha etethet másokat.

A gondoskodás igénye mellett Démétérnek négy fő tulajdonsága van: az állhatatosság, a bőkezűség, a bánkódásra való hajlam és a destruktivitás. Az állhatatosság olyankor nyilvánul meg, amikor gyermekei érdekét kell képviselniük. A türelem és a makacs kitartás olyan erejű benne - amint ezt Zeusznak is meg kellett tapasztalnia -, hogy ezeknek esetenként még egy intézmény sem tud ellenállni (Bolen 2008, 176). A bőkezűség Démétérnél az embereknek adott ajándékokban nyilvánult meg: ő adta a gabonát és a gazdag aratást – legfőbb eledelüket –, a termékenységet, amellyel az élet fenntartását biztosíthatták. A Démétér-nő, akiben ez az

archetípus az uralkodó, jól megismerhető adakozó kedvről. Van, aki valóban enni ad, van, aki lelki táplálékot vagy támaszt nyújt, mások szellemi vagy spirituális ajándékkal szolgálnak.

A negatív tulajdonságok: a bánkódás a gyermekek távozásakor nyilvánul meg. Ha a földi Déméternek nem lehet gyermeke, vagy már felnőtt és távozott a családi életből, fellép az „üres fészek depresszió”. Hasonló érzés keríti hatalmába azokat, akik valamilyen segítő foglalkozást üznek, s egyszer csak kénytelenek lesznek feladni azt. A Déméter-nő ilyenkor nem azokat hibáztatja, akik a veszteséget előidézték, hanem depressziós lesz, úgy érzi, élete értelmetlenné vált, céltalan. A mítoszban ekkor a bánkódó istennő annyira megmakacsolta magát, hogy előtűnt negyedik tulajdonsága, a destruktivitás, ami rányomta bélyegét a környezetére is: nem látta el feladatait, semmi sem sarjadt többé, semmi nem szaporodott, az emberiséget a kihalás fenyegette. Déméter nem úgy árt másoknak, ahogyan Artemisz vagy Héra. Az utóbbiak nyíltan, közvetlenül agresszívek. Az ő destruktivitása a passzivitásban öltött testet: megvonja azt, amire másoknak szüksége van. Ez a passzív agresszió, amikor egy személy nem nyilvánítja ki haragját, hanem kerülő módszerrel helyezkedik szembe másokkal, úgy, hogy azok kevésbé tudják megvédeni magukat, mint ha szemtől-szembe kerülne sor a konfliktusra. Ez az eljárás a passzív-agresszív személynek igen kényelmes, mert nem kell nyíltan elismernie haragját, felvállalni a konfliktust, hanem lappangó módon tehet keresztbe valakinek. A módszer inkorrekt és kizárólag romboló, viszont a támadás hatékonyabb, mint előző esetben. Lehet ez az életben egy olyan helyzet, hogy az anya épp a gyermek születésekor mély gyászban van, s ilyenkor nem látja el a gyermeket, „nem működik, mint gyermekágyas anya” (Bolen 2008, 178.) Szélsőséges esetekben az is előfordul, hogy az anya akkor vonja meg elismerését, elfogadását a gyermektől, amikor az önállósodni kezd, függetlenedik tőle.

VII.1.3.1 A Déméter-nő életszakaszai

Az archetípusból meríthető támaszokat, önismeretet csak röviden vázolólok, mivel itt főként az eseménysorra van szükségünk a későbbi elemzéshez.

A pozitív és helyükön lévő földi Déméterek erősek, stabilak és megbízhatóak. „Amit tesznek azt meg is kell tenni, éspedig éppen olyan gyakorlatias és ugyanakkor érzelemmel átitott

módon, ahogyan ők teszik” (Bolen 2008, 180). Ekkor erejüket abból merítik, hogy szükség van rájuk, és ezt a szükségletet be is tudják tölteni.

Az ilyen nő gyermekkorában rengeteget babázik, az óvodában elsőként vigasztalja meg elesett társait, kilenc-tíz évesen már megtiszteltetésként élük meg, ha rájuk bíznak egy gyermeket. Egyes lányok már serdülőkorban vágyódnak a terhesség után. „Veszélyes állapot ez, ha elhanyagolt, vagy kevésbé értelmes, más életcélok iránt nem fogékony serdülőőről van szó, aki a korai, akár futó szexuális kapcsolatból is szívesen, örömmel vállalja terhességét, mint valami megoldást az életére” (Bolen 2008, 182).

A felsőoktatásba bekerülő Déméter-lány valószínűleg segítő foglalkozást választ. Jó osztályzatokra nem vadászik, a teljesítmény nem vonzza, noha lehet igen jó tanuló is. A munka világában is megmarad a segítő foglalkozásoknál. Sokan a jótékonyági szervezetek, alapítványok vagy intézmények nélkülözhetetlen kulcsemberei lesznek.

A vezető pozícióval nehézségeik vannak: számos ilyen nő fordul pszichológiai segítségért. Legtöbbször két tűz közé kerülnek: a szervezet, amelyet alapítottak vagy vezettek, szinte minden energiájukat felemészti, nem marad idejük családot alapítani. Konfliktusba keverednek önmagukkal és a környezettel is, akik elvárják a támaszt, a segítséget továbbra is, amikor a nőnek már nincs rá energiája. Empátiája miatt a rosszul dolgozó, hanyag alkalmazottakat nem tudja elbocsátani, büntudata van, ha fájdalmat kell okoznia vagy meg kell szégyenítenie valakit. Vezető asszony munkatársaiktól elvárják, hogy megosszák velük a terheket és ugyanannyira segítőkészek, önfeláldozók legyenek, s meg vannak bántva, ha ez elmarad (Bolen 2008, 183).

A házasságban általában a férfi választja őt. Sok férfi vonzódik az anyáskodó nőkhöz, de Déméternél „megesik, hogy szájalomból él együtt valakivel, s nem is vár sokat házastársától. Déméter szerint a férfiak olyanok, mint a gyerekek” (uo.). Azok a férfiak, akik nem keltik fel egy Héra- vagy egy Athéné-nő érdeklődését (ők sokat adnak a férj pozícióira, státuszára), számíthatnak Déméterre. Tipikusan ilyen a házasság a „meg nem értett művésszel”, akit a világ nem ismer el (bezzeg a kedvese!), vagy akinek a felelőtlenségét és lustaságát senki nem nézi el (csak a kedvese). Ha a férfi önző vagy tapintatlan módon bánik vele, csak annyit kell cserébe mondania: „Mi is lenne velem nélküled?” s máris el van felejtve minden.

Akiknél ez a típus nagyon erős befolyással bír, képtelenek nemet mondani. A kihasználás így könnyen kialakul párkapcsolataiban: egy önzésre, lustaságra hajlamos partnernek csak annyit

kell tennie, hogy szükségleteit felnagyítja, igényeit jócskán megnöveli, s ezzel kiválóan provokálja a Démétér-reakciókat. A két ember jellemének negatív oldala így egyre erősíti egymást, s a Démétér-nő az évek során éppúgy kiszipolyozódhat érzelmileg, mint ahogy a bankszámlája apad.

Az élősködő partner után a másik veszélyforrás az a férfitípus, aki olyan lányt szeretne a házhoz vinni, „mint az én drága jó mamám”. Ők azok, akik boldogok, ha gondoskodnak róluk a végtelenségig: táplálják, becézgetik őket, megveszik a zoknijukat, szólnak, hogy fogorvoshoz kell menni, nem tiltakoznak, ha rendet raknak az asztalukon, és ha lehet, szervezzék meg a társas életüket is... Ez a szituáció érzelmileg előnyösebb az előzőnél, mert a partner valóban hálás, nem lázad a kiskorúsítás ellen, s Démétér úgy érezheti, igazán boldoggá tett valakit a létével, azzal, hogy olyan, amilyen.

„Minden típus közül, akikre Démétér anyás tulajdonságai vonzóan hatnak, az egyetlen méltó társ az érett és nagylelkű férfi, aki sok gyermeket akar, nagy családot, meleg otthont, és méltó társát keresi maga is. Az ilyen mindkettejük álmát megvalósíthatja, hiszen jó apja lesz a gyerekeknek, é s még a feleségének is gondját viseli. Megesik, hogy a jólelkű Démétér képtelen nemet mondani valamilyen túlzott kérésre, s a párja áll ki azért, hogy saját szükségleteit is fontosnak tekintse a másoké mellett” (Bolen 2008, 186). Ez a férfi viszont kénytelen elfogadni, hogy a feleségnek a családi kapcsolatokban az első a gyerek, s ő csak utánuk következik. A feleség ennek az értékrendnek megfelelően általában nem tartozik a vonzó nők közé, inkább dajkaszerű külleme van, s a szexualitás is mellékszerepet játszik életében a gyöngédség és gondoskodás mellett.

VII.1.3.2 Az érem másik oldala: a tökéletesség árnyéka

A Démétér-nő váltig állítja magáról, hogy kiváló anya, és csak a gyerekek érdekét tartja számon. „Ezzel szemben az a sanyarú valóság, hogy egy részük valóban kiváló anya, ám másik részük szörnyű, mindent beszippantó, bekebelező, mindenkire rátelepedő anyának bizonyul” (Bolen 2008, 187).

Itt használhatja ki a pszichológia a mítosz adta lehetőségeket. A kétféle Démétér-típust úgy jellemezhetjük, hogy egyikük a lánya elrablása előtti boldog és kiegyensúlyozott anya, a másik viszont olyan, mint Démétér volt Perszephoné elrablása után. Démétér szimbolikus

élete egy forgatókönyvszerű forrástartomány, amihez az önismeret érdekében pontonként leképezések hozhatók létre az egyén életére vonatkozólag (célstartomány). Az utóbbi típus állandóan attól retteg, hogy a gyerekek valami baja eshet. Aggodalmukban minden önállósodási kísérletet elfojtanak, olykor még a kortársaiktól is eltiltják, nehogy elveszítsék a gyerek szeretetét. Szinte rögeszmés meggyőződésük, hogy tökéletes anyáknak kell lenniük, amit főleg úgy érnek el, hogy túlzottan óvatosak, féltők, minden felelősséget levesznek a gyerekről, megvédik őket akkor is, ha magukat kellene már megvédeniük, és ráadásul minden lépésüket ellenőrzik. A lelki köldökzsinór egyeseknél soha nem vágható el, a gyerek az anyja mellett éli le az életét, férjestől-feleségtől (gyakran azok legnagyobb bosszúságára).

A Démétér második szakaszának megfelelő típus tehát abbéli igyekezetében, hogy jó anya legyen, sok bajt idézhet elő.

Ez a fajta viselkedés a munkahelyi vezető nők esetében is aktiválódhat. Ő az, aki jobban tudja, megoldja, gyorsabban elintézi a dolgokat – a többiek pedig szépen elengedik magukat, eredeti ötleteiket sem adják elő, önbizalmuk lelombozódik, és végül a Démétér-nő azon kapja magát, hogy ő húz minden igát, s a végkimerülés kerülgeti. Ilyenkor jön a bánkódás, majd – ha képtelen belátni, hogy munkaereje véges – a destruktív időszak: Démétér az egész világra megharagszik, passzív-agresszív lesz. Az istennő nem termesztett gabonát, nem fogantak meg a gondoskodására bízott élőlények. A földi nőre vetítve ez olyan eseményekben valósul meg, mint pl. elfelejti megvenni, amit megígért, elkésik egy fontos megbeszélésről, nem tartja be a határidőt, mindenféle kerülő úton próbálja lerázni magáról a terheket. A passzív agresszió azonban nem hoz jó eredményt, csupán megtévesztő „undok” üzenet annak, akire irányul, s a helyzet még inkább romlik. Ekkor áll a földi Démétér elé a feladat: meg kell tanulnia kiállni saját érdekeiért, világosan közölni, hogy nem tud segíteni vagy közreműködni. A mítoszban Zeusz sem törődött addig Démétér fájdalmával, amíg tetteivel nem jelezte, hogy nem bírja tovább.

A családi kapcsolatokban a Démétér-nő esetében szinte teljes biztonsággal bekövetkezik az „üres fészek depresszió”. A kirepült gyerekek utáni űr erőtlenséget, érzelmi sivárságot hoz maga után, elérkezik az értelmetlenség, a szükségtelenség tudata. Azok a nők, akik teljes mértékben feloldódtak az anyaságban, csak erre fordították minden idejüket, valóban rettenetesen kismizve, félredobva érezhetik magukat. Ha semelyik más archetípus nem jutott egyenrangra a nőben az anyasággal (például nem lépett elő Athéné, aki a tudományok, bölcsesség istennője, s tanulásra, szellemi foglalkozásra készíti a személyt, vagy Aphrodité,

a szerelem, szépség istennője, aki a kreatív képességeket, az esztétikumot, a nagy érzelmek és az alkotás élvezetét helyezi előtérbe), akkor megeshet, hogy annyira elhagyja magát, mint a Perszephonét kereső Démétér: nem eszik, nem alszik, nem tisztálkodik; súlyos depresszió lesz úrrá rajta.

VII.1.3.3 A lelki fejlődés útjai

„Feltűnő ebben a mítoszban Démétér haragos, vad gyásza: nem hajlandó részt venni az életben, néma marad...” (Kast 1998, 80). Ezt az állapotot, a destruktív magatartást meg lehet és meg is kell előzni. Bolen négy fontos szempontot ajánl a depresszió megelőzéséhez.

Először is a Démétér-nőnek meg kell tanulnia nemet mondani, annak érdekében, hogy elkerülje a kiszipolyozottságot. Könnyebben sikerülhet a dolog, ha önmagára is úgy tekint, mint egy gondoskodásra szoruló személyre, egészen egyszerűen saját maga felé fordítja anyai ösztöneit. Ilyenkor a leképezések egy újabb fajtáját kell létrehozni: saját egyéniségén belül kell megtalálnia a gondoskodás célpontját, egyszerre lenni anyának és gyermeknek. Ha megtanul nemet mondani, mások is megtanulják figyelembe venni az ő igényeit.

Másodszor azt is meg kell tanulnia, hogy felismerje saját haragját. Ez a típus ugyanis annyira törekszik a segítőkészségre, a jóteknő tevékenykedésre, hogy nehezen képes belátni: elege van a sok porontyból, munkából, önkénteskedésből, pihenésre és feltöltődésre vágyik. A helyzet bonyolultságát fokozza, hogy jótetteinek egy részét valóban nem is kellene elvégezni, mert a sok-sok segítség által a környezet elveszíti önállóságát. Ő az a típus, aki azt mondja magáról, képtelen bárkire is igazán haragudni. Csakhogy e mögött a kijelentés mögött az a valóság, hogy nem a haragra, hanem a harag beismerésére, azonosítására képtelen.

Harmadszor, tudatosan elő kell készítenie a gyermekek vagy a beosztottak önállósodását. A szerencsés Démétér-életutak végén mindig olyan nőket találunk, akik elég korán elsajátították azt a képességet, hogy az embereket nem kell visszatartani attól, hogy kockázatot vállaljanak, nem kell szorosan magukhoz kötni őket, és főképp nem kell hagyni, hogy kihasználják a környezet anyáskodását.

A negyedik és utolsó lehetőség a destruktívan befejeződő élet elkerülésére a többi istennő típusának kifejlesztése, előtérbe engedése. Ez utat nyit más örömök felé, s képessé teszi az

egyént arra, hogy a gyerekek kirepülése, esetleg egy hosszú özvegység ellenére is megőrizze egészséges lelki egyensúlyát, s békés, emberszerető lény legyen.

VII.1.4 Metaforák és szimbólumok az istennő élettörténetében és személyiségében

VII.1.4.1 Az archetípus konceptualizációja

Ebben a fejezetben Déméternek mint archetípusnak a konceptualizációját elemzem. Déméter személye az archetípus szimbolikus megjelenítése. Élete „mozgóképként”, „filmként” jeleníti meg egy archetípus viselkedését, történetét.

A szimbólumképzés a mitológiai alakoknál megszemélyesítéssel történik. Egy viselkedésmintázat nehezen ragadható meg másképpen, hiszen nyelvi eszközökkel, archetípus nélkül a mai kultúrában legfeljebb csak hasonlatokat vagy metaforákat tudunk mondani: az illető „tyúkanyó-természet”, vagy „kotlóstyúk”. De például az „anyatigris”, „anyamedve” kifejezések már inkább Hérára vagy Artemiszre illenek rá, akik igazán harcos alkatok. Nem véletlen, hogy több szimbolikus-metaforikus kifejezés is életre kelt a nyelvben, hiszen ezek az anyai magatartásnak más-más aspektusára fókuszálnak. A tyúk gondoskodik, a medve és a tigris halálmegvető bátorsággal támad. Az utóbbi megnevezések a veszélyt jelzik, amivel szemben ajánlatos vigyázni magunkra, nem a gondoskodásról van szó.

Déméter példájához visszatérve azokkal a metaforákkal foglalkozom, amelyek az ő archetipikus történetéből meríthetők.

Személyisége elsősorban megszemélyesítés, azoknak a tulajdonságoknak az egységbe formálása, amelyek ezt az archetípust leginkább jellemzik. A legjellemzőbb tulajdonságok egyetlen személybe ötvözése prototípusképzés: Déméter az összes tipikus anyáskodó tulajdonságot magában hordozza, és életében (valamint a mítoszok különböző verzióiban) az összes tipikus eseményen keresztülmegy, ami egy ilyen személyiséggel jellemzően megtörténhet. Tehát amit a mélylélektan az archetípus szimbolikus megjelenésének nevez, azt kifejezetten jól le lehet írni a kognitív nyelvészetileg a prototípussal. Az egyes emberek, akik ilyen archetípust hordoznak magukban, nem csupán ezekkel a tulajdonságokkal rendelkeznek, de ezekkel jól jellemezhetők. Az emberekben megmutatkozó archetipikus vonások „családi

vonásként” is felfoghatók. Lehetséges olyan Démétér-típusú nő, aki nagyon szeret főzni és vendégül látni másokat, ám nemcsak főzni szeret, hanem a világtól félrevonulva meditálni is (holott ez inkább Hesziára jellemző). Ha valaki nem rendelkezik a kategória összes tulajdonságával, még nem kell kizorítanunk őt ebből a családból. A tagoknak mindig vannak egymással közös tulajdonságaik, de nem minden tulajdonság található meg minden egyes tagon.

Másrészt Démétér a kategóriának az az egyetlen tagja, aki minden tulajdonsággal felruházott. Szimbolikus alak, a kognitív nyelvészetben a kategória prototípusa, aki körül a tagok szerveződnek. Tehát a kategória egy másik meghatározásának is tipikus esete a mitikus figura. Vannak „jobb” és „kevésbé jó” Démétér-típusok, azaz vannak jellemzőbb Démétér-asszonyok, és vannak olyanok, akikben csak néhány ilyen tulajdonság bujkál. Rosch és társai számos pszichológiai kísérlet során további tényezőket állapítottak meg a kategóriákról. Esetünkben különösen érdekes az az általuk rögzített tapasztalat, amely szerint a prototípusok kultúrafüggőek (pl. Rosch 1978, Rosch et al. 1976). Ez a megállapítás a Jung által felállított archetípus-elméletre tökéletesen igaz: Démétér csak a görög mitológiában ismert, ugyanezt az archetípust az egyiptomi kultúrában már Ízisz személyesíti meg, Indiában Durgá, a katolikus egyházban Mária, a zsidó vallásban Éva. Az archetípus ugyanaz, a prototípus (vagy szimbólum) más és más lehet kultúránként.

A megszemélyesítés irodalmi megközelítésben a mágikus-mitikus gondolkodás korába nyúlik vissza. Az antropomorf szemlélet „az emberi nem öntudatra ébredésének nyelvi vetülete” (Sájter 2008, 380). Ehhez hasonló Lakoff felfogása a megszemélyesítésről. Ő és Turner a HALÁL lehetséges konceptualizációit vizsgálva felállították AZ ESEMÉNYEK CSELEKVÉSEK metaforát, amelyet a megszemélyesítések és közmondások problémakörére találtak ki (Lakoff 1993, 231-232). Az általuk talált metaforikus kifejezésekben a HALÁL mindig egy olyan személy képében jelent meg, aki egy folyamat előidézője, okozója. Mint írja, meglepte őket az, hogy viszonylag kevés formában ismétlődnek a megszemélyesítések, azaz nem lehet bármivel konceptualizálni a halált, nem lehet például tanár, asztalos, vagy fagyiarus bácsi... (uo. 231). A visszatérő szimbolikus alakok: kaszás, kocsis vagy valamilyen jármű vezetője, pusztító, romboló személy, ellenfél valamely játékban vagy küzdelemben. Az aratás, játék, küzdelem, utazás mind valamilyen típusai a cselekvésnek. Tehát kell lennie valakinek, aki előidézi a cselekvést: ez az alak képviseli a halált a metaforákban. Végző soron ő a „gyilkos” az elmélet szerint, s ez létrehoz egy másik metaforát: AZ OKOZÁS ELŐIDÉZÉS. AZ ESEMÉNYEK CSELEKVÉSEK metafora és a HALÁLT (mint ’meghalás’-t) konceptualizáló egyéb metaforák (A

HALÁL ELUTAZÁS, A HALÁL ARATÁS) összekapcsolódnak, s ezen keresztül jönnek létre olyan nyelvi kifejezések, mint pl. *eljött érte a Nagy Kaszás*. A tanár, a fagyjárás bácsi pedig azért nem lehetnek a HALÁL megszemélyesítői, mert az általuk végzett tevékenységben nincs meg ugyanaz az oksági struktúra, mint ami az elutazásban vagy az aratásban megvan.

A mítosz esetében a megszemélyesítésnek ez a kognitív magyarázata felhasználható módszer. Az ESEMÉNYEK CSELEKVÉSEK metaforához Démétér alakja szolgáltatja az OKOZÓ-t (éppúgy, mint minden más archetípus), s ő lesz majd az a cselekvő személy, aki *dominál, irányít, készítet*, stb. a földi emberben. Ez azonban a következő fejezet témája, egyelőre az archetípus és Démétér fogalmát elemzem mélyrehatóbban.

VII.1.4.2 Az archetípus mint séma

Az archetípusnak egy szimbolikus életút által történő megszemélyesítése más hasznot is jelenthet az őt tisztelő ember számára. Az életút során egyik esemény logikusan következik a másiktól, egy eseménysorban konceptualizáljuk a lehetséges fordulatokat. Ez rámutat az ok-okozati összefüggésekre.

VII.1.4.3 Az istenként felfogott archetípus

Külön figyelmet kell szentelnünk annak, hogy a legtöbb archetípus a kultúrák mondavilágában vagy vallásában mint tiszteletre méltó alak jelenik meg. Démétér is ilyen alak, noha a görög mitológia nem tagadja, hogy személyiségének vannak árnyoldalai is. Ez a tény különösen jól elemezhető az általánosan tárgyalt két diszciplína eszközeivel.

A pszichoterapeuták egyik fontos feladata az, hogy megtanítsák az embereket tisztelni önmaguk vágyait és késztetéseiket. Az egészséges lélek felborulása mindig valami olyasmivel kezdődik, amikor az ember nem vesz tudomást saját jelzéseiről, igényeiről, vágyairól. Ezeket a vágyakat természetesen nem könnyű sem beazonosítani magunkban, sem felvállalni mások előtt és megvalósítani őket. Az elnyomott, beteljesületlen célok egyre több jelzést küldenek. Amikor erre nem reagálunk, akkor jönnek a lelki, majd testi betegségek, torzulások egyik

vagy másik irányba. Jobb tehát tisztelni a belső késztetéseket, s foglalkozni velük még akkor is, ha esetleg nem a legalkalmasabb helyen és időben jelentkeznek életünkben.

Ezt a tiszteletet foglalja magában Déméter isteni mivolta. Az anyaismennő egy archetípust képvisel, ami nyilvánvalóan egy ösztönből: az anyaság és szaporodás ösztönéből indul ki. Az archetípus, mint mondtuk, mindnyájunkban jelen van, bár nem mindenkiben dominál. S a görög kultúra alapjait megszabó mitikus történetek – éppúgy, mint más vallások – az együttélés és az önnevelés szabályait, javasolt megoldásait tartalmazzák magukban. Az isteni alakok tisztelete magában foglal egy olyan pszichésen segítő konceptualizációt, ami szerint az embernek tisztelnie kell saját viselkedését. Az emberi társadalom tapasztalva, hogy ösztönvilágát, karakterét jobb tisztelni, mint elvetni, megtagadni, létrehoz egy olyan lényt, aki isten formájában képviseli az ösztönös viselkedést. Az istent a társadalom tiszteli, így tehát saját ösztöneit is. Ez a pszichésen egészséges viselkedés, az önnön emberi természete előtt meghajló lélek nyilatkozik meg az isteneiben hívó görög kultúrában.

A jungi pszichológia egyik alaptétele, hogy az emberi lélek akkor lehet egészséges, ha a külső és belső világ harmóniában vannak egymással. Ennek lényege, hogy a belső és a külső közötti áramlás kölcsönös legyen. A belülről kifelé irányuló mozgás belső gazdagságot és akkomodációt hoz magával, a kintről befelé tartó út pedig az asszimilációt, a külvilág magunkba fogadását, beépítését eredményezi (Antalfai 2007b, 2). Az archetípusról kialakított szimbólum ezt a folyamatot nyújtja az embernek. Amit önmagában érez, mint késztetést, azt tudatosíthatja az istenek ismeretével, tisztelheti személyükben. S amit kint lát, amit a kultúrában az istenekről megtanul, azt beépítheti önismeretébe és emberismeretébe. Segítségével tisztelettel fordulhat embertársai felé, hiszen azok jellemzőit mint az istenek működését, tetteit foghatja fel. Az istenek személyében konceptualizált emberi jellemzők egymás és önmaga tiszteletére szólítják fel az embert. S mivel a vallás a mindennapi élet meghatározója, az istenek ismerete természetes módon nyújtja az emberek ismeretét is.

Az istenekről alkotott emberi fogalmakban tapasztalhatjuk az ember tudatos és tudattalan motivációinak ötvözését. Mindez a mítosz keletkezésekor nem képezte reflexió tárgyát: a hajdani görög társadalom nyilvánvalóan nem azzal a szándékkal „hozta létre” isteneit, hogy a személyisége egészségesebben működjön, hiszen az önismeret tudatos fejlesztése csak az elmúlt évszázad vagy évtizedek „szellemi terméke”. A görög istenségek annak a megszemélyesítő szimbólumképzési folyamatnak az eredményei, amellyel az ember a vihar mögé valakit – a görögök egy dühöngő Zeust – elképzelnek. Minél mélyebbre ásunk a

„kollektív elképzelésben”, annak eredetét kutatva, annál több tárul elénk az archetipikus minták hálójából, amelyek a modern kor előtt soha nem képezték reflexió tárgyát. Tulajdonképpen a mai megismerő megközelítéssel többet tudunk a mitológiai szimbolikáról, mint előttünk bármelyik generáció. A korábbi idők embere nem elmélkedett a szimbólumokon, hanem megélte azokat, jelentésük tudattalanul vezérelte cselekedeteit (Jung 1993, 80). Így érthetővé válik előttünk Kerényi véleménye, aki szerint joggal nevezhető minden mitológia kollektív pszichológiának (Kerényi 1977, 8).

VII.2 A metafora az álomelemzésben

A fejezet egy álom pszichoterápiás feldolgozását ismerteti és elemzi. A céloom annak bemutatása, hogy a terápiában hogyan hasznosítja a pszichológus a metaforikus nyelvi kifejezéseket és a fogalmi metaforákat.

Többször hangsúlyoztam, hogy a pszichoterápia – arra törekszik, hogy a terápiában részt vevő személy lelki egyensúlyát megteremtse, stabilizálja. Egészséges személyiségnek lélektani megközelítésben azt nevezzük, amelyiknél a külső és a belső világ harmonikus kapcsolatban van egymással. Ez pszichológiai szaknyelven annyit jelent, hogy a psziché egésze: a gondolkodás, érzékelés, érzés, intuíció és az akarati élet összehangolt működésre képes. Hétköznapi nyelven: egészséges személyiségnek számít az, aki a külvilágot képes a maga realitásában befogadni, azt önmagába integrálni, és a saját belső világát (érzéseit, intuícióit, szándékait) is képes a külvilágba „beültetni”, harmonikusan megjeleníteni, megvalósítani. Így egy dinamikus egyensúly alakul ki a két világ között, s ez a mozgásban lévő, folyamatos egyensúly jelenti a személyiség egészséges működését.

Ez a folyamat senkinél sem tökéletes, mindannyian torzítunk valamennyit a külvilágból érkező hatásokból, és mindannyiunknál előfordul, hogy valamelyik oldalunkat gyengén, esetleg semennyire sem vagyunk képesek kibontakoztatni, vagy legalább megmutatni akár a világnak, akár önmagunknak. Bizonyos eseményeket nem a valóságnak megfelelően észlelünk, vagy máskor a saját belső érzéseinket nem tudjuk összeegyeztetni „a világ működésével”. Ezekből adódnak a pszichés problémák, amelyek egy terápiás beszélgetésben rendre előfordulnak. Egy ilyen terápiás munkafolyamatot vizsgállok meg kognitív nyelvészeti szempontból.

A kognitív nyelvészeti elemzés során fény derül arra, hogy a pszichológus munkája mindenkor a nyelvi kifejezésekre összpontosít, illetve arra is, hogy milyen alapvető szerepe van a kognitív nyelvészet által vizsgált jelentésalkotási mechanizmusoknak abban, hogy ezt a belső és külső világ közötti kölcsönhatást a pszichológus rekonstruálni és gyógyítani tudja.

„A terápiában gyakran előfordul, hogy bizonyos tudattalan tendenciák – jóval azelőtt, hogy a tudatba bekerülnének – szimbólumokon keresztül éreztetik jelenlétüket, ami legtöbbször az álmokban [...] történik meg” (Jung 1984, § 333).

Ezeknek a szimbólumoknak a vizsgálata leginkább metaforák és metonímiák segítségével történik. Hogy a pszichoterápiában előkerülnek a fogalmi metaforák, az nem újdonság a kognitív nyelvészet számára. Találó példát hoz erre Kövecses (2005b) egy fotográfusról, aki AIDS-hordozó volt, és az orvosok szerint már nem lett volna túl sok ideje hátra, de ő jóval tovább élt, mint ahogyan az orvosok megjósolták. Fotográfusi munkássága összefoglalható egy metaforában: TÚLÉLNI AZ AIDS-ET A JÓSLATOK ELLENÉRE OLYAN, MINT A RÉGI HIRDETÉSEK FENNMARADÁSA A MEGJÓSOLHATÓ RÖVID JÖVŐ ELLENÉRE. Frank Jump ugyanis olyan régi hirdetéseket fényképezett, amelyeknek már rég el kellett volna tűnniük a falakról. Ezeket a fennmaradt hirdetéseket tudat alatt hasonlónak érezte saját életéhez, ez motiválta őt a fényképek elkészítésében. Mindez nem volt tudatos részéről addig, amíg mentora fel nem hívta rá a figyelmét. Ez a metaforikus gondolkodásnak egy olyan esete, amelyben a leképezések tudat alatt működnek mindaddig, amíg egy külső személy fel nem hívja erre a figyelmet.

Ebben a fejezetben példa gyanánt Verena Kast *Álmok* (2006) c. könyvéből idézek egy terápiás folyamatot, ezen keresztül szemléltetem a leképezések működését.

VII.2.1 A terápia kezdete

„Egy negyvennégy éves nő, nevezzük Lilinek, úgy érzi, hogy még mindig nagyon erősen kötődik apjához. Konkrétan ez abban mutatkozik meg, hogy naponta felhívja telefonon az édesapját, mindig tőle kér tanácsot, hogyan oldja meg szakmai problémáit, pedig apjának egészen más a foglalkozása. Úgy gondolkodik, ahogy ő, ugyanazokat a politikai nézeteket vallja, amiket ő. Apjával megy nyaralni, a férjét meg otthon hagyja a gyerekekkel. Nem érti, hogy emiatt miért panaszodik a férje. [...] Lili önérzetét és

önértékelését az apjával összefüggő számos komplexusepizód határozza meg. Ő volt az apu kis hercegnője – és még most is az. Noha különösebb teljesítményekkel nem büszkélkedhet, Lili „zseniálisnak” tartja magát: édesapja zseniálisnak tartotta gyermekkorában. Elragadóan szépnek is tartotta az édesapja. Lili máig is elragadóan szépnek tartja magát, és bosszankodik, mert a férje azt tanácsolta, hogy egyen kicsit kevesebbet, nem kellene tovább híznia. [...]

Lili megragadt ezeknél a kapcsolatmintáknál, és nem tud korának megfelelően továbbfejlődni.

Életében nemcsak édesapja játszik ilyen nagy, meghatározó szerepet; apja képét Lili kivetíti általában az idősebb férfiakra. Munkájában mindig idősebb férfiaktól kér tanácsot – ők szívesen eleget is tesznek a kérésnek –, de aztán Lili végső soron mégsem elégedett.

Terápiára megy, mert egyre inkább úgy érzi, hogy egyáltalán nem a saját életét éli, hanem az idősebb férfiak „bábja”. [...] úgy érzi, beszűkült. [...] vágyik ilyen belső szabadságra, és őbenne ez nincs meg. Úgy érzi, lankad az ereje, állandóan fáradt, szomorú [...]. „ha végignézek a mostani életemen, elfog a szorongás.” [...] Nehéz volt viszont Lilinek, hogy valóságos édesapjával másképp viselkedjen – kedvesen, de mértéktartóbban, kissé elhatárolódva.

[...] apja az öregedéssel, gyengüléssel összefüggő szorongásait azzal tartja kordában, hogy újra meg újra hangsúlyozza, neki semmi baja nem eshet, hiszen ott van mellette a lánya. Lili egyre jobban felismeri ezt a magatartást – és ettől megrémül. Sarokba szorítva érzi magát. [...] nem tud komplexuspáncéljából kiszabadulni” (Kast 2010, 276-279).

Az elmondottak a pozitív apakomplexus „prototípusát” írják le (a pozitív apakomplexusról bővebben ld. Kast 1998). A leírás szavai a szerzőtől és a páciens-től származnak, akik mindketten metaforikus nyelvi kifejezésekkel ragadják meg a kialakult helyzet érzelmes összetevőit. Fontos itt megjegyeznünk, hogy a metaforikus nyelvi kifejezések ebből a leírásból elhagyhatatlanok, nélkülük lehetetlen lenne a beteg lelkiállapotát úgy leírni, hogy érzelmek is szerepeljenek benne. Ebben a leírásban ugyanis nemcsak a külső helyzet – egy nő és az apja közötti kapcsolat – körvonalazódik, hanem a nő lelkiállapota is, és ez a kognitív nyelvészet és a pszichológia szempontjából is a kulcskérdés. A külső történések és az arra adott belső reakciók leírására azok a nyelvi kifejezések alkalmasak, amelyek kettős síkon mozognak: egy tárgyi (külső) és egy ehhez fűződő érzelmi (belső) síkon. Nyelvészeti

szempontból vizsgálva éppen ez a kettős kifejezés a metafora: a forrás- és a céltartomány síkján egyszerre mozog, azaz elmond egy tárgyi szituációt, és egyúttal érzelmeket is közvetít a céltartomány segítségével.

VII.2.2 Metaforák a terápiás beszélgetésben

A leírásban használt metaforikus kifejezések: *kötődik* (az eredetiben: *vatergebunden*¹²), *megragadt* ezeknél a kapcsolatmintáknál, az idősebb férfiak “*bábja*”, *beszűkült*, *vágyik belső szabadságra – és őbenne ez nincs meg, elfog a szorongás*, *nehéz volt elhatárolódni, sarokba szorítva érzi magát, nem tud „komplexuspáncéljából” kiszabadulni.*

Az egyes kifejezések a következő fogalmi metaforákhoz tartozhatnak:

kötődik, báb – A KAPCSOLATOK KÖTELÉKEK

beszűkült, komplexuspáncélból nem tud kiszabadulni, vágyik belső szabadságra, de őbenne ez nincs meg, sarokba szorítva érzi magát – a BELSŐ SZABADSÁG FIZIKAI SZABADSÁG

megragadt – A FEJLŐDÉS MOZGÁS

nehéz volt elhatárolódni – A BELSŐ SZABADSÁG SAJÁT TERÜLET (HELY/MOZGÁSTÉR)

elfog a szorongás – A NEGATÍV ÉRZELEM FELETTES SZEMÉLY (SOCIAL SUPERIOR) és A NEGATÍV ÉRZELEM FIZIKAI BESZORÍTOTTSÁG

A metaforikus kifejezéseket és a fogalmi metaforákat elolvasva azt látjuk, hogy a kifejezéseket igen nehéz egy-egy metafora alá besorolni. Például a *megragadt* szó még átvitt jelentésében is többértelmű, lehetne A MEGSZOKÁS RÖGZÍTETTSÉG metaforával is magyarázni.

A *sarokba szorítva érzi magát* és a *kötődik, komplexuspáncél* szavak lehetnének A BELSŐ SZABADSÁG SAJÁT TERÜLET (HELY/MOZGÁSTÉR) metafora nyelvi megvalósulásai is.

¹² A fejezetben néhány metaforánál és Lili mondatainak felidézésénél több alkalommal a könyv eredeti, német kiadására hivatkozom, mivel azt több helyen találóbbnak éreztem és Kast 2010-től eltérően fordítottam. Ez az oka annak, hogy az olvasmánylistában a könyv német és magyar kiadása egyaránt megtalálható.

Az elemzéshez legnagyobb szükségünk arra lenne, hogy egyetlen metaforával írassuk le a szituációt, hiszen úgy tűnik, erre van lehetőség: a kifejezések mindegyike valamiképpen a SZABAD MOZGÁSTÉR HIÁNYÁVAL, a BEZÁRTSÁGGal van összefüggésben. Van tehát egy forrástartományunk, a BEZÁRTSÁG, nincs azonban olyan fogalom, amivel a céltartományt összefoglalhatnánk. Ezt körülbelül úgy tudnánk leírni: a szituáció, a nő egész élethelyzete, stb., de ezek a szavak nem írják le pontosan, hogy mit érez a páciens, amit a BEZÁRTSÁG használatával ír körül. Nem jó kifejezés az APAKOMPLEXUS sem céltartománynak, mert a BEZÁRTSÁG inkább ennek a hatása, mint a megfelelője lehetne.

VII.2.2.1 A hiányzó céltartomány problémája

Ezeknél a metaforáknál, bár értjük a jelentésüket (vagy inkább érezzük), és megtaláltuk a forrástartományt, mégsem tudjuk megfogalmazni a céltartományt. A helyzet több metaforának az interakciója, nem adható vissza pontosan egy metaforával, de többel sem, mert vagy annyira sok metaforát kellene felsorolnunk, ami már áttekinthetetlen lenne; vagy pedig kevesebbet sorolunk fel (ld. fent), ezek azonban nem fogják át kielégítően a mondanivalót. Természetesen megpróbálkozhatunk a fogalmak integrációjának precíz leírásával metaforák útján, de előbb-utóbb útvesztőbe kerülünk, ha fogalmakra bontva próbáljuk meg visszaadni a kevésbé megfogható érzelmeket és emberi viszonyokat.

Ennek ellenére a metaforák igen sokat segítenek a pszichológusnak a gyógyításban. Nézzük tovább a terápia történetét.

A 36. alkalmon Lili elmeséli egy álmát:

Egy ládában vagyok, mint valami koporsóban, egy folyó partján. Moccanni sem tudok, nem is szabad mozognom. Kint sok férfi van, akik engem keresnek. Ez veszélyes. De a ládában sem maradhatok örökké. Csodálkozom: tényleg koporsó ez a láda? Ha nem jön senki, hogy kinyissa, örökké itt maradok. Vegyes érzés: nem olyan rossz itt, de mégis azt érzem, így nem mehet tovább.

[...]

Aztán hozzáfűzi: „Igazából azt reméltem, hogy majd maga [a terapeuta] jön, és kinyitja a ládát.” Kérdésem: „És akkor mi lenne?” Lili kissé tanácstalan. Úgy okoskodik: mindenesetre egy nőnek kell jönnie, hogy kinyissa a ládát, és megmentse őt a férfiktől, akik üldözik. A ládába zártság képe fontos szimbólummá vált Lili számára. Úgy értelmezte: a láda megvédi a férfiktől, akik mindig olyan

könnyen úrrá lettek rajta. Érezte azt is, hogy édesapjával most sokkal kimértebben viselkedik. Apja fel is róttá neki, hogy egyszerre olyan „rideg” lett. (Kast 2010, 279-280).

A láda képe tehát fontos szimbólum a nő számára. A további pszichoterápiás folyamatban ezért alaposan körüljárják ezt a képet. Ez a következő kulcsmozzanat a nyelvészeti megközelítésben. Az analitikus folyamat lényege ugyanis – hétköznapi és nyelvészeti értelemben – az, hogy a láda lehető legtöbb jelentését megpróbálják feltérképezni. Tehát ez egy értelmezési folyamat, ami a terápia munkamódszere.

E pillanatban ugyanott tartunk pszichológiailag, ahol nyelvészetileg: van egy képünk, aminek nem tudjuk a jelentését (láda, korporsó), és egy forrástartományunk (bezártság), aminek nem tudjuk a céltrtományát. A nő álmában az jelenik meg képileg, ami a szavaiban jelen van képletesen.

A láda jelentéseit csak metaforikus kifejezésekkel tudjuk visszaadni. Ekkor tudja a pszichológus munkába állítani azokat a metaforákat, amelyekre Lili szavaiból fény derült: *úgy érzi, beszűkült, nem tud komplexuspáncéljából kiszabadulni, sarokba szorítva érzi magát, és mivel nem szeretne az idősebb férfiak bábja lenni, álmában a láda segítségével határolja el magát, de ott sem maradhat örökké*). A fogalmi metaforákat felidézve még letisztultabb magyarázatot kapunk: A FEJLŐDÉS MOZGÁS, A BELSŐ SZABADSÁG SAJÁT TERÜLET (HELY/MOZGÁSTÉR), A NEGATÍV ÉRZELEM FELETTES SZEMÉLY (SOCIAL SUPERIOR), A NEGATÍV ÉRZELEM FIZIKAI BESZORÍTOTTSÁG és A MEGSZOKÁS RÖGZÍTETTSÉG. Ezekben a metaforákban tetten érhetjük a tudatosítás folyamatát, azt, ahogyan a szimbolikus kép jelentését szavakba öntjük, azaz megértjük.

A megértés egészen hétköznapi módon történik: úgy beszélünk a szimbólumról, hogy a szimbólum képi oldala a forrástartomány (vagyis inkább ennek egy szegmense, egy tulajdonsága válik forrástartománnyá), és a céltartományt saját intuíciónk segítségével kell megalkotnunk, megtalálnunk. Ez tehát a metafora szerepe a pszichoterápiában: belső képeink vannak, amelyek jelentéssel bírnak, s ezekről a képekről metaforikus kifejezésekben beszélünk; úgy, hogy a kép szolgáltatja a forrástartományt, a kép jelentése pedig a céltartományt. A szimbólum és a metafora közötti viszony világosan megmutatkozik ebben a példában: az előbbi tartalmazza az utóbbit, vagyis egy szimbólum több metaforát magába foglalhat, de a jelentése nem adható vissza teljes mértékben metaforákkal. Fontos itt megértenünk az arányokat a metaforák és a szimbólum között: a metafora annyit fogalmaz meg, amennyit tudatosítottunk, ám ez igen gyakran csak egy elenyésző kis részlete a

szimbólum teljes mondanivalójának. Annyit tudunk így megfogalmazni belőle, amennyit sikerül tudatosítanunk; a tudattalan azonban jóval nagyobb, mint a tudat (vö. III.7.2.2 fejezet), elég valószínűtlen tehát, hogy egy olyan komplex és érzelmileg erősen telített fogalmat minden szegmensével együtt feltárjunk, mint ami a szimbólum. A megértés sokkal inkább érzelmi úton, tudattalanul történik. Természetesen előfordulhat, hogy valamivel rengeteget foglalkozunk (mint Lili az álommal) és egyre többet tudunk meg róla, de ebben az esetben is számolnunk kell azzal, hogy az integrálódó metaforák együttese többletjelentést hordoz, a metaforák összessége nem egyenlő az egészszel, azaz a szimbólummal.

A felsorolt metaforák a jelentésnek egy igen fontos részét már visszaadták, de még nem mindent. A megtalált céltartományok azt a jelentést hordozzák csak, amit eddig a képből megértettünk. Lili azonban úgy érkezett a terápiába, hogy az első beszélgetésen már megállapította: „Ha végignézek a mostani életemen, elfog a szorongás. Mindig jól ment a sorom – de most elbizonytalanodtam, nem tudom, hogyan tovább. Nem vagyok biztos benne, hogy az életem hátralevő része éppolyan jól fog-e sikerülni, mint ahogy az eddigi sikerült” (Kast 2006, 189). Tehát nem a múlt, nem a jelen izgatja a legjobban, hanem a jövő. Kérdése: hogyan kellene az életét folytatnia. A fő probléma tehát az, amit a pszichológus megállapít a szavaiból: élete zátonyra futott, nincs perspektívája a jövőt illetően. Nem elég annyit „diagnosztizálni” a láda és az álom jelentése kapcsán, hogy bezárva érzi magát, hanem meg kellene értenie az álom üzenetét.

Lili azonban – ahogy mindnyájan – nem érti teljesen, mit akart mondani ez az álom, nem sikerül megfejtenie, mit üzen a tudattalan ezzel a képpel. (Ne feledjük el a Jungtól származó idézetet fejezetünk elejéről: „A terápiában gyakran előfordul, hogy bizonyos tudattalan tendenciák – jóval azelőtt, hogy a tudatba bekerülnének – szimbólumokon keresztül éreztetik jelenlétüket, ami legtöbbször az álmokban [...] történik meg” (Jung 1984, § 333). A tudatosítás hétköznapi nyelven annyit jelent, hogy megértjük az álom vagy a belső kép üzenetét.

VII.2.2.2 Megértés metaforák útján: az álomkép kibontása

Lili első asszociációja: a láda egy koporsó, ami az ő halálát jelentené. Bár ez a sejtelem aggasztja, mégis ennek segítségével sikerül egy nehézséget megoldania. A koporsó képe arról

jut eszébe, hogy édesanyja fiatalon meghalt, és Lili attól fél, hogy ő is meghal, mielőtt végigélhetné a saját életét. A terápiás beszélgetésekben sikerül tisztáznia édesanyjához való viszonyát, azt, hogy az édesanyja egészen a “csodálatos apuka” árnyékába volt kénytelen szorulni. Visszaemlékezései révén ráébred arra, hogy anyja egyáltalán nem volt olyan “színtelen asszony”, hanem megbízható volt és erős, aki a háttérből szorgosan munkálkodott a családért, s el is érte, hogy “minden mindig simán ment”. Emlékei nyomán megadja édesanyjának a “kései elismerést” (Kast 2010, 280).

Az álom további megértésében azonban elakad. Ekkor a pszichológus egy (valós) mesét mond el neki, mivel eszébe jut, hogy Lili álmában azt kívánta, hogy ő nyissa ki a ládát. Természetesen a terapeuta nem oldhatja meg a páciens helyett a problémát¹³, ám azt tudja, hogy neki Lili elképzelésével szemben az jutott eszébe a ládában fekvő nőről, hogy a folyóba kellene taszítani az egész ládát, hogy továbbvigye a víz. „Akkor majd partra veti máshol – és ott talán kinyílik a láda, vagy akad valaki, aki kinyitja. Ez volt az én viszontátviteli fantáziám. Eszembe jutott róla egy mese, és el is meséltem Lilinek. Arra kértem, hogy képzelje maga elé a mesét minél elevebben” (Kast 2010, 281).

Röviden összefoglalva a történet egy királylányról, Máriáról szól, akit apja el akar venni feleségül (*A fa Mária* c. mesét lásd az I. mellékletben). A lány kitérne az esküvő elől: teljesíthetetlen kívánságokkal áll elő, különböző ruhákat kér, amiket lehetetlen megszerezni, de a király mégis megszerzi. Ekkor a királylány dajkája ruhát ácsol a lánynak fából, ami teljesen eltakarja, és úszik a vízen. A lány felveszi a három csodálatos ruhát és fölébe a faruhát is, amit a dajka ácsolt, és elúszik benne a tengeren. A túlsó parton kihorgássza egy

¹³ [Egy nagyon erős] „előítélet, amely rendszerint a pszichoanalitikus irodalom felszínes ismeretén alapul, azt tartja, hogy a pszichoanalízis szuggesztiós módszer, amellyel a pácienseknek egy szisztematikus tanítást sugalmazunk, és ennek révén érünk el gyógyulást, [...] a pszichoanalitikusok munkabeállítódása ellentétes a hipnotizőrökével. A szuggesztiós terápiával szemben a pszichoanalitikus arra törekszik, hogy semmi olyat ne kényszerítsen rá a páciensére, amit az nem lát maga is, és a saját felismerése alapján nem tart elfogadhatónak. Hiába követelik a neurotikusok folyamatosan a sugalmazásokat és a tanácsokat, a pszichoanalitikus éppen ilyen állhatatosan törekszik arra, hogy az illetőt kimozdítsa ebből a passzív szerepéből, s az értelmét meg a kritikai érzékét felhasználva önálló életvezetésre tegye őt alkalmassá. Sokszor elhangzott már, hogy a páciensekre értelmezéseket kényszerítünk: olyan értelmezéseket, amelyek gyakran egészen önkényes természetűek. Szeretném, ha egy ilyen kritikus egyszer megpróbálná önkényes értelmezéseit rákényszeríteni a pácienseimre, akik nagyon gyakran magas értelmi szinttel és képzettséggel rendelkező emberek. Hamar kiderülne számára, milyen nagy fába vágta a fejszét. A pszichoanalízisen annyiban teljesen a páciensekre és a megítélő képességükre vagyunk utalva, amennyiben az analízis lényege abból áll, hogy a páciens saját maga megismeréséhez kell elvezetnünk” (Jung 2006, 236).

királyfi, aki először nem foglalkozik vele, csupán annyit tesz, hogy felfogadja libapásztorlánynak.

A mese második részében a libapásztorlányról lassanként kiderül, hogy királyi származása van, és a faruháján kívüli ruháiban nagyon szép is tud lenni. A herceg először egy bálban találkozik vele az apjától kapott szép ruhájában, de a lány eltűnik. Az epizód többször megismétlődik, mire kiderül, hogy a libapásztorlányról van szó (akit egyébként a herceg minden epizód végén fejbekólint egy pizskavassal vagy mond neki valami lebecsmérlő megjegyzést a ruhájára vonatkozóan). A mese végén minden jóra fordul, a herceg és a fa Mária összeházasodnak, és boldogan élnek, míg meg nem halnak.

Ez tehát az a mese, amit a terapeuta elmond Máriának, s ami neki azért jut eszébe, mert az a viszontlátvili fantáziája támad, hogy a ládát inkább be kellene lökni a folyóba, hogy úszhasson. Ez a történet nem Lilié, hanem a fa Máriáé, viszont több ponton hasonlóság van a két történet között. Lili fantáziáját nagyon foglalkoztatja a fa Mária története, az egyes epizódok segítségével tovább tudnak dolgozni a terápiában.

A munka abból áll, hogy Lili megpróbálja az egyes motívumokat elképzelni, s mindabból, ami megjelenik a fantáziájában, valamilyen metaforikus megoldást keres saját problémájára.

Az első, ami megragadja, hogy a fa Mária hogyan nézhetett ki faruhájában. Ez talán semmitmondó részletnek tűnik – amennyiben nem vagyunk érintettek a megoldáskeresésben – neki azonban nagyon fontos asszociációi támadnak a ruha kapcsán. Úgy képzelel el, hogy “a királylány eleinte össze volt nőve faruhájával, így sértetlenül úszhatott a tengeren, akár egy fatörzs. “Benne van a fában, de ott védve van – mint Jónás a cethal bendőjében -, és most körül kell néznie, hova jutott. Mindenesetre messze került apjától, aki feleségül akarta venni. Abban a fában önmagára van utalva az ember” (i. m. 286).

A ruha tehát a VÉDELEM metaforikus megjelenítőjévé válik (vö. *nehéz volt elhatárolódni*). Egyben azt is „leolvassa” a képről, hogy akinek sikerül elzárkóznia egy határon belül, annak a saját területén viszont egyedül kell megoldania a problémáit (A BELSŐ SZABADSÁG SAJÁT TERÜLET (HELY/MOZGÁSTÉR) – ez az, amit addig Lili ki sem próbálhatott, hiszen minden gondját az apja vagy az idősebb férfiak oldották meg, ő pedig bábuként követte tanácsaikat.

Lili azon is csodálkozik, hogy milyen okos a lány: összes ruháit magára veszi, nem szökik meg csak úgy. „...a mesebeli dajkából egyszerre csak Lili pszichéjében lakozó dajka lesz, tápláló anya, bölcs asszony. De mi volt az okos tanács? Előbb fogadjon el mindent, amit

édesapja adni akar neki – és ez az apa az egész világot a lába elé rakja, fel is ragyogtatja vele lánya szépségét, de nem engedi el őt. Vértartó szándéka, hogy feleségül akarja venni lányát, szimbolikusan azt jelenti, hogy a lány az apakomplexus foglya, s ezért nem tud eljutni saját identitásához” (i. m. 287).

A ruhák szimbolikusan az apjától kapott lelki ajándékokat képviselik: mindazt együttesen, amit az apai figyelem megadott neki. Ezeket az életben sem kell elvetnie magától, mint ahogy a királylány sem hagyja otthon a ruháit, amiket apja messze földről előkerített az ő kívánságára. Fontos azonban, hogy bár nem veti el az apai szeretetet, mégis el kell távolodnia apjától. Ezt jelképezi az utazás a tengeren.

Később a királyfi első kérdése lett fontos Lilinek, amit a tengerből kihalászott lánynak feltesz: Ki vagy te és honnan jöttél? Ez a kérdés valójában a nő új identitása felől érdeklődik. Erre a kérdésre választ kell adni. Lili azonban – mint ahogy a királylány is – még nem áll készen a válasszal: „én mindig az voltam, amit a férfiak bennem láttak – és sok mindent láttak bennem, nem panaszkodhatom –, de sohasem álltam ki önmagamért. Ha egy férfi rámenősnek akart, akkor rámenős voltam, ha simulékonynak akart, akkor simulékony voltam...” Különösen tetszik neki, hogy a királylány sem válaszol teljesen érthetően, rébuszokban beszél, hiszen mit is mondhatna? Nem nevezheti magát királylánynak, mert a birodalmából megszökött, s azóta mást nem is csinált, mint járta a vidéket. Mégis a versikében elmond mindent magáról, ami a szökése után elmondható róla. Ő egyelőre ennyi és nem több, libapásztorlánynak éppen alkalmas. Az, hogy végül mégis feleségül veszi a herceg, jelzi, hogy megérett az önálló identitás vállalására, hogy egységbe került önmagával.

VII.2.3 Elemzés kognitív nyelvészeti eszközökkel

Lili álmának jelentése a mese fényében egy újabb metaforával így ragadható meg: AZ APAKOMPLEXUSBA BEZÁRT NŐ EGY FOLYÓPARTON KOPORSÓBAN (FALÁDÁBAN) FEKVŐ NŐ.

A mesebeli jelenet egy hasonló képet nyújt elénk: egy apja elől menekülő királylány faládába zárva a vízen úszik. A ládában fekvő nő képe mindkét szituációban előkerül. Ez a hasonlóság egy átfogó, nagy fogalmi tartományként (script jellegű fogalmi keret) tünteti fel Lili egész életét, amivel a királylány élete analóg (szintén script jellegű fogalmi tartomány). A párhuzamos események leképezhetők egymásra: a királylány és apja közötti túl szoros

viszonynak megfelel Lili és az apja közötti túl szoros viszony, a királylány faruhájának megfelel a Lili álmában szereplő faláda, stb. Vagyis a pszichológus létrehozott egy olyan leképezéssorozatot, aminek a forrástartománya Lili élete, a céltartománya pedig a mese története. Ezt a metaforát így fogalmazhatjuk meg: LILI (ADDIGI) ÉLETE A KIRÁLYLÁNY (ADDIGI) ÉLETE.

VII.2.3.1 A céltartomány megtalálása

Azt kell észrevennünk, hogy Lili története véget ért a faládjában fekvésnél, ő nem tudott ennél tovább gondolkodni. A megoldási lehetőségek nem voltak számára adottak. Amikor azonban a terápia során megéri a párhuzamot a mesebeli történettel, akkor a mese részletei (a királylány magával viszi a szép ruhákat) és második része (túlélés, saját élet megtalálása a faruhában töltött idő után) megadják Lilinek képi szinten a továbblépés lehetőségét. Ez másképpen fogalmazva a forrástartomány, Lili életének kibővítése a céltartomány segítségével, hogy a metafora még teljesebb legyen (és ezáltal Lili élete is kiteljesedjen). Lili feladata, hogy metaforikusan kibontsa magának a képet: megteremtse saját életében azt, amit az óceánon való átkelés, a libapásztorkodás és a királyfi megtalálása jelképez. Elakadt élettörténetét folytatnia kell, nem állhat meg az élet a ládába zárással, hiszen ezt érzi álmában is.

Az álom folytatásra ösztönzi Lilit, de ő nem tudja, hogyan folytassa életét.

„Igazából azt reméltem, hogy majd maga [a terapeuta] jön, és kinyitja a ládát.” Kérdésem: „És akkor mi lenne?” Lili kissé tanácstalan.

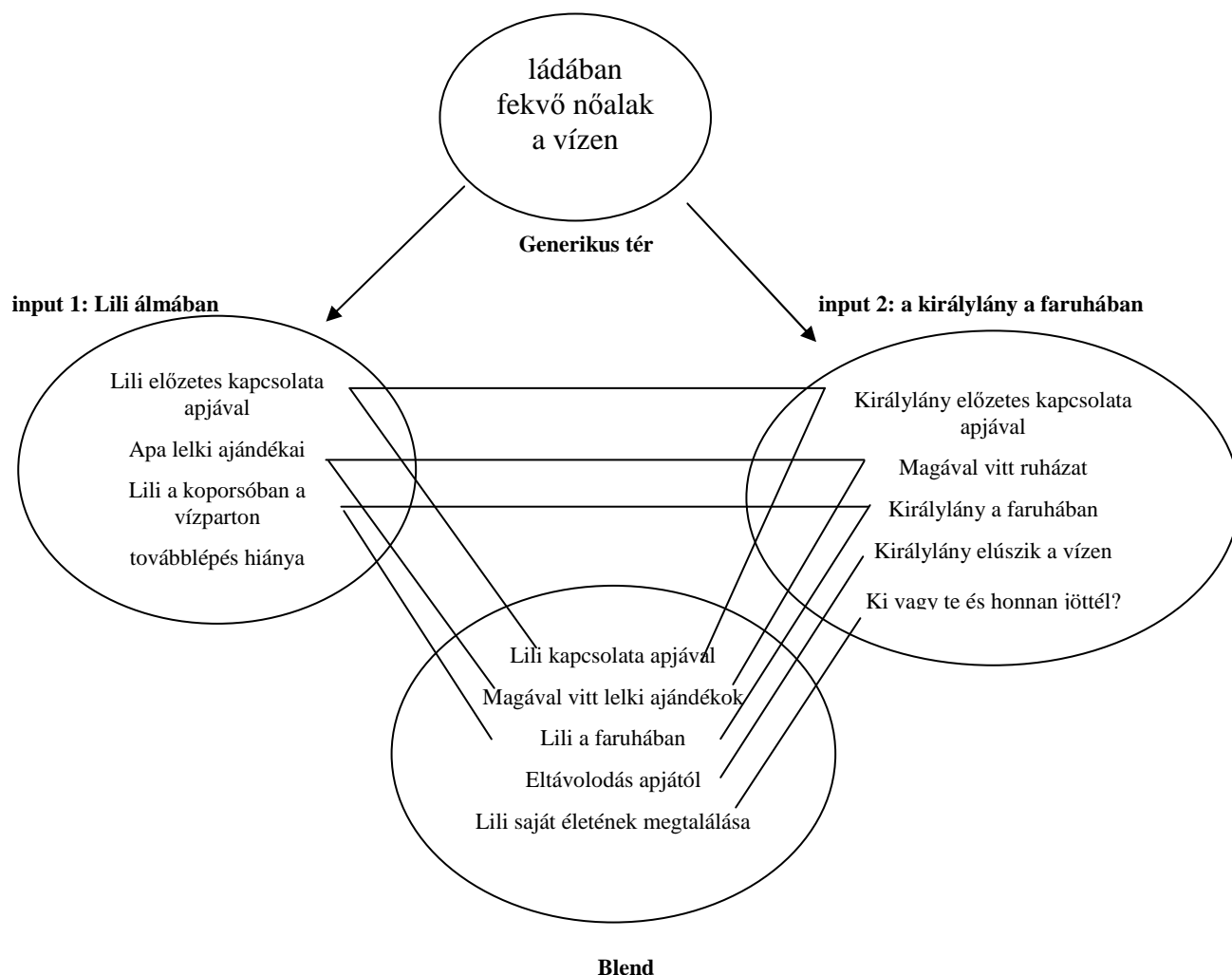
Ekkor jut eszébe a pszichológusnak A fa Mária meséje. Ez *„egy lány fejlődésének útját mondja el, aki kiválik a túlságosan szoros apakötődésből, és eltalál az új kapcsolathoz, egy korban hozzá illő férfihoz. Pszichésen ez az út az apakomplexus fogságából a saját identitáshoz vezet. Ezért kell a lánynak elmennie, idegen országba, mindazzal együtt, amit apjától „kapott”, és az nem kevés”* (Kast 2010, 287). Lili a saját gyógyulása érdekében leképezéseket hoz létre a mese és a saját élete között, amik segítenek neki, hogy megértse és jó irányba megváltoztassa saját életét. A királylány ruhái megfelelnek a saját lelki értékeinek, gazdagságának, amiket apjától kapott: az önbizalom, az értékesség tudata, az egyediség és

fontosság érzete. Ezekről nem kell megválnia, de nem is kell a fontosságtudat egyetlen forrását apjában látnia.

„*Fásult*” – talán éppen ez a szó juttatta eszembe a *fa* Mária meséjét: *Lili apja ugyanis felrótta lányának, hogy újabban már nem olyan vidám és kedves, hanem rideg és fásult.*” (Kast 2010, 287.)

Ez a szó, ez a metafora hozza meg a fordulatot a terápiába. A *fásult* metaforikus kifejezés egyszerre hordoz egy képi síkot, és egy belső, érzelmi síkot. A külső, képi sík maga a faanyag. A belső sík az érzelmi jelentéstartalom, a kedveszegettség, tompultság, közömbösség. A szó egyszerre közvetíti mindkét síkot. Ez a metaforikus nyelvi kifejezéseknek egy olyan tulajdonsága, ami miatt döntő fontossággal bírnak az analitikus pszichológiában. A kép felmerül a páciens benső világában, kibontása által először metaforákhoz jutunk, majd a metaforák által megfogalmazhatóvá válnak azok az érzelmek és gondolatok, amelyek addig tudattalanok voltak. Ebben a terápiában a *fásult* szó lelkiileg igaz Lilire, és fizikailag igaz Máriára, a királylányra. A metafora a pszichoterapeuta fejében jelenik meg, amit elmond a betegnek is. A beteg ennek hatására kiutat lát saját helyzetéből, és megindul a gyógyulás útján. Természetesen ez nem egy gyors folyamat. Évekig tart, amíg a meséből kiindulva saját jövőtervét meg tudja változtatni, és fel tud állítani egy új elképzelést, egy új élettervet. A mese csak kiindulópont, de ez a metafora adja meg azt a bizonyos „szikrát”, ami a változáshoz kell.

A pszichoterapeuta fejében megszülető metafora (amellyel később mindketten rendkívül sokat dolgoznak) a *fa*, *fásult* szó nyomán jelenik meg. Ezt a bonyolult metaforát egy blend és egy generikus tér segítségével tudjuk megfelelően magyarázni, ugyanis jóval komplexebb annál, hogy egy egyszerű céltartomány-forrástartomány leképezéssel adjunk számot róla.

A blendben egy olyan elképzelt tér jön létre, amelyben Lili megpróbálhatja a királylányhoz hasonlóan megoldani saját problémáját az apjával. Behelyettesíti magát a vízben úszó nő alakjába, aki elmegy „egy új országot felfedezni”, saját életet alakítani magának. A saját élet sem problémamentes, amit mutatnak a mesebeli fordulatok is, de az addigi nem vezet sehová, nem ad teret Lilinek. A mese metaforikája segítségével viszont megtalálja az apakomplexusból kivezető utat, integrálhatja saját életébe a forrástartomány útmutató elemeit. Az álom és a mese tehát a metafora segítségével mutatta meg a páciensnek, hogy hol akadt el az életben, és ennek segítségével találták meg a komplexusból kivezető utat, ami a gyógyulást jelentette. A blend eleinte csak egy elképzelt tér, egy ötlet csupán. De ez az „ötlet”, elképzelés Lili problémáinak a megoldását jelenti, amit ha sikerül megvalósítania, akkor „nyert ügye van”, egészségessé válik az életvezetése, gondolkodása.

VII.2.4 Összefoglalás és következtetések

Az alfejezetben az álomelemzés és a metafora kapcsolatát vizsgáltam. Céлом annak megmutatása volt, hogy a metafora milyen összefüggésben van a szimbólummal. A szimbólumok gyakorlati felhasználását vettem példának, ezúttal az álomelemzésben. Az álomban felmerült egy kép, amely erős szimbolikus jelentéssel bírt, az álmodó azonban nem értette igazán, mit akar mondani. A terápia segíti őt a megértésben, a beszélgetés által. A beszélgetések során az álmodónak össze kell gyűjtenie saját asszociátumait a szimbólummal kapcsolatban, így jut közelebb a megértéshez. Ez metaforák útján történik.

A metaforák és a szimbólumok közötti összefüggés az álomkép segítségével szinte „tapinthatóvá” válik. A szimbólum (a láda) – amelyik a kettő közül a nagyobb szemantikai tartalommal és nagyobb asszociatív erővel rendelkező dolog – metaforák segítségével válik érthetővé. A metaforák a szimbólumnál kisebb jelentésegységek, annak részleteit magyarázzák, bennük különválik a képi és az elvont sík. Ezáltal a szimbólumban még összeolvadó képi és absztrakt jelentés tudatosabb lesz, a jelentés kézzelfoghatóbbá válik a metaforikus közvetítés által.

A szimbólum tartalmazza a metaforákat, amelyek vele összefüggenek, de jelentése jóval nagyobb annál, hogy metaforákkal az egészet leírassuk. A szimbólumot nem definiálják és nem is helyettesíthetik metaforák, mivel a jelentésnek csak a „perifériájához” férnek hozzá. Ez talán kevésnek tűnhet, ám jelentőségük mégis alapvető, hiszen másképp a perifériát sem értenénk meg belőle. Metaforák nélkül a szimbolikus jelentés nem emelkedhetne egykönnyen a tudatba, a beszédbe. A kettős síkon mozgó kifejezések lehetővé teszik számunkra, hogy a tudat számára nehezen hozzáférhető jelentéseket szavakba öntsük.

A pszichoterápia a fentiek alapján egy olyan területe a metaforafelhasználásnak, ahol a metafora felállítása, a kreatív leképezések megtalálása emberek életét és lelkiállapotát befolyásolhatja. A megértés és a jelentésalkotási képesség tétje pedig közvetlenül a páciens életminősége.

VII.3 A metafora a rajzelemzésekben

Ez a fejezet egy személyesen alkotott szimbólum pszichológiai értelmezési lehetőségeit mutatja be. Ennek ismertetéséhez néhány mondatban bemutatom a művészetterápiát, ami a jungi iskola egyik terápiás fajtája, körvonalazom az itt használatos mechanizmusokat, fogalmakat, majd egy példán keresztül bemutatom, hogy a valóságban ez hogyan történik.

A fejezet célja, hogy az egyéni szimbólum működését, valamint annak pszichológiai értelmezési módszereit bemutassam. A bemutatás során egyre inkább kiviláglik majd, hogy (1) mi a pontos különbség egyedi és univerzális szimbólum között, (2) a geertzi jelentésháló hogyan működik természetes körülmények között, (3) hogy a képi információk hogyan változnak át fogalmivá, jelentéssel telivé, majd (4) hogyan jelennek meg a nyelvben mint figuratív kifejezések. Ez utóbbi pedig egyenlőnek tekinthető azzal a folyamattal, ahogyan a szimbólum bizonyos részei tudatossá válnak, s ahogy a szimbólumból a metafora „kinő”.

VII.3.1 A művészetterápiás módszer bemutatása

A pszichológia azért alkalmazza az alkotótevékenységet a gyógymódok között, mert a képi ábrázolás nagyobb mértékben függ össze a projekciós mechanizmussal, mint a beszéd, ezért jobban hozzá lehet így férni az alkotó vagy a beteg személyisége mélyén rejlő problémákhoz. Az alkotások kommunikációs eszközök a művészeti terápiában, mivel egy preverbális síkon való megnyilvánulást és megértést szolgálnak. A résztvevők anyagba álmodják, amit elveszítettek, kifejezik, amit átélnek és amit megtalálni akarnak.

A katarzisélményre épülő tematikus művészetpszichoterápiás módszer az analitikus pszichológiára és az analitikusan orientált csoportterápiára épül. Egy terápiás alkalom lefolyása a következő: a résztvevők általában meghallgatnak valamilyen elméleti előadást, ami általában az aktuális hónapoz kapcsolódik – ezeknek mind megvan a maguk lelki csomópontja, jelentősége -, majd rövid relaxáció után a terapeuta felolvas egy verset, ezután egy választott zenei művet hallgat meg a csoport, s ezek után mindenki maga elkészíti a saját alkotását. A technika a képzőművészet ismert fajtái közül kerül ki, de mindenki ugyanazt alkalmazza, tehát vagy mindenki fest, vagy mindenki pasztellel rajzol stb. Az elkészült alkotásokat a csoport egyenként közösen megbeszéli. Elsőként a csoport tagjai asszociálnak a

képpel kapcsolatban, majd utoljára a mű készítője mondja el saját érzéseit, élményeit, esetleges reflexióit a többiek asszociációról.

Pszichológiailag az alkotás jelentősége az, hogy az első (zenehallgatás, eközben alkotói folyamat) és másodlagos (vershallgatás, asszociációk megbeszélése) jelzőrendszer, azaz pszichés folyamatok (lényegében a tudattalan és tudatos) közötti kölcsönhatást, egymásra hatást és egyben körforgást segíti elő, ami a személyiség korrekcióját és rekreációját szolgálja (Antalfai 2007b, 7). A rajzok megbeszélése kulcsfontosságú az alkotás befejeztével, főképp azért, mert a spontán alkotás – megbeszélés nélkül – regresszió következménye is lehet, illetve fordítva: ahhoz is vezethet. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az elmeosztályon rajzolható, festegető betegek, akik évekig, évtizedekig ontják az egymáshoz hasonló képeket, szobrokat, létrehozhatnak ugyan szép alkotásokat is, de a betegségüktől ily módon nem szabadulnak meg. A spontán rajzoltság, festegetés sokszor inkább rögzíti az állapotukat, ugyanis ezek a betegek nem egyszer kevés variációval önmagukat ismétlik (Antalfai 2007b, 7-8). Ellenben az előkészített alkotófolyamat, majd a megszületett alkotások megbeszélése érzelmileg hozzáférhetőbbé, nyitottabbá, és a verbális terápiára alkalmasabbá teszi a pácienseket. A rajz közvetett megfogalmazása a belső világnak, a versolvasás is csupán egy indirekt módja bizonyos konfliktusok felszínre hozásának. Közvetett úton kerülnek elő a problémák, gócpontok. A keletkezett művek csoportos elemzése hozzásegíti a beteget ahhoz, hogy a regresszív, nonverbális kifejezés szintjéről eljusson érzelmeinek verbális megfogalmazásához (Antalfai 2007b, 8). Így indul el náluk a probléma-feldolgozás, amiben, mint látjuk, a nyelvi tényezők döntő szerepet játszanak.

VII.3.2 Egy egyéni életút-térkép születése

Az itt következő gyakorlati elemzésben egy művészetterápiás csoport tagjának életút-térképét fogom bemutatni. A rajzot részben már elemeztem Szabó (2012)-ben. A csoport, amelynek tagjai több éves kurzuson vettek részt, nyári feladatként kapta azt, hogy készítse el saját életútjának térképét. A technika szabadon választható: montázs, kollázs, pasztell, akvarell, agyag. Az alkotás egyénileg történt, a képek elemzése a szokásos csoportterápiás megbeszéléssel. Az alábbiakban közlöm a kép fotóját és a csoportos elemzést.

A csoportterápiában résztvevő személyeket a lentiekben számmal jeleztem, kivéve az alkotót és a terapeutát. A csoport tagjai asszociálnak először, végül az alkotó elmondja saját élményeit, hozzáfűzéseit, mindent, ami a rajzra vonatkozhat.

1. *Ha elsőre ránézek, nem sokat mutat, közben meg csomó minden van alatta.*

2. *Van, ahol belelátunk, például ahol ki van égetve.*

Terapeuta: Szép pasztell halvány sárgákkal, rózsaszínekkel, meg van benne füstös, a negatívban fekete-fehér... van benne valami harmónia, meg van valami... egy picit félelmetes.

3. *A füst meg a fekete-fehér ellenére egy felfelé haladás... Akármilyen kis kiutak vannak benne, azért mindig a jövőbe, felfelé mutat az út.*

4. *Érdekes, hogy csupa négyzet, kockás, de a kockák nagyon tetszenek, kellemesen követik egymást. Egyszerre laza és rendezett, nem túl merev. Van valami ritmusa, bizonyos határokon belül következetes.*

5. *Olyan mintha röntgenfelvétel lenne, az egész olyan mint egy átvilágítás. Azok a színesek a lenyomatok.*

6. *Lenyomat nagyon találó volt szerintem. Nem az van ábrázolva, ami történt, hanem ahogy az alkotóban ezek megmaradtak, ez a lenyomat tökéletes szó szerintem. Néha égett, néha nagyon színes és nagyon pozitív ez a lenyomat.*

7. *A füstöt leszámítva nekem nagyon pozitív, itt vannak ezek a gyöngyök, maga az út végig gyöngyözött.*

Alkotó: A technikával, hogy mivel csináljam, nagyon sokat töprengtem,... az egyik ötlet volt ez a dia, vagyis olyan, mint a diaképek. Valahogy találtam ezt a fotót, aztán ahogy ideraktam, ez a pozitív- negatív... ez egy fekete fehér fotónak a negatívja. Ez érdekelt nagyon, ez a fekete-fehér. Ami nyilván ebben a nagy sérülésben is benne van, hogy ez végül is mindenhol megjelenik, tehát arra azért gondosan ügyeltem, hogy mindegyik lapocskát befüstöljem. Tehát ez végigvonul az életemen, de számomra most már ez ilyen. Fontos volt, hogy mindegyikben ott legyen, de ugye olajjal is megcsöpögtettem, vannak itt ilyen kisebb égési sérülések, eddigi életem közepe tájékán. Valahogyan azt éreztem, hogy nem tűntek el, de hogy ez az olaj, minthogyha egy sebre olajat rakok...

ez van. Tehát itt van valami mag-szerű dolog, más mint a többi lapocska, és ebből mindig elő lehet hívni a pozitív képet, igaz nem csecsemőkori kép, de hát ez végül is én vagyok. [...] ez a zöld, meg ezek a gyöngyök, meg alul, belül, a pauszpapír alatt is vannak gyöngyök... amiket még nem fedeztem fel [nevet], itt is, meg ez a zöld, valahogy nagyon erős remény, picit, de intenzív számomra.

Terapeuta: Sok rejtett kis kincs van eldugva.

Alkotó: Negatív bármikor pozitív lesz. Bármikor elő lehet hívni és pozitív lesz.

VII.3.2.1 Az életút megfogalmazásának első lépései

Ez az alkotás nem is lehet más, mint egyéni szimbólum, hiszen az alkotó életét nem éli senki más, az egy olyan dolog, amit csak ő tud, hogy milyen. A bemutatás nem könnyű feladat. A dolog nehézségét talán fel sem tudjuk mérni, amíg a saját bőrünkön nem tapasztaltuk ezt az élményt. Az alkotás előtt, közben félig-meddig kidolgozott részletek jönnek-mennek a fantáziánkban. Keressük a megfelelő képet, a megfelelő koncepciót... Olyan dolgot kell kifejeznünk, amit előttünk még biztosan nem fogalmazott meg senki, hiszen életünk egyedi és megismételhetetlen. Ráadásul jó eséllyel maguk az alkotók sem próbálkoztak ezzel, bár ennek van legalább némi valószínűsége. Tehát a kezdet kezdetén a mondanivaló megfoghatatlannak tűnik, legalábbis az alkotó (húszas évei elején jár) maga is azt vallja, hogy nagyon sokat keresgélte a kifejezési lehetőségeket („*A technikával, hogy mivel csináljam, nagyon sokat töprengtem,... az egyik ötlet volt ez a dia, vagyis olyan, mint a diaképek. Valahogy találtam ezt a fotót, aztán ahogy ideraktam, ez a pozitív- negatív... ez egy fekete fehér fotónak a negatívja. Ez érdekelt nagyon, ez a fekete-fehér...*”)

A kognitív nyelvészet nézőpontjából itt az történik, hogy az alkotó egy új fogalmat igyekszik létrehozni. A pszichológia szempontjából nézve a fogalom tartalma tudattalanul már létezik, de nem tudatosan. Ha nyelvészetileg írjuk le a szituációt, akkor a fogalom tartalma nem, vagy legalábbis kisebb mértékben létezik (amennyiben ez a tartalom elhalványult emlékek halmaza csupán). Az alkotó keresi a konceptualizációs lehetőségeket, valami olyan fogalmi keretet, amelyből az életére visszanézve úgy érezheti, hogy sikerült megfogalmaznia azt, amit akart. Az álomelemzéshez képest a helyzet fordított: ismerjük a céltartományt, de nem tudjuk, milyen forrástartomány lenne megfelelő hozzá. Ki kell találni a megfelelő kifejezőeszközt.

Ennek legfőbb akadálya, hogy bár a tények léteznek az emlékekben, de nem feltétlenül állnak össze egyetlen egésszé, amit életútnak nevezhetünk. Véleményem szerint az eszközöket, technikát kereső alkotó kognitív értelemben fogalmi kereteket fontolgat magában, amelyekből nézve életének más és más területe emelkedik ki, más “fényben” mutatkoznak meg az események, más az egész életének a mondanivalója. Ezeknek az „ötleteknek” súlya van, hiszen egyikünknek sem mindegy, milyennek látja-láttatja az életét. Ismét feleleveníthetjük a az életút mint archetípus gestalttal való rokonságát. Az alkotó olyan fogalmi keretet keres, ami a részeket egységbe szervezi. Az egész egy új jelentést hoz magával, ettől olyan nehéz a megfogalmazás. Nem mindegy, hogy milyen „összjelentést” adunk az életünknek. Egy embernek több elképzelése is lehet az életéről, de a fehér papír előtt állva ki kell választani egyet, amit aztán az alkotó a csoport előtt is képes lesz felvállalni. Ez a tény súlyt ad a keret megválasztásának. Vagyis az illető komoly megfontolásnak veti alá a konceptualizációt, és ez a megfontolás tudatos tevékenység.

A feladat “megoldásában” mindannyiunknak hasonló eszközök állnak rendelkezésére. Ezek egyrészt egészen egyszerűen a bennünk felmerülő képek. Ezek legtöbbször saját kultúránk valamilyen ismert szimbóluma, amelyekkel az előttünk élők általánosságban már megfogalmazták azt, ami egy életút lehet. Maga az *életút* kifejezés is metaforikus, szimbolikus (a feladatmeghatározásban *életút-térkép* hangzott el, ami metaforikus kép). Az életutat kifejező konvencionális szimbólumokat többé-kevésbé valamennyien ismerjük. Ezek azok a képek, amelyek a koncepcióját kereső alkotóban felmerülnek (többek között). Ilyenek a *fonal*, *tűz*, *út*, *láng*, stb. Ide tartozhat a *fénykép* (mint *arckép* vagy *egész alakos kép*) is, amennyiben metonimikusan az arc vagy alak változásának ábrázolása utalhat az egész életút alakulására (gondoljunk csak az esküvőkön szokásos vetítésekre: ezek általában portrék sorozatai a születéstől az esküvőig, s mind metonimikus közlések arról az *útról*, amelyet az ifjú pár az egymásra találás előtt *bejárt*).

Ezek talán mindenkinél az első asszociációk, amelyeket felhasználhat az ábrázoláshoz. Természetesen az, hogy mely tárgyak jutnak eszünkbe ilyen helyzetben, illetve mely metaforák, már eleve a tudattalan által befolyásolt folyamat. Vannak szimbólumok, amelyeket már hallottunk, de elfelejtettük őket vagy nem szívesen emlékszünk rájuk; van, amire talán nagyon szívesen emlékszünk, de bosszantó módon az alkotás előtti pillanatban mégiscsak elfelejtjük... Tehát az a metafora- és szimbólumkészlet, ami egy ilyen feladat előtt tudatunkban felvillan, nem feltétlenül tükrözi teljes tudásunkat a világról, hanem egy olyan tudásanyag, amelyet pszichés folyamataink átszűrtek és félig-meddig ismeretlen módon át is

rendeztek. Lehet, hogy bizonyos szimbólumokat egyforma szituációkban, ugyanannyiszor hallottunk, de mégsem egyformán horgonyzódtak le az elménkben. Lehet, hogy egyet-kettőt csak egy alkalommal hallottunk, mégis nagy hatással voltak ránk, annyira, hogy rögtön ez jut eszünkbe az életünk elképzelésekor.

A *fonal, tűz, út, láng*, stb. felmerülő képek konvencionálisak, minden ember számára adottak, elérhetőek. Ezeken túlmenően azonban további számtalan tárgy, szín, eszköz foghatja meg a fantáziánkat, amelyeknek kollektív szinten semmi közük az életút fogalmához (pl. fekete-fehér). Ezek azok a részletek, amelyek egyediek, és csak a saját életutunkra, illetve arról vallott felfogásunkra jellemzők. Ezekről lesz az elkészülő alkotás csak a mi saját szimbolikus képünk, amelynek értelmezéséhez végső soron csak mi magunk adhatjuk meg a kulcsot.

Az itt elemzendő alkotásban az új életút-fogalom szerveződése szempontjából ilyen egyedi tárgyak és anyagok a pauszpapír, a gyöngy, az olaj, a korom. Ezeknek az anyagoknak a kiválasztása azért nagy fontosságú az elemzésben, mert ezek – bár egy életútban egyediek – a maguk nemében mint kollektív szimbólumok is elemezhetőek. A pauszpapírnak, az olajnak, gyöngynek, koromnak/füstnek megvan a saját, kollektív szimbolikus jelentése.

VII.3.2.2 Kollektív szimbólumelemek az életút-képben

E fejezetben azt veszem sorra, hogy a képenlátható elemeknek mint a kultúrában általánosan használatos szimbólumoknak van-e olyan jelentése, amelyet a későbbiekben hasznosíthatunk.

1. Pauszpapírok. Az „utat” a kép és a négyzetek sorozata adja ki. „A négyzet a föld szimbóluma, szembeállítva a kör jelképezte éggel; egy másik szinten a megalkotott világmindenségnek, a földnek és az égnek együttese, szemben a meg nem alkotottal és magával az alkotóval. A halál bizonyossága az élet és a mozgás dinamikus körével szemben. [...] A döntés vagy a döntés pillanatának alakzata” (Pál–Újvári 2001).

2. Füst: Égéskeletkező, felfelé szálló, korommal kevert gáz. A föld és az ég közötti kapcsolat jelképe; az ember imáját, hódolatát viszi fel az égi istenekhez. A lélek felemelkedésének képszerű kifejezése. Felidézheti a mulandóságot, jelentheti a haragot. A gonosz attribútuma. A néphagyományban a füstölés a Gonosz elűzésének, távol tartásának egyik módja (Pál–Újvári 2001). A füst által tisztítás cselekedete – a katolikus egyházban a

tömjénezés – máig kíséri a vallási szertartásokat, így szinte minden világvallás alaprituáléjának alkotóeleme (Szemadám 1995, 72).

3. Olaj: A hagyomány különös erőt és gyógyító hatást tulajdonít neki. A mindennapi életben a fájdalmakat enyhítő olaj kultikus használatokor evilágon túli erejében is hittek. A mediterrán kultúrákban fontos termékenység-szimbólum; a fény, a tisztaság és a bőség kifejezője.

A zsidóság köveket és tárgyakat kent meg olajjal, ezzel ajánlva őket Istennek. Ez az olaj egyben az isteni áldás és kegyelem jelévé vált. A korai kereszténységben az olaj megszentelő szerepet kap, a Szentlélek adományaként a bőségre is utal. A keresztelezés szertartásában az illatos olaj (*khriszma*) az Isten népéhez, az egyházhoz való tartozást jelenti. A bérnálásban a *khriszmával* való megkenés a Szentlélek ajándékainak elnyerését jelzi. A középkorban Szűz Mária gyógyító jóságát is kifejezhette. A hermetikus hagyományban az élet kezdetén és végén van jelen, ezért a közbülső köteleket jelenti.

4. Gyöngy: A világ női alapelveéhez tartozó szimbólum, amely kapcsolatban áll a legfontosabb feminin jelképekkel: a vízzel, a Holddal, a kagylóval. A teremtő nőiség egyetlen szimbóluma. Aphrodité maga is gyöngyként született, amikor a kagylóban kiemelkedett a tengerből. A Magna Mater életadó erejét, a kozmikus életet, annak kezdetét és törvényét képviseli. A születésre és az újjászületésre utal, a legfőbb értékek megtestesítője. A kereszténységben Szűz Mária örökölte Aphrodité attribútumát, őt illeti a gyöngysor szimbolikája. A misztikusok képzeletében a tengerfenéken megbúvó, kagylóba zárt gyöngy a nehezen megismerhető igazság szimbóluma. A gyöngysor egykor a leányok és asszonyok legfontosabb ékessége volt (gyöngysor, gyöngygallér, gyöngyös párta) a néphitben is lélekszimbólum. A népi szerelmi szimbolikában a férfimagot helyettesíti (pl. gyöngyharmat). (Pál-Újvári 2001, Jankovics 1995, 79-80).

VII.3.2.3 A szimbolikus kifejezőeszközök jelentése az egyedi képben

A megadott feladatmeghatározáshoz képest (készítse el mindenki a saját életút-térképét) az elkészült rajz konvencionális értelemben nem térkép. Nincsenek rajta világosan érzékelhető utak, sem a térképeken szokásos eligazítások. Az alkotó ezt a lehetséges képi koncepciót tehát elvetette. A módszer, amit választott, tartalmaz egy bizonyos haladási tendenciát a bal alsó saroktól a jobb felső sarok felé. Ez az, amit körülbelül a “megtett út”-nak nevezhetünk. A bal

oldal mindig a múltat, a jobb a jövőt jelenti (Feuer 2000, 180). A haladási irány a nyugati kultúrában minden alkotásban ez.

A szimbolikus anyagok, formák kollektív jelentéssel rendelkeznek, itt azonban olyan együttállásban szerepelnek, ami megkívánja, hogy másképpen, az egészet alkotó részként értelmezzük őket. A fentiekben már ismertettem a papír, a négyzet, a füst, a gyöngy és az olaj általános jelentését, ezekből azonban még nem tudjuk meg, hogy az alkotó mit akart kifejezni velük. Az értelmezésben tehát első számú segítségünk nem a kollektív jelentés, hanem az alkotó nyilatkozatai lesznek a kép készítéséről. Ezért annak vizsgálatával kell kezdenünk a jelentés keresését, amit az alkotó saját művéről elmond.

Ha az alkotó ismertett önbeszámolóját végigolvassuk, feltűnő ebben a szövegben, hogy minden mondat, ami a képről szól, valójában átvitt értelmű. Minden egyes mondat metaforikus, némelyik többszörösen is. Ezeket a metaforákat részletesen elemzem az alábbiakban.

„az egyik ötlet volt ez a dia, vagyis olyan, mint a diaképek. Valahogy találtam ezt a fotót,…”

Az „olyan, mint a diaképek” hasonlat a pauszpapírokat hasonlítja a diaképekhez, amelyek az első fénykép ismétléseiként szerepelnek. Ez az „ötlet” egy metaforán alapul, amelyet a fénykép és a pauszpapírok között „talál” az alkotó. Ha jobban megvizsgáljuk, tulajdonképpen nem is a fogalmak, hanem két tárgy és az érzéletek között jön létre a metafora. A diakép formája (kétdimenziós, négyzet alakú) megfelel a pauszok formájának, tapintása (síkos és műanyag tapintású) megfelel a pauszok hasonló anyagának (kicsit kevésbé fényes), a dia átlátszósága szintén részben megfelel a pausz átlátszóságának (kicsit kevésbé átlátszó). Az egyetlen eltérés, ami a kettő között van, az, hogy a diakép ábrája egy befejezett dolog, a pauszon viszont nincs ábra, kitöltetlen a kép. Az olyan, mint a diaképek mondatból arra következtethetünk, hogy ez fogja meg az alkotót: mintha lehetősége lenne arra, hogy a saját fényképét újra „rajzolja” minden egyes pauszpapíron, vagyis meghatározza, hogy a céltartományban mi felel meg az ő fényképének. A megfelelések összefoglalva:

DIAKÉP

Forma: négyzet alakú

Kétdimenziós

Tapintás: Műanyagszerű

PAUSZDARAB

forma: négyzet alakú

kétdimenziós

tapintás: műanyagszerű

Síkos	síkos
Látvány: Átlátszó	látvány: áttetsző
Fix ábra, előhívható	nincs ábra, szabadon kitölthető

„aztán ahogy ideraktam, ez a pozitív- negatív... ez egy fekete fehér fotónak a negatívja. Ez érdekelt nagyon, ez a fekete-fehér.”

A kijelentésben két jellemző keveredik. Elsőként a pozitív-negatív ellentétpárat említi meg az alkotó. E két szó konvencionális metafora, amely a matematikai pozitív és negatív értékekből keletkezett; a fotótechnikában a jelentésük 'meglévő' vagy 'még elő nem hívott', úgymond 'fordított' (negatív). A matematikai *pozitív* és *negatív* kifejezés azonban nemcsak a fotótechnikában szolgáltatott alapot a metaforának, hanem számos más területen is. Az alkotó beszédében a fénykép pozitív-negatív megjelölése egyúttal értékítéletet is jelent: a jó-rossz ellentéte jelenik meg benne.

„Ez érdekelt nagyon, ez a fekete-fehér.” A fekete-fehér, pozitív-negatív ellentétpár az önbeszámoló szerint központi szerepet kapott a képalkotásban. Ebből a mondatból különösen erősen kiérződik, ahogy az alkotó a munka elkezdése előtt maga sincs tisztában vele, hogy mi fog készülni, valami megfogalmazatlan, félig tudatos, félig tudattalan mondanivaló dolgozik benne. Mivel a tudatos részével nyilvánvalóan már a munka kezdete előtt tisztában vagyunk mindnyájan, egyértelmű az is, hogy a kíváncsiság, a motiváció a tudattalan rész tudatosítására vonatkozik. Az *„ez érdekelt nagyon”* mondat arra utal, hogy az alkotó ki akarta deríteni, mit is jelenthetnek számára még, a konvencionálison kívül ezek az ellentétpárok: fekete-fehér, pozitív-negatív. Ebben szolgál a segítségére az alkotás folyamata, ahol a kép és a kreatív folyamat kibontakoztatja a jelentést.

Később még egy mondat elhangzik a fekete-fehér, pozitív-negatív ellentétpárról: *„Tehát itt van valami mag-szerű dolog, más, mint a többi lapocska, és ebből mindig elő lehet hívni a pozitív képet, igaz, nem csecsemőkori kép, de hát ez végül is én vagyok.”* A „mag-szerű dolog” újabb metaforát hív be az értelmezési folyamatba. *Mag*, amiből *elő lehet hívni* valami újat – NÖVÉNY a forrástartományunk, s mivel az *előhívás* nem tartozik a konkrét folyamatra, ismét összetett metaforikus kifejezéssel állunk szemben, amelyet több metaforára kell szétbontanunk. Az *előhívás* a fotótechnikából merített kifejezés, ami metaforikusan

teremtésre, megteremtésre, alkotásra vagy az alkotás befejező mozzanatára utal. A *mindig elő lehet hívni* valami *pozitív*at egy újabb lépéssel az ÉRTÉKÍTÉLET fogalmi keretre képezi le a *pozitív* szót, ahol 'jó' jelentésben használjuk. Vagyis meg lehet teremteni valami jó dolgot a *magból*. A *mag* az élet kezdetén helyezkedik el, itt a *diakép* felel meg a *magnak*. Az ÉLET NÖVÉNY metafora ez, s a *magból kinő*, kihajt az új dolog, amit létre lehet hozni belőle. A *kinő* vagy *kihajt* helyett az *előhívás* szót használja az alkotó, s ezzel fogalmazásmódjában visszatér a *fotótechnika metaforájához*.

A *diaképről* vagy „*mag*”-ról megjegyzi: *igaz, nem csecsemőkori kép, de hát ez végül is én vagyok*”. Ezzel tisztázza a *diakép* értelmező és metaforikus szerepét. Ha ugyanis *csecsemőkori kép* lenne, akkor arról az egyszerűbb megoldásról lenne szó, amelyet feljebb már említettem: az életnek az esküvői vetítéseken tipikusan előforduló, metonimikus bemutatásáról. Ez valóban egy egyszerű bemutatást jelentene, nem értelmezést. Itt azonban az élet egy viszonylag felnőtt – legalábbis a kamaszkoron túli – *fotóval* kezdődik, értelmezhetjük úgy is, az *önálló élet rajza* ez a *kép*, amikor a *személy* érezni kezdi felelősségét a *saját énjének formálásáért*.

„...*egy fekete fehér fotónak a negatívja. Ez érdekelt nagyon, ez a fekete-fehér. Ami nyilván ebben a nagy sérülésben is benne van, hogy ez végül is mindenhol megjelenik, tehát arra azért gondosan ügyeltem, hogy mindegyik lapocskát befüstöljem.*” Az eddigiekben a *fekete-fehér párosításból* a *pozitív részt* elemeztük, ebben a *mondatban* a *negatív oldalra* kerül a *szó*. A *fekete szín* kellett, szükséges volt nem csupán az *első képen*, hanem *mindegyik továbbin is*: „*gondosan ügyeltem, hogy mindegyik lapocskát befüstöljem*”. Jelentése a *sérüléssel* van kapcsolatban. A *sérülés* ismét *metaforikus kifejezés*: *sérült a pauszpapír konkrét értelemben*, átvittén pedig az *élet, a személyiség, a lélek*. A *sérülés jelzése* fontos volt az *alkotónak* minden *kis lapon*. Fontos észrevennünk, hogy ezt a *kezdőkockánál* úgy oldotta meg, hogy nem a *fényképet* égette ki, hanem *mellette, vele egymagasságba* helyezett el egy *másik lapot*, amit erősen *kiégetett*. A *sérülés* tehát az *ábrázolt életfolyamat kezdetétől* jelen van, de a *magot mégsem éri a sérülés*. Az *ábrázolásnak* ez a *fogása* erős *kapaszkodót* nyújthat az *élet későbbi szakaszaiban*, hiszen az *alkotó maga választotta*: nem *égette ki a saját képét*, vagyis nem *azonosította önmagát a sérüléssel*. A *későbbiekben* a *sérülést* a *füsttel* azonosítja, amelyet a *fekete-fehér metaforával* hoz *összefüggésbe*. A *füst* *saját asszociációm* szerint *képviseli* mind a *két színt*: *fekete*, mert *kormos*, de *mégis átlátszó*, tehát *van benne fehér*. A *gondolatot* továbbvihetjük: a *kiégett rész közepe* is *üres*, ami *szintén fehér*. Ebben a *részletben* a *sérüléssel*, az *ürességgel* is azonosíthatónak tartom a *fehér színt* (ez a *fehér* *negatív jelentése*),

ami visszavezet az alkotó alapgondolatához: minden dolog átfordítható önmaga ellentétébe. Vagyis a füstben és a sérülésben még a fehér szín is negatív jelentést vehet fel. Itt képi úton konkrétan megmutatkozik a kognitív nyelvészet állításának valósága: a jelentés fogalmi keretfüggő.

„végigvonul az életemen, de számomra most már ez ilyen. Fontos volt, hogy mindegyikben ott legyen”. Nincs tehát olyan lapocska, olyan előhívott pozitív, amelyen ne lenne látható a sérülés. A *végigvonul* szó ismét metaforikus: a képen a füst „vonul” végig lapról-lapra, az életben pedig az általa jelentett negatívum, sérülés.

„de ugye olajjal is megcsöpögtettem, vannak itt ilyen kisebb égési sérülések, eddigi életem közepe tájékán. Valahogyan azt éreztem, hogy nem tűntek el, de hogy ez az olaj, minthogyha egy sebre olajat rakok... ez van.”

Az olaj 'gyógyír' jelentése megegyezik a VII.3.2.2 fejezetben leírt kollektív jelentéssel. A használata tehát konvencionális.

„ez a zöld, meg ezek a gyöngyök, meg alul, belül, a pauszpapír alatt is vannak gyöngyök... amiket még nem fedeztem fel [nevet], itt is, meg ez a zöld, valahogy nagyon erős remény, pici, de intenzív számomra.”

Terapeuta: „Sok rejtett kis kincs van eldugva.”

Alkotó: „Negatív bármikor pozitív lesz. Bármikor elő lehet hívni és pozitív lesz.”

A megbeszélés utolsó mondatainak külön érdekessége, hogy a terapeuta a gyöngyökről tesz egy megjegyzést, erre az alkotó olyan mondattal válaszol, ami egyáltalán nem kapcsolódik szorosan a gyöngyökhöz, hanem inkább összefoglalásnak, és az eljövendő folytatás kijelölésének fogható fel. Ez egyben válasz a gyöngyökre, hiszen azok is a jövőre utalnak a rejtett kincsekben, de az alkotó nem folytatja a kincs-gondolatmenetet, hanem visszatér arra a fényképhez fűződő gondolati szála, s arra válaszol önmagának, befejezőképpen: *„Negatív bármikor pozitív lesz. Bármikor elő lehet hívni és pozitív lesz.”*

Az egész kép fő motívuma (az elemzés pillanatában) a fekete és fehér váltakozása volt az alkotó számára, illetve annak felfedezése, hogy a negatívát át tudja változtatni pozitívvá. Ez a fotóelőhívás metaforájának egy újabb leképezését veti fel: a negatívon az a fekete, ami a pozitívon fehér. Tehát a fotóelőhívás mozzanata a rossz dolog jóvá változtatásának mozzanatát szimbolizálja ebben az életútban, ami az alkotó elmondása szerint a legfontosabb

felfedezés volt a kép készítése közben. Azt a pillanatot, amikor a rossz átváltozik jóvá, metaforikusan pontosan megfogalmazta az előhívás metaforáján keresztül. A fekete fehérré változik, a fehér feketévé. Pszichológiai szemmel nézve azt mondhatjuk, hogy ez a lehetőség, a „pozitív előhívása” alkotás közben tudatosodott a készítőben. Azáltal, hogy megalkotta az életútját egy kép formájában, tudatossá vált számára, hogy lehetősége van életének eseményeit negatívan és pozitívan is felfogni, s a rosszat jóra átváltoztatni.

VII.3.2.4 A kollektív és az egyedi jelentésösszetevők kapcsolódása a szimbolikus elemekben

Az egyedileg értelmezett összetevőknek nem minden jelentését merítettük ki a fentiekben. Az egyes képeknek kollektív, közösségi szinten is van jelentése, ami – bár eltérhet az egyéni felfogásoktól - kultúránként és egyetemes szinten minden ember számára adott. Az analitikus pszichológia meglátása szerint ezek a jelentések nem feltétlenül tudatosak, hanem a tudattalan tárolja őket, s amikor képeinkben megjelennek, akkor a képet kollektív szimbólumként értelmezve, a kollektív jelentés felhasználásával közelebb juthatunk annak értelmezéséhez. A vizsgált életút-képre alkalmazva, ennek munkafolyamata a következő: az alkotó létrehoz egy képet, amelyről feltételezzük, hogy részben tudatos, részben tudattalan kreatív folyamatok eredményeképpen jön létre¹⁴. A tudattalan tartalmak kibontásának első és legfontosabb módszere az egyéni élmények elemzése, másodsorban pedig a kollektív szintű jelentések figyelembevétele, beemelése az egyéni értelmezésbe. A csoportterápiás elemző módszer ezért zajlik le úgy, hogy először a csoport tagjai mondják el benyomásaikat a képről, mert ők képviselik az „általánosat”, a külvilágot. (Fontos azonban, hogy ne tévesszük szem elől saját szubjektivitásunkat: minden asszociáció részben magunkról, részben a műről szól. A külvilág tehát az egyénektől befolyásolt formában juthat csak el hozzánk, de ez az egyetlen módszer, hogy egyáltalán visszajelzéshez juthassunk). A csoporttagok asszociációja épp azért előzi meg az alkotó beszámolóját, hogy azok megőrizhessék viszonylagos függetlenségüket és objektivitásukat az értelmezésben.

¹⁴ Például tipikusan a tudattalan megnyilvánulásai a képekben a véletlenek, de lehetnek más „útjai” is a tudattalan tartalom felszínre kerülésének: saját váratlan ügyességünk vagy ügyetlenségünk az ábrázolásban, nem látott összefüggések, amik mások számára egyértelműek, vagy amikre később jövünk rá, stb.

A továbbiakban a csoporttagok asszociációit értelmezem, figyelembe véve azt is, amikor egy-egy szimbolikus összetevő kollektív jelentését használják fel értelmezésükben.

1. Ha elsőre ránézek, nem sokat mutat, közben meg csomó minden van alatta.

Az első megszólaló csoporttag a rajz zártságára utal: jobban meg kell nézni ahhoz, hogy az érdekességeit meglássuk. A második csoporttag asszociációjának fényében – aki az első mondat fonálát veszi fel – azt állapíthatjuk meg, hogy a kívülállók valamiképpen rejtettnek, zártnak érzik a rajzot, azt találgatják, hogy a felszín-e a rajz, vagy igazából a mélyben van az ábrázolás tárgya.

2. Van, ahol belelátunk, például ahol ki van égetve.

A *belelátunk* igével a 2. tag már elfogadott tényként, előfeltevésként fogalmazza meg azt, hogy valami el van rejtve. Ezek a rejtettségre, zártságra utaló elemek a háttérben metonimikusan sejtetik az alkotó jellemzését az alkotás jellemzése helyett. AZ ALKOTÓ MŰVE AZ ALKOTÓ HELYETT metonímia figuratívvá teszi ezeket a kifejezéseket, s azt a mindennapi gondolkodási mechanizmust testesíti meg, amelynek során az emberek tulajdonságaira az alkotásaikból következtetünk.

A *például ahol ki van égetve* tagmondat előre jelzi azt a fontos gondolati tartalmat, amelyet a kép készítője utóbb maga is megfogalmazott: a negatív dolog lehet jó is. Bár ebben az esetben nem a fekete és fehér színről és nem is a fénykép pozitív-negatív mivoltáról van szó, a hozzászóló csoporttag mégis ráérez egy lényegi jelentésre, a sérülés ellentétes értékelésére. Nagyon fontos, általánosítható momentuma ez a jelentés rekonstruálásának: a csoporttagok egy hallgatólagos játékszabályt követve értelmezni igyekeznek a képet. Az értelmezést úgy végzik el, hogy az alkotás végeredményét szemlélve próbálnak rájönni arra, hogy mi lehetett az alkotó koncepciója a kép készítése közben. Ezzel nemcsak a szó hétköznapi értelmében keresik a koncepciót, hanem konkrétan a kognitív nyelvészeti koncepciók folyamatot keresik: a megfogalmazás menetét próbálják rekonstruálni, ebből igyekeznek felállítani a jelentést. Ehhez nem túl sok eszköz áll rendelkezésükre: látnak egy képet, amelynek a készítője se nem művész, se nem gyakorlott képregénykészítő, nem mozog otthonosan a vizuális közlésben. Egy átlagos felnőttől van szó, aki pusztán intuíció által megpróbálta ábrázolni az életét, és a többiek szintén pusztán intuíció által vezérelve megpróbálják értelmezni a képet. Nincsenek írott betűk, szavak, amelyek megsúghatnák a jelentést: csak és kizárólag a képi-vizuális gondolkodási képességeikkel fejtik meg a

mondanivalót. A hozzászóló kimondja az egyik kulcselemet: a sérülésnek pozitív hozadéka van. Ezt nem azokból a képi elemekből szűri ki, amelyek az alkotót ugyanerre a következtetésre juttatták. A kiégetett részlet egy életútban inkább ijesztő, szomorú következtetéseket juttathat eszünkbe, nem is beszélve arról, hogy maga a *kiégett* szó is metaforikus értelemmel bír, ami egészen más irányú vizuális előfeszítésnek minősül a képelemzésben. Minden egyéb körülmény ellenére azonban a hét megszólalóból a második máris kimondja a későbbi végkövetkeztetést, s egészen más irányból jut el ugyanoda, ahova az alkotó eljutott. Vagyis a konceptualizációs folyamatot helyesen rekonstruálja, de ebben saját érzelmei, intuíciói szolgálnak segítségére, ösztönösen érez rá a tudattalan tartalomra, nem külső, kézzelfogható, nem kognitív segítséggel. Ez az, amit Jung a szimbólum tudattalan jelentéstartalmának nevez. Ezt építi bele az alkotó a képbe, és ezt érzi meg benne a néző is, miközben egyelőre semmilyen visszajelzése nincsen arról, hogy megállapítása „helyes”-e vagy sem.

Ebben a tevékenységben igazolva láthatjuk a kognitív nyelvészet azon állítását, amely szerint a jelentés egyenlő a konceptualizáció folyamatával. Egy dolog jelentése abból a folyamatból áll, amelynek során az adott dolgot jelentéssel láttuk el. És egyszersmind Jung állítása is igazolódik: nem a látvány, nem az önmagában vett vizuális élmény adja a jelentést, hanem az ahhoz tudattalanul társított tartalom.

Kognitív nyelvészetileg nézve a csoporttagok asszociálása egy szándékos metaforaalkotási folyamat, amelyben a vizuális elemeket metaforikus forrástartományként, illetve metonimikus kiindulópontként igyekeznek felhasználni, amelyek segítségével a képet átalakítják nyelvi információvá. A terapeuta a harmadik megszólaló:

„Szép pasztell halvány sárgákkal, rózsaszínekkel, meg van benne füstös, a negatívban fekete-fehér... van benne valami harmónia, meg van valami ... egy picit félelmetes.”

A SZÍNES és a FEKETE-FEHÉR ellentétét emeli ki ez a mondat. A *színes* szó, illetve a színek említése is kétértelmű: nemcsak a kép színeire vonatkozik, hanem az ábrázolt dologra, illetve az alkotóra is. A SZÍN, SZÍNESSÉG valaminek a GAZDAGSÁGÁRA, VÁLTOZATOSSÁGÁRA, érdekesítő mivoltára utalhat (*színes* egyéniség, *színtelen* hangulat stb.); illetve ezt állítja szembe a fekete-fehérral, amelyben nincsenek színek. A *fekete-fehér* egyrészt a SZÍNTELENSÉGET jelölheti, amely egy negatív referencia, de lehet a VILÁGOSSÁG, a KERTELEÉS

NÉLKÜLI ÁLLÁSFOGLALÁS jelölője is, amely pozitív többletjelentést hordoz (pl. *fekete-fehéren megmondta a véleményét*). Harmadrészt jelölheti a SZÉLSŐSÉGESSÉGET, ahol nincsenek árnyalatok, csak két végpont van: valami vagy jó, vagy rossz, nincsen középút. A terapeuta minősíti is ezt a kétféle értelmezési lehetőséget: szerinte a fekete-fehér kissé félelmetes, a színes harmonikus.

4. *A füst meg a fekete-fehér ellenére egy felfelé haladás... Akármilyen kis kiutak vannak benne, azért mindig a jövőbe, felfelé mutat az út.*

Ez a megszólaló is az előzőekhez fűzi hozzá a saját gondolatait, abból indul ki, hogy a füst és a fekete-fehér színek negatívát vagy legalábbis valami veszélyt jelezhetnek. Ezzel állítja szembe azt, hogy a képre ránézve függőlegesen felfelé haladó tendenciát veszünk észre. A felfelé és a jobbra való haladási irányt a jövőre irányuló figyelemként, összpontosításként értékeli. Ez a kollektív szimbolikán alapul: a függőleges irány a teret, a vízszintes az időt jelképezi (Feuer 2000)¹⁵.

Érdekes, hogy csupa négyzet, kockás, de a kockák nagyon tetszenek, kellemesen követik egymást. Egyszerre laza és rendezett, nem túl merev. Van valami ritmusa, bizonyos határokon belül következetes.

A *kockás* szó a 'túlságosan szabályozott, merev' jelentést hordozza metaforikusan. Ugyanakkor a derékszögűség a rendet, pontosságot idézi fel, erre utal a megszólaló, amikor azt mondja: egyszerre *laza és rendezett*. A kockák rendje, egymásutánisága különösen érdekes, tekintettel arra a kollektív jelentésrétegre, amelyet korábban már említettem: a négyzet vagy kocka a döntést vagy a döntés pillanatát jelképezi. Ennek tudatában az életút-térkép egyik alternatív értelmezési lehetősége az, hogy az alkotó az életét mint döntések sorozatát fogta fel, így konceptualizálta.

A kollektív szimbolikus forma további jelentése: a megalkotott világmindenséget, a föld és az ég együttesét állítja szembe a meg nem alkotottal és magával az alkotóval. Ennek fényében a

¹⁵ Hermann Imre és Moussong-Kovács Erzsébet kutatásai szerint a függőleges irány az érzelmek megjelenítésére is szolgál – írja a téri ábrázolásról Feuer (2000). Ez a téma szempontjából azért érdekes megjegyzés, mert az érzelmek intenzitását a kognitív nyelvészet olyan metaforákkal írja le, mint pl. AZ INTENZITÁS MENNYISÉG, AZ INTENZITÁS TÖMEG, A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG (pl. *nagyon örül, csökken a haragja, emelkedett hangulat, stb.*).

négyzet formájának kiválasztása jelezheti a formálódóban lévő élet érzését (tekintve, hogy az alkotó tipikusan abban a korban van, amire azt mondjuk: még előtte az élet, vagyis még vannak választásai). A négyzet további szimbolikus jelentése „a halál bizonyossága az élet és a mozgás dinamikus körével szemben” (Pál–Újvári 2001), ami az alkotás szempontjából szintén nagyon fontos, hiszen egy életút ábrázolása több ponton felveti azt a kérdést, hogy vajon meddig tart az ábrázolnivaló tartalom, mekkora helyet foglaljon el a papírból, lehet-e egy behatárolt keretben ábrázolni, például a négyzettel szembenálló körben.

5. Olyan mintha röntgenfelvétel lenne, az egész olyan mint egy átvilágítás. Azok a színesek a lenyomatok.

6. Lenyomat nagyon találó volt szerintem. Nem az van ábrázolva, ami történt, hanem ahogy az alkotóban ezek megmaradtak, ez a lenyomat tökéletes szó szerintem. Néha égett, néha nagyon színes és nagyon pozitív ez a lenyomat.

A két, szorosan egymáshoz kapcsolódó asszociáció arra a jungi tézisre utal hétköznapi nyelven, amelyet korábban már többször kifejtettem. Itt a gyakorlati elemzés alátámasztja az elméletet: az alkotó számára az ő életútjának fogalma nem elsősorban a vele megtörtént események sorozatát jelenti (főleg nem ezek tényszerű felsorolását, sőt, a tények teljességgel háttérbe szorultak), hanem azokból az érzelmekből és tapasztalatokból állnak össze, ahogyan az alkotó az eseményeket átélte. Nem a külső események érdeklők elsősorban, hanem az általuk keltett hatás.

7. A füstöt leszámítva nekem nagyon pozitív, itt vannak ezek a gyöngyök, maga az út végig gyöngyözött.

Ez a megszólaló is előfeltételezi a füst negatív jelentését, de figyelmét a gyöngyök kötik le. A *gyöngyözött* szó átvitt értelme ismét a (lelki vagy egyéb) gazdagságot, pozitív érzelmi töltetű metaforákat idéz: *gyöngyöző kacagás*, illetve a konkrét értelem is az esztétikailag kiemelkedőt, feldíszítettet, felékesítettet jelzi.

Mint a fentiekben már elemeztem, az alkotó számára a gyöngyök nagyon fontosak:

ez a zöld, meg ezek a gyöngyök, meg alul, belül, a pauszpapír alatt is vannak gyöngyök... amiket még nem fedeztem fel [nevet], itt is, meg ez a zöld, valahogy nagyon erős remény, pici, de intenzív számomra.

Ezek jelképezik a reményt, a felfedezésre váró lehetőségeket. Ezekre reagál a terapeuta befejező mondatával: *Sok rejtett kis kincs van eldugva*. A gyöngyök felhasználásával az alkotó talán ösztönösen ráérez a gyöngy kollektív érvényű szimbolikus jelentésére, amelyet már idéztem: „A Magna Mater életadó erejét, a kozmikus életet, annak kezdetét és törvényét képviseli. A születésre és az újjászületésre utal, a legfőbb értékek megtestesítője. [...] A misztikusok képzeletében a tengerfenéken megbúvó, kagylóba zárt gyöngy a nehezen megismerhető igazság szimbóluma” (Pál-Újvári 2001, Jankovics 1995, 79-80). Valóban, a rajzon is a gyöngy a legfőbb értékek megtestesítője, a reményt, a kincseket, a felfedezhető örömeket és lehetőségeket szimbolizálja. Már csak további – némileg szubjektív – elemzés kérdése, hogy ezeket a felfedezési lehetőségeket azonosítjuk-e (vagy az alkotó azonosítja-e) a nehezen megismerhető igazsággal, amely szintén lehet a gyöngyök referátuma.

VII.3.3 Összefoglalás

Ebben a fejezetben a művészetterápiás pszichológiai munkát ismertettem, amelyben egy alkotó egyéni szimbólumának az értelmezési lehetőségeit mutattam be. Az alkotó életút-térképet készített, saját addigi életét ábrázolta kollázstechnika segítségével. A kép és a kép által hordozott jelentés leírása során a gyakorlatban láthattuk, hogy (1) mi a pontos különbség egyedi és univerzális szimbólum között, (2) a szimbólumok hogyan fonódnak össze és alkotnak egy jelentéshálót, (3) hogy a képi információk hogyan változnak át fogalmivá, jelentéssel telivé, majd (4) hogyan jelennek meg a nyelvben mint figuratív kifejezések. Ez a két utóbbi lépés volt számunkra a legfontosabb, mert ez egy konceptualizációs folyamat nyomon követése volt.

A szimbólum a tudattalanból merül fel. Egy addig ismeretlen fogalmat kellett képi úton megalkotni, amelynek a jelentését csoportos munkával öntötték szavakba. A pszichológia szerint az életút-térkép egy szimbólum, amelyről mindenki asszociál valamire. Az asszociációk a jelentés szóbeli megfogalmazását segítik, és nyelvészeti szempontból szinte kizárólag metaforikus kifejezésekben valósulnak meg. A szóbeli megfogalmazás a tudatosítás folyamata pszichológiai értelemben. Az alkotás és az értelmezés az a folyamat, amelyben a tudattalan tartalmat ábrázoló szimbólumkép bizonyos részei tudatossá válnak az alkotó (és a befogadó) számára. Láthattuk, hogy a szimbólum jelentését metaforák segítségével fejtjük meg, amely állítást általános érvényűnek tartok; s ebben

az értelmező folyamatban tanúi lehettünk annak, ahogy a szimbólumból a metafora „kiválik”, ahogyan egy-egy rész tudatossá, valaminek megfeleltethetővé válik. Itt visszatérhetünk az Egyedtől idézett nyelvpszichológiai kérdésre (Egyed 1984, 169): Vajon a szimbolikus funkció nem a „képek” nyelv előtti dinamikájába van-e beágyazva, és csak akkor jut el a „jelentésig”, az „értelemig”, ha a szó magára vállalja és verbális formát, így „értelmet” ad neki?” Úgy vélem, erre a kérdésre önmagában az analitikus pszichológia egy impulzust ad válaszként, amikor megfogalmazza, hogy a kép a tudattalanból merül fel és jelentéssel bír. A pszichológiai szimbólum és a fogalmi metafora viszonyának tisztázása azonban elképzelésem szerint még teljesebbé teszi a választ.

VII.3.4 Következtetések

A szimbolikus funkció úgy tűnik, valóban a képek nyelv előtti dinamikájába van beágyazva (hiszen a tudattalan egyértelműen régebbi, mint a tudat, tehát a jelentéssel bíró képek ősbibek lehetnek, mint a nyelv szavai), s valóban, amikor a szimbólumot meg akarjuk fejteni, akkor van szükségünk a szavakra, s ehhez olyan kifejezéseket kell használnunk, amelyek kettős síkon mozognak. Tehát a fogalmi metafora segítségével vállalja magára a szó a verbális formát, és ezzel kap „értelmet”, „jelentést”.

Az értelmezés jungiánus értelemben azt jelenti, hogy a kép hatására bennük felmerülő érzéseket öntjük szavakba, vagyis arról beszélünk, hogy számunkra a képnek mint szimbólumnak milyen jelentése lehet.

Ennek során azt is érzékelhetjük, hogy a szimbólum jelentését valóban nem tudjuk egyetlen szóval, fogalommal visszaadni (vö. Sájter 2008, 541: A szimbólumban a kifejezendő tartalom nem egy fogalom, hanem fogalmak sokasága, szinte képzetszövevény, amelynek értelmezése a befogadóra van bízva. A metaforát meg tudjuk mondani, mire vonatkozik, a szimbólum saját egyedi összetettsége miatt sem rendelkezhet pontos, reális megfelelővel. Itt a kifejező tárgyiasságok síkja ugyanúgy összetett, mint a kifejezendő elvont dolgoké. A szimbolizált mondanivaló megfejtése soha nem lehet megnyugtatóan végleges). A mondanivaló megfejtése az életút-térkép esetében sem teljes, amit az asszociációk egyedi, esetleges voltából is láthattunk.

Az egyedi és az univerzális szimbólumok kapcsolódása alapján úgy tűnik, hogy az egyedi és a kollektív értelmezés között nem húzhatunk konkrét határokat. A szimbólum kollektív jelentése igen tág; ebből az alkotó vagy felhasználó számára nem fontos a jelentésmező minden része, hanem kiemel belőle bizonyos aspektusokat (mint például a gyöngy jelentéséből kiemelte a még meg nem fejtett dolgot, illetve a fontosságot jelképező oldalt). Láttuk azt is, hogy a szimbólumhasználat nem feltétlenül történik tudatosan. A rajzok készítői a legritkább esetben vannak tisztában kognitív szinten azzal, hogy az általuk használt tárgyak, formák, alakzatok mit is jelképeznek. Egyszerűen csak alkalmasnak találják őket mondanivalójuk kifejezésére. Az alkotó intuitív módon keresett konceptualizációs eszközöket témájához, és a csoport többi tagja szintén intuitív módon próbálta megfejteni a jelentést, úgy, hogy az ábrákat metaforikus kifejezések alapjává tették.

Tapasztaltuk, hogy a formába öntés elkerülhetetlenül tartalmaz egy állásfoglalást is arról, hogy mi történt élete során az alkotóval. Ebben a mozzanatban egy kulcsfontosságú momentum bizonyosodott be: az új fogalom megalkotásakor az alkotót nem a tények objektív felsorolása foglalkoztatta, hanem az, hogy az események hogyan hatottak rá. Ehhez a megállapításhoz szorosan kapcsolódik Feuer Mária megjegyzése a gyermekrajzokról: „A gyermeki percepció, a tárgyszemlélet alsóbb fokon globális és szinkretikus. [...] Rajzoláskor a gyereket az észlelt tárgy általános képe, globális összbenyomása vezérli, és a pontos részletek terén igen kevéssel is megelégszik. A modell számára csak stimulust jelent, nem is törekszik annak pontos és részletező megfigyelésére, hanem inkább azt fogja rajzolni, amit a látott dolog felidéz benne” (Feuer 2000, 121). A gyermekek rajzkészítésének ez a jellegzetessége éppen így érzékelhető ezen a felnőtt rajzon is, amikor a felnőttnek egy új fogalomról kellett képet alkotnia. Ugyanez a jelentésalkotási mechanizmus volt megfigyelhető a jávai nyelvben (vö. *jelentés* és *érzés* egyek). Tekintve, hogy a gyermekek is és a természeti népek is ezt a módszert alkalmazzák, feltehetjük, hogy a percepciónak ez a tudattalan, belülről figyelő jellege ősbibb, mint a tudat külső tárgyakra összpontosító megismerő képessége. Ez a tény bizonyítja azt, hogy miért elengedhetetlenül fontos az ember fogalmait belső reakciókkal együtt vizsgálni, nem csupán mint érzéketek és észleletek együttesét.

Fontos megemlíteni a rész és egész viszonyát is az elemzéssel kapcsolatban. A metaforákkal értelmezett szimbólumról azt is mondhatnánk, hogy a jelentés nem végtelen, hiszen íme, a felsorolt metaforákkal megfejtettük, hogy milyen jelentést hordoz. Véleményem szerint azonban ezeknek a metaforáknak az „összeadása” nem képviselné ugyanúgy az életutat, mint a kép. Az egész, amit a gestalltal rokoníthatunk, integrálja, egységbe szervezi a részeket. Új

jelentést hoz magával, éppen ez a tétje a kép megalkotásának. Ez az egész pontosan annyival több, mint amennyivel több az alkotóval történt események sorozatánál az, ahogyan ezeket ábrázolta. Az egységbe szervezés feladata azért olyan nehéz, mert ezzel fejezzük ki véleményünket az életút egyes eseményeiről, így soroljuk be az egyes történéseket a maguk helyére, hogy aztán együtt egy új mondanivalóval rendelkező egészet alkossanak¹⁶.

Meggyőződhattünk arról is, hogy az analitikus pszichológia valóban jelentés kereső tudományág, valóban értelmezésről van szó, amelyben tudatosan kiépített módszerrel állítják fel az egyedi és az általános jelentést. A csoport tagjai azért mondják el benyomásaikat a képről, mert ők képviselik az „általánosat”, a külvilágot. (Természetesen minden asszociáció részben magunkról, részben a műről szól.) A közös „megfejtés” jóval hatékonyabb, mint ha az alkotó egyedül maradna rajzával (a fentiekben már említettem, hogy a művészetterápiában a csak maguknak rajzolgató betegek munkái nem számítanak gyógyító alkotásoknak, sőt, regresszióhoz is vezethetnek), mert a szimbólumhasználat társas tevékenység (Fontana 1993, 42). Véleményem szerint éppen olyan társas tevékenység, mint a nyelvhasználat, amelyet alátámaszt az, hogy a művekben megjelenő motívumok egy részét maga az alkotó is csak később érti meg, amikor elemzi művét (Fontana 1993, 42). Ebben a tevékenységben nélkülözhetetlen a csoportmunka, a jelentés-élmények megosztása egymással.

¹⁶ Bár a szemiotikai szempontú elemzés nem tartozik a célkitűzéseim közé, mégis igen érdekesnek tartom itt megjegyezni az egész és a részek viszonya kapcsán Morris néhány gondolatát felidézni, amelyben a szemiózis szemantikai, szintaktikai, valamint pragmatikai dimenzióját elkülöníti (idézi Újvári 2011). „Morris alapozásnak szánt nézetei, általános érvényüknek megfelelően a nyelvi jeleken túl vizuális jelrendszerekre is alkalmazható elméleti keretnek bizonyultak. [...] az összetett szimbólum integrált egészként is működik, nem csupán jel-elemek halmaza, hanem szintaktikai viszonyrendszerük is jelentéshordozó. Azaz, elemzésük során a szemantikai szintagmatika a célravezető, mivel a jelek egymáshoz viszonyított helyzete, rendszere is üzenetet hordoz. [...] A szemiotika tudománytörténete bizonyítja, hogy nyelvészeti kutatásoknak köszönhetjük azt a felismerést, hogy a nyelvtani elemeknek ugyanolyan fontos a szerepük a jelentésben, mint a lexikális elemeknek. Maga a nyelv is alapvetően reprezentációs rendszer [...]. Ebben a megközelítésben rendszerezés, beleértve a fogalmi-nyelvi, a képi rendszerezést és az összetett vallási szimbólumokat is, az emberi elme reprezentációs sajátosságait bizonyítja. Ennek működésében meghatározó jelentősége van a szintaktikai dimenzióknak [...]. Szemiotikai fogalommal kifejezve: a legfőbb jelentéshordozó ebben az esetben a szintaktikai viszony – hiszen a képi jelek/képelemek egymáshoz való viszonya, a jelek/elemek sajátos kombinációja hozza létre a vizuális kommunikáció üzenetét. [...] A befogadás során az első élmény kompozíció egészének látványa, amely a geometrikus struktúrájának köszönhetően a szerkesztettség, rendezettség benyomását kelti. Az összetett információ egyidejűleg, egyetlen látványként érzékelhető: a kompozíció áttekinthető mértani rendje a világgép rendszerezettségét, teljességét reprezentálja (Újvári 2011).

VIII. HARMADIK ÖSSZEVETÉS: A SZIMBÓLUM BEILLESZTÉSE A

METAFORAELMÉLETBE

VIII.1 Forrástartományok és leképezéseik

Az eddigiekben a pszichológia felől közelítettem meg a metaforák használatát, mibenlétét. Ebben a fejezetben a kognitív nyelvészet és metafora felől vizsgálom azt, hogy milyen kapcsolatban áll ez utóbbi a szimbólumokkal.

Elsőként a kognitív nyelvészetben megfogalmazott forrás- és céltartományokkal kapcsolatban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a metaforákban hogyan jelennek meg a szimbólumok. Ez a kérdésfeltevés gyorsan átvezet bennünket az azonos forrástartománnyal rendelkező metaforák csoportjaihoz (pl. a DÜH TŰZ, A SZERELEM TŰZ, AZ INTENZITÁS TŰZ). Megvizsgálom, hogy a leképezések együttesen milyen jelentést formálnak ki, s ezt összevetem a szimbolikus tartalommal.

Ezek a vizsgálatok a disszertáció keretei miatt nem terjedhetnek ki minden egyes részletre, bár magam is ezt tartanám a legjobb módszernek. Egy-egy szimbólum és a hozzákapcsolódó fogalmi metaforák részletes, nyelvi kifejezésekre is kiterjedő vizsgálata azonban külön-külön kitenne egy egész könyvet, tehát itt a disszertációban nincs módom az összes szimbólumot ilyen mélységig elemezni. Ezt egyetlen fejezetben terjesztettem ki az Nszt. szövegbázisára, ahol az epét és májat, mint kisebb fogalomkörrel bíró szimbólumot igen részletesen megvizsgálom. Ez a rész mutatja, hogy egy szimbolikus fogalom milyen nagy hatósugárral bír a nyelvben. Mivel az epe és a máj nem túl nagy kiterjedésű, ezért is kaphatott helyet a dolgozatban.

A már említett VIII.3 részben korpuszvizsgálatot végzek, ahol a korpuszban található metaforikus nyelvi adatokból kiindulva állapítom meg a forrástartományok jelentését, majd azt kutatom, hogy az adatok alátámasztják-e azt a feltételezésemet, hogy a forrástartományok sosem kapcsolódnak úgy a céltartományhoz, hogy a forrástartományban foglalt szimbolikus jelentésnek ellentmondának. Más szóval, a szimbólumnak a metaforára gyakorolt szemantikai hatását ellenőrzöm, s megvizsgálom, van-e olyan eset, amikor a szimbólumot

jelölő képet nem a szimbólumra utaló forrástartományként használjuk. Ezen túl nem foglalkozom tovább a szimbólumban rejlő lehetőségekkel, hanem rövidre zárom az elemzéseimet, mivel itt a központi kérdés a forrás- és céltartományok kapcsolódásának vizsgálata. Természetesen az elemzési lehetőségek nem itt érnek véget, sőt, egyre érdekesebb kérdések merülnek fel, innen lehetne továbblépni minden egyes fejezetben a nyelvi kifejezésekre, de helyhiány miatt erre nincs módom.

VIII.1.1 AZ UTAZÁS

Első vizsgálódásom az UTAZÁS forrástartományra és az utazás által szimbolizált dolgokkal foglalkozik. A vizsgálat lépései: összegyűjtöm az utazással kapcsolatos fogalmi metaforákat és nyelvi kifejezéseket, majd az utazás szimbolikus jelentésével összevetem őket. Kérdésselvetésem az: van-e olyan utazás-metafora, amelynek semmilyen kapcsolata nincsen az utazás szimbolikájával?

Az idevágó szakirodalomban (Katz and Taylor 2008, Kövecses 2005, Ritchie 2008, Lakoff 1993) gyűjteményéből kiválogatva mindazokat a metaforákat és nyelvi kifejezéseket, amelyeknek a forrástartománya az ÚT/UTAZÁS, a következő csoportokat kapjuk:

A CÉLOK ÚTI CÉLOK: *eléri a célját, a megoldás felé halad, már tisztán látom a célt.*

A MÓDSZEREK ÚTVONALAK: reméljük, hogy a siker *útján* tudja tartani a csapatot, a legjobb *út* egy jó állás elnyeréséhez önmagunk továbbképzése, a házasság nem egyedüli *útja* a boldogságnak, a piacgazdaság felé vezető *út* nem lesz zökkenőmentes, ha a reformok *útján* akarunk továbbhaladni, újabb támogatásokra lesz szükség, a változás összes *útvonalát* számba vette, milyen *ösvényen* indulsz tovább a karriered építésében?, a demokrácia *útvesztőit* nehéz átlátni, már régen eldöntöttem, hogy ezen *a pályán* fogok továbbhaladni az életemben, egy intenzív edzésprogramon *keresztül* sikerült végre lefognia.

AZ ÉRVELÉS UTAZÁS *Lépésről lépésre haladunk előre, nagy utat tettünk meg.*

A KARRIER UTAZÁS/A HOSSZÚ TÁVÚ CÉLZOTT TEVÉKENYSÉGEK UTAZÁSOK: *felérkezett a csúcra, hosszú művészi karrier volt ez, sok kanyarral, emelkedővel és lejtővel, de ő bátran haladt előre, [...] eltávolítva az útjába kerülő akadályokat, és saját egyéni művészi utat járt be.*

A SZERELEM UTAZÁS: *válaszút előtt állunk, elválnak útjaik, innen már nincs visszaút, nem hinném, hogy ez a kapcsolat bárhová is vezetne, kapcsolatuk megfeneklett, hosszú, rögös út áll mögöttünk, ez a kapcsolat egy zsákutca, a házasságunk zátonyra futott.*

AZ ÉLET UTAZÁS: *eltévelyedett, rossz útra tért, egy helyben toporog, X egész életében csak sodortatta magát az árral, vonszolta magát évről-évre, ott vagyok, ahová el akartam jutni az életben, válaszút előtt állok, feltartóztathatatlanul halad előre, sok mindenben ment keresztül az életben, messzire jut, hosszú életpálya, elér az út végére, elértem a célomat, nem jött ki jól ebből a dologból, semmi sem áll az útjában, az emberélet útjának felén.*

A CÉLOK ÚTI CÉLOK *útmutatásra lenne szüksége, nem haladunk sehová, nem megy vele semmire, egy hajóban evezünk.*

A NEVELÉS UTAZÁS (példa nélkül)

A FÜGGETLENNÉ VÁLÁS, A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA UTAZÁS (példa nélkül)

A MEGTÉRÉS UTAZÁS (a tékozló fiú példázata)

Ezek azok a metaforák és nyelvi kifejezések, amelyek egy elvont fogalom konceptualizációjához az UTAZÁS fogalmát hívják segítségül. Van-e köze egymáshoz ezeknek a céltartományoknak?

Több szókapcsolat nem csak egy metaforának felelhet meg, hanem többnek is, például a *válaszút előtt állok* kifejezés tartozhat a SZERELEM, az ÉLET vagy a KARRIER fogalmához. Az, hogy egy metaforikus nyelvi kifejezés mögött milyen fogalmi metaforára következtetünk, a nézőpontunktól (és a megfogalmazásunktól) is függ. Az a tény, hogy egy kifejezés több céltartományt is kifejezhet, arra enged következtetni, hogy ezekben a forrástartományokban az utazás fogalmi tartalmából hasonló dolgokat hívunk segítségül a metaforikus kifejezés módhoz.

Fel kell tehát tennünk a kérdést: miért éppen az ÉLET, a SZERELEM, az ÉRVELÉS, a KARRIER, A CÉLOK, A NEVELÉS, A FÜGGETLENSÉG ELÉRÉSE, a MEGTÉRÉS stb. lépnek az utazással metaforikus kapcsolatba? Fejezetemben erre a kérdésre keresem a választ, amelyet a szimbólumok segítségével fogok megválaszolni.

A céltartományok kiválasztásának oka a fogalmimetafora-elmélet szerint a testesültség, például A CÉLOK ÚTI CÉLOK metafora véleményük szerint azért alakult ki, mert a

legegyszerűbb célok elérése általában valamely útvonal bejárásával történhet meg. Ha szomjasak vagyunk, el kell mennünk a vízcsapig, ha a napra akarunk menni, ki kell mennünk az árnyékból, ha fel akarunk írni egy apró megjegyzést, el kell mennünk noteszért és íróeszközért (Lakoff 1993). Ez tehát a testesültség elve, amely szerint a legalapvetőbb emberi tapasztalatok szabják meg elvont fogalmaink struktúráját is. Ez utóbbi elképzelés a kognitív terápiákban is érvényesül (Bagdy 1991): "Az emberi mozgás a magzati lét kezdetétől életjelenség (vitális funkció) és pszichikus alapjelenség, a megismerő folyamatoknak a bázisa, eszköze és hordozója. [...] A mozgás az érzelmi életnek, az emlékezésnek, az intrapszichikus fogalmi világnak és a jelképező (szimbolikus) folyamatoknak a kulcsa.

Minden emberi megismerő, észlelő történés a reális valósággal való "összeütközés", érzékszervi-mozgásos, cselekvő-viszony [...]. Az észlelés a mozgásainkkal letapogatott valóság, benne az észlelt dologgal kapcsolatos *aktív viszonyunk* tükröződik". Fogalmaink kialakulásáról Neisser és Mérei idézi: "A szem és az érzékszervek pl. olyanképpen működnek, mint a letapogató kéz" (Neisser 1984). A jelentések és fogalmak kialakulásában dominál a mozgás szerepe. A világról alkotott belső szemléleti képeink valójában cselekvési sémák reprezentációi, melyek "vázlatolódnak", utalásos sűrítmenyekké kivonatolódnak (Mérei 1967).

A kognitív pszichológia és nyelvészet tehát a fentiekkel magyarázza a céltartomány és a forrástartomány összekapcsolódását. Vizsgálódása a nyelvi kifejezések csoportosítható mivoltára koncentrálódik, amelyekről bizonyította, hogy egy-egy fogalom szervezi őket a "háttérből".

A céltartományok (mint fogalmak) közötti kapcsolatot – amely az összekapcsolódás egy következő szintje – a kognitív nyelvészet nem hangsúlyozza különösebben.

Amennyiben a forrástartományt (pontosan: a metaforában lévő képi síkot) nemcsak a metafora részeként, hanem dolgozatom fő szempontja szerint mint szimbólumot is megvizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a cél- és forrástartományok összekapcsolódása egy logikus összefüggés következménye.

AZ UTAZÁS egyben természetes szimbólum is. A Szimbólumtár az alábbiakat írja az **út/utazás** címszó alatt:

„Az emberi életnek („életút”), valamint egy követendő, példa értékű eszménynek („szent út”) a jelképe. [...] Az utazás általánosságban a keresés, a fölfedezés, a beavatódás, a

megtisztulás, a misztikus tudás utáni vágy, az egyik szintről a másikra, a profán térből a szent térbe való átlépés; célja a béke, az igazság, a boldogság, a halhatatlanság, a misztikus központ, az önazonosság megtalálása [...]” (Pál–Újvári 2001).

Jankovics (1995) részben a fentiek mellett említi a következőket: ”Átvitt értelemben a lelkek útját [jelenti]: a születendőkét az égből a földre, az eltávozókét a földről az égbe vagy a föld alatti világba. [...] Még elvontabban ez a beavatás jelképes útja (labirintus, csigavonal). Út vezet a megvilágosodáshoz a nagy vallások tanítása szerint. Az esendő ember útja a megigazuláshoz kanyargós vagy spirál alakú. [...] A kiválasztottaké viszont a királyi út (lat. *via regia*), amely – ellentétben a spirállal, körúttal – egyenes. [...] Az evangélium tanítása szerint a királyi út: Jézus. Ő mondja magáról: ”Én vagyok az út, az igazság és az élet. [...]”

A metaforák elemzéséhez Jankovics adaléka: “Az út mint jelkép ma is számtalan jelentésben használatos: útravaló, úttörő, útvesztő, útszéli hang, diadalút, életút, válaszút szavainkban.”

Visszatérve egy pillanatra az újkori retorika szimbólummeghatározásához, „a szimbólumban kifejezendő tartalom nem egy fogalom, hanem a fogalmak sokasága, egymással rokon életjelenségek szélesebb köre, [...] képzetszövevény” (Sájter 2008, 541). Ha megvizsgáljuk a fent összegyűjtött céltartományokat, akkor arra a felfedezésre jutunk, hogy ezek pontosan azokat a fogalmakat jelenítik meg, amelyek alatt az „egymással rokon életjelenségek szélesebb köre”-t értenünk kell. Ez esetben konkrétan azokat, amelyek az UTAZÁS szempontjából „rokonok”, de a későbbiekben látni fogjuk, hogy a lehetséges céltartományok mindig az adott fogalomban összeolvadt életjelenségeket jelenítik meg egyenként. Minél többet sorolunk fel belőlük, annál pontosabban körülírjuk a szimbólum jelentését.

Ez az összefüggés világosan megmagyarázza azt a jelenséget, hogy a metaforikus nyelvi kifejezések (pl. *eltévelyedett, nagy utat tett meg*), miért is tartozhatnak egyszerre több fogalmi metaforához. Azért, mert valamennyinek az átvitt értelme az UTAZÁS szimbóluma köré szerveződik, általánosságban írják le a szimbolikus eseményeket, és az egymással rokon életjelenségekre általánosságban ráillenek.

S éppen a több metaforához besorolható nyelvi kifejezések tanúsítják, hogy ezeket a kognitív metaforákat nem szabad egymástól függetlenül kezelni, hanem valamennyiről érdemes számon tartani azt, hogy nemcsak a forrástartományok, hanem a céltartományok is rokonok, azaz az UTAZÁS szimbolikus jelentéstartalmának egy-egy

aspektusát emelik ki. Ezért jellemző a kognitív fogalmi struktúrájukra az, hogy megértésükhöz az utazásból merítjük az információkat.

VIII.1.2 A víz

Az ősi archetípusok egyike a víz, a négy alapelem egyike. Az alakatlan, formátlan víz (óceán, tenger) általában női princípium, maga az ősananyag. A teremtésmítoszok őselemeként az univerzális anyaméh; a Magna Mater. A kezdet és a vég káosza, amely, noha belseje áramlik, nem indul sehonnan és nem mozog semmilyen cél felé. Szétválaszthatatlan, forma nélküli, összenyomhatatlan alapanyag.

A forrás és a kút mint eredet szintén feminin jelkép. A formát öltött víz, a folyó, az eső, ill. a harmat viszont maskulin jellegű. Amerre csörgedez vagy lehullik, mint a férfi égisten magva, áldást, isteni eredetű termékenységet hoz, az anyaföldet megtermékenyítő erőként hat. Míg a legtöbb kultúrában a meglocsolásnak egyértelműen maskulin jelleget tulajdonítanak – ld. például húsvéti locsolás –, s ez a termékenységet jelenti, a vízbe merülés feminin jellegű és a megtisztulásra, újjászületésre utal. Míg a mozdulatlan, végeláthatatlan tenger az örökkévalóságot, addig a változó folyó az idő megfordíthatatlan, könnyörtelen múlását idézi föl (Pál – Újvári 2001, Szemadám 1995).

A víz mély, titokzatos, hamar megnyugszik és elcsendesedik: a modern pszichológiában a tudattalan energiáját jelképezi (Fontana 163). Gyakran a lélek megtestesítője (Pál – Újvári 2001).

Éppen mert nagyon ősi szimbólum, kognitív nyelvészeti szempontból könnyebben elemezhető, hiszen a nyelvben ennek a konceptusnak rengeteg variációja fejlődött ki. Ehhez kapcsolódik minden olyan fogalmi metafora, amelynek a forrástartománya VÍZ/FOLYADÉK. A víz szimbolikus jelentésének és a vízzel kapcsolatos nyelvi kifejezések vizsgálatához elsőként néhány metaforikus fejezést gyűjtöttem össze:

szomjazza a szeretetet

úszik a boldogságban

hideg zuhanyként érte a csapás

fortyogott haragjában

lubickolt az örömben

jeges tekintettel nézett rá
hullámzó hangulatai vannak
szárazon tesz egy megjegyzést
áradozott róla
csak úgy itta a szavait
a haragja elpárolgott
összecsaptak fölötte a hullámok
elázik, elolvad, állóvíz, sodrás, csöpögős
érzelmekkel átítatott
elsimultak a kedélyek
békésebb vizekre evezett

Az első, ami a kifejezésekből megfigyelhető, hogy az ember mennyire ismeri a vizet, annak sokféle halmazállapotát: kihűl, felforr, elpárolog, jéggé fagy, szublimál, csöpög, kavargó, örvénylik, hullámzik, csapkod, eláztat, elolvad... A víz szimbóluma olyan erővel áthatja ezeket a nyelvi kifejezéseket, hogy a fenti felsorolást szinte nem is lehet anélkül elolvasni, hogy ne éreznénk mögötte az átvitt jelentéseket. Az igék és főnevek önmagukban is közvetítik a szimbólum rejtett tartalmait, vö. az ÉrtSz.-ben és az ÉKSz.-ben foglalt jelentésekkel.

A példákban sokféle érzelm fordul elő. Szándékosan válogattam különbözőeket, mivel a kognitív metaforaelemzések általában csak egy-egy érzelm konceptualizációját vizsgálják, nem az érzelmet teljes összefüggésükben. A szimbólum nyelvi viselkedését így határozhatjuk meg: azt, hogy a körülmények milyen érzelmet váltanak ki belőlünk, annak segítségével konceptualizáljuk, ahogyan a víz viselkedik a körülmények hatására. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a tűz az érzelme hevesességét jelzi szimbolikusan, amit a kognitív nyelvészet az INTENZITÁS TŰZ metaforával ír le. Állításom szerint a fenti metaforákban a tűz és víz összefonódó szimbolikája irányítja a nyelvi kifejezések jelentését. A víz jeleníti meg az érzelmet, a tűz pedig az érzelm minőségét, intenzitását. Így felállítható egy metaforikus skála, amelyen az érzelm (vagyis a víz) hőfoka a fagyostól a forróig változhat: fagyos-jeges-hideg-langyos-meleg-forró stb., a felsorolás bővíthető. Példaképpen az ÉrtSz.szerint a *jeges* átvitt jelentései:

jeges ÉrtSz.: 6. (átv) Rendkívül hideg, fagyosan visszautasító, barátságtalan <magatartás>. Jeges fogadtatás. || a. (átvitt értelemben) Hideg, dermesztő <érzés>. | De én valami hirtelen, jeges vakrémülettel kaptam vissza a kezem. (Kafka Margit)

A másik egy „nedvességi skála”, ahol a víz mennyisége jelzi a szavakban a kifejezett érzelm intenzitását. Ennek egyik véglete a „száraz” (’érzelemmentes’), másik véglete a *csöpögősség* vagy *áradó víz* (’túlzottan is sok érzelmet tartalmazó’). Ez a skála részben AZ IDŐJÁRÁS HANGULAT metaforához is kapcsolódik, amelyet a levegőről szóló fejezetben fejtek ki részletesebben. A szárazság, csöpögősség a levegő páratartalmának tapasztalati alapjaihoz is kapcsolódhat. Az ÉrtSz.-ből néhány példa:

száraz ÉrtSz.: 11. (átv, kissé rosszalló) Olyan <személy>, aki igen kevés v. semmi jelét sem mutatja mélyebb v. melegebb érzelmi életnek, kedélyességnek, humornak; rideg. || a. (átv, kissé rosszalló) Az ilyen személyre jellemző, kedélytelen, elutasító, rideg <magatartás, viselkedés>. Száraz fogadtatás; száraz modor; szárazon megköszön vmit; szárazon felel. | Nagy köszönettel tartozom – mondá Tengelyi szárazon. (Eötvös József) || b. (átv) Száraz humor: olyan h., amelyben az értelmi elem az érzelmivel szemben nagyobb hangsúlyt kap, gyak. az érzelminek szándékos háttérbe szorításával.

12. (átvitt értelemben) Olyan <tény, tényállás, gondolati tartalom>, amely nem indít mélyebb, hevesebb érzelmre, ill. amelyhez nem fűződik személyes érdek, érdeklődés. Száraz adatok, számok; száraz história; száraz tudomány. || a. (átvitt értelemben) Egyéni állásfoglalástól, személyes érdektől mentes, tárgyias, objektív <tény, tényállás>. A száraz igazság az, hogy...

13. (átvitt értelemben, kissé rosszalló) Változatosság, élénkség, színes részletek nélkül való, s ezért érdeklődésünket, figyelmünket lekötni nem tudó, untató, fárasztó <előadás, írásmű>. Száraz okoskodásokkal fárasztotta hallgatóit. Száraz stílusa van. | Ha a címet... egyszerűen ide írom, ez sokakat elijeszt, még inkább, ha száraz kivonatot közlök. (Arany János) || a. (átvitt értelemben, kissé rosszalló) Érdeklődést kelteni, olvasóit, hallgatóit lekötni nem tudó <előadó, író>. Száraz előadó; száraz író; szárazan ír.

csöpögős ÉKSz.: 2. *biz gúny* Túláradóan, de nem őszintén érzelmes. ~ modor; (csak) ~ filmeket néz.

A harmadik metaforasor, ami a szimbólumból kiindulva felállítható: A LÉLEK (KEDÉLYÁLLAPOT) VÍZ. Ehhez tartoznak a víz mozgásával operáló képes kifejezések, amelyek a lelki dinamikát a vízmozgás dinamikájával adják vissza: pl. *állóvíz, sodródás, összecsaptak felette a hullámok, sodródik*. A nyugalom a víz nyugalmával, az egyre intenzívebbé váló kedélyállapotok a víz egyre élénkebb mozgásával fogalmazódnak meg.

Mint később a fánál ismét látni fogjuk, a konceptualizációnak több fokozata van. Néhol a kifejezés alanya és a víz egyek: *elolvad, megfagy*. Máshol az alany egy olyan személy, aki a

vízben van, abban *úszik, lebeg, sodródik, összecsapnak fölötte a hullámok*), ismét máshol pedig világosan kirajzolódik, hogy az egyén számára a víz érzélem, amely után lehet *szomjazni*, ami *átítat* dolgokat. A kognitív nyelvészek az idekapcsolódó forrástartományokat általában folyadékként nevezik meg; ezért itt az eddigi szakirodalom folyadék-metáforáit is felsorolom.

A BOLDOGSÁG EGY TARTÁLYBA ZÁRT FOLYADÉK METAFORA kifejezései: *úszik a boldogságban, lubickolt az örömben, a szíve túlcsordult a boldogságtól, a látvány örömmel töltötte el.*

A céltartomány a BOLDOGSÁG, vagy legalábbis a NAGY ÖRÖM, amelyet metaforikusan egy tartályba, edénybe stb-be zárt FOLYADÉKKÉNT értelmezünk. Ha megvizsgáljuk, vajon melyik folyadék az, amit *önteni* lehet, ami *túlcsordul*, és amiben *úszni* és *lubickolni* is szokás, akkor leginkább a vizet tudjuk mindhárom célra elképzelni. A képek tehát vélhetően a vízről beszélnek mint folyadékról.

A DÜH EGY TARTÁLYBA ZÁRT FORRÓ FOLYADÉK metaforát a kognitív nyelvészet kezdeteitől fogva sokan és sokat vizsgálták, néhány ezek közül: Lakoff – Kövecses 1987, Kövecses 1990, 2000; Stefanowitsch 2007). A vizsgálódások tekintélyes része a kultúrák közötti eltérések felderítésével foglalkozik, pl. a japán és kínai düh-metaforákkal, ld. Matsuki (1995) a japán *hara*, és King (1989), Yu (1995, 1998) a kínai *csi* vizsgálatát az említett nyelvek metaforáival, vagy Dirven (1994)-et az afrikaans és Taylor – Mbense (1998) elemzését a zulu nyelvekben lévő metaforákról, de folyamatosan jelennek meg újabb és újabb elemzések valamely nyelvben a düh konceptualizációjáról. Mivel ezek az eltérések a nyugati és keleti kultúra szimbólumainak különbségeire is továbbvezetnének, ezért itt csak az európai nyelvekben megtalálható metaforikus kifejezésekkel foglalkozom. Nyelvi példák: *szétrobbant a dühtől, fortyogott haragjában, a haragja elpárologott, felforrt az agyvize.*

Omori (2008), Kövecses (1990, 2000, 2008) és számtalan más tanulmány az érzelmek általános koncepciójával foglalkozik.

A szimbólum segítségével több metaforikus kifejezést is megmagyarázhatunk, olyanokat is, amelyekben az érzelmek esetleg nem vehetők ki olyan világosan, mint a harag vagy a boldogság:

A kognitív nyelvészet a fenti kifejezésekkel kapcsolatban annyit állapít meg csupán, hogy bizonyos metaforák forrástartománya több más céltartománnyal is kapcsolatba léphet, s ez az alternatív konceptualizáció jelensége. Legvalószínűbb oka a kultúrák közötti eltérés, vagy a

fizikai környezet változatossága. Ezek a megállapítások legtöbbször az azonos céltartományra vonatkoznak (amikor pl. a DÜH lehet TŰZ is, de lehet TARTÁLYBA ZÁRT FORRÓ FOLYADÉK is). Esetükben viszont a forrástartomány azonos, tehát az a kérdésünk, hogy mi adhat magyarázatot a céltartományok közötti összefüggésre (ti. arra, hogy annyira különböző érzelmek és lelkiállapotok, mint a BOLDOGSÁG, HARAG, BARÁTSÁGTALAN DOLOG, ÉRDEKFESZÍTŐ DOLOG, miért mind a VÍZ forrástartománnyal lépnek metaforikus kapcsolatba?) Az összefüggést az magyarázhatja meg, hogy ezek mindnyájan érzelmek, amelyeket pedig a víz szimbolizál. A harag, a boldogság, az érzelmeket kiváltó dolgok az összes érzelmet megjelenítő szimbolikus képnek a részei. Mivel a nagyobb egészhez képest kisebb fogalmak, ezért úgy tűnik, hogy a metaforikus céltartományok összetevői a szimbólumnak. Azok az összetevői, amelyeket szavakkal is meg tudunk fogalmazni, s amelyeket a nyelvben külön metaforákba rendeződve megtalálunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szimbólumot visszaadhatjuk a metaforák felsorolásával, egybefűzésével, amint ezt a következő fejezetben látni fogjuk.

VIII.1.3 A tűz

A víz témájáról könnyen áttérhetünk a tűz elemzésére, hiszen a víz hőfoka a fentiekben többször is hangsúlyos szerepet kapott, ami a tűz, a melegség jelenlétére utal. A tűz a szenvedély szimbóluma, ebből következik, hogy a heves, intenzív érzelmeket gyakran forró folyadékokkal konceptualizáljuk.

A szimbólum- és jelképtárak szerint a szenvedély, az életerő, a megtisztulás, ugyanakkor a bűnhődés szimbóluma. A négy őselem egyike. A mozgó láng az élet jelképe, de lehet a lélek vagy istenség megnyilvánulása is. Ezért a vallásos ihletet és a megvilágosodást, valamint a géniusz szellemi hatalmát is kifejezheti. A fejet körülvevő láng/fény isteni hatalmat, ill. kivételes intellektust jelez. A tűz a fény és a hő forrása. A benne megnyilvánuló fény és hő a megtermékenyítő erőt hozó villám félelmetes fényét (pusztító, megszelídítetlen tűz) és az otthon biztonságot nyújtó melegét (ld. pl. *háztűznézés* szavunkat) egyaránt kifejezi (Pál – Újvári 2001, Jankovics 1995).

A tűz segítségével a kognitív nyelvészeti kutatások szerint a következő fogalmakat konceptualizáljuk:

A DÜH TŰZ: *tüzet okád, forrófejű, a vita hevében, nagyon pipa volt, füstölgött magában, izzott a haragtól, tüzes természet, lángoló szemek,*

AZ ÉLET EGY TŰZ: *élete lángja ellobban, a baleset kioltotta élete lángját,*

ÉRZELEM HŐ (TŰZ) *a fiúban lángoltak az érzelmek*

INTENZITÁS HŐ (TŰZ)

KÉPZELET TŰZ *a festmény lángra gyújtotta képzeletét*

KONFLIKTUS TŰZ *a férfi viselkedése csak olaj volt a tűzre*

LELKESEDÉS TŰZ *a szónok feltüzeltelte a közönséget, a csapat játéka valósággal lángra gyújtotta a szurkolókat, égett az izgatottságtól, fűtötte a lelkesedés*

SZERELEM (SZEXUÁLIS VÁGY) TŰZ *szerelmük tüze már rég kialudt, elmúlt a nagy lángolás, lángol a szerelemtől, ég a szerelemtől,*

Kövecses (2005) ezekről a metaforákról (az intenzitás kivételével) megállapítja, hogy komplexek, amelyeket egyszerű metaforák hoznak létre. Egyik összetevőjük AZ INTENZITÁS TŰZ (egyszerű metafora), mivel a metaforákban előforduló tűz hője mindenütt megfelel a szituáció intenzitásának. Tehát amekkora a tűz: lobogó láng, pislákoló fény, parázs, hamu, stb., akkora az intenzitás. A fenti céltartományok közül a szerelem, lelkesedés egyértelmű kapcsolatban vannak a szenvedéllyel, ezek alátámasztják érvelésemet, gyökerük a szimbólumban keresendő. A KONFLIKTUS és a KÉPZELET már kissé eltérnek ettől. Lássuk a A KÉPZELET TŰZ metaforánál a példát! *A festmény lángra gyújtotta képzeletét* azt jelenti, hogy a személyre a festmény úgy hatott, hogy annak nyomán a fantáziájában, lelkivilágában erős, élénk vágyak jelentek meg. Az INTENZITÁS tehát itt is jelen van, és ennek kiindulópontja a festmény, amely nyelviileg kifejezve *lángra gyújtja a képzeletet*. A tűzfészek tehát a festmény, onnan terjed tovább a tűz a fantáziára. Ebben a képi történésben nem elhanyagolható az a lépés, hogy metaforikusan a TŰZ nem maga a képzelet, hanem az a dolog, ami a képzeletet *lángra gyújtja*, ami a képzeletet átjárja. A festmény tehát kimondatlanul vagy maga is ég (még hozzá a szenvedélytől), tehát itt van az eredeti tűz lelőhelye (ekkor viszont sem a festményt, sem a képzeletet nem nevezhetjük tűznek, csupán a bennük lévő szenvedélyt), vagy legalábbis egy szikrát ad az éghető anyagnak, ami ettől lángra lobban. Ennek alaposan utánagondolva egyik esetben sem A KÉPZELET TŰZ metaforával van dolgunk, hanem A KÉPZELET ÉGŐ ANYAG-gal (esetleg ÉGHETŐ ANYAG-gal), amely adott esetben tüzet fog. Az

égő anyag természetesen maga is tűz, ebben az értelemben A KÉPZELET TŰZ metafora megfogalmazása helyes, de látnunk kell, hogy ez egy másodlagos, valami által okozott tűz, amelyet egy másik láng vagy szikra gyújtott meg. Tisztában lévén azzal, hogy a tűz a szenvedély szimbóluma, pontosíthatjuk a fenti metaforák megfogalmazását: a metaforikus kifejezésekben a tűz intenzitása egyértelműen az érzelmek intenzitását jelöli, az egyéb lángoló dolgok pedig ÉG(HET)Ő ANYAGOK, amelyek a szenvedéllyel átjárható elvont dolgok (FESTMÉNY, KÉPZELET, TEKINTET, ÉRZELEM, VITA, SZÓNOKI BESZÉD stb.) fogalmi megragadását szolgálják. A KÉPZELET TŰZ, KONFLIKTUS TŰZ metaforák kognitív úton tehát azáltal jönnek létre, hogy a róluk alkotott ismereteink egy részéről úgy beszélünk, mint az egész dolgról (RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT METONÍMIA). A képzeletben nyilvánvalóan más dolgok is vannak, de a beszélő szempontja felől nézve a legfontosabb összetevő a benne lévő szenvedély, vagy szenvedélyes érzelmek, ezért úgy beszél az egész képzeletről, mintha az maga a szenvedély lenne. Így jutunk el A SZENVEDÉLY TŰZ és A KÉPZELET A SZENVEDÉLY HELYETT a KÉPZELET TŰZ metaforához.

Érdekesek az *élete lángja ellobbant, kioltotta életét kifejezések*, amelyekben az ÉLET fogalma konceptualizálódik. Amint a Szimbólumtár is írja, a mozgó láng az élet jelképe, de lehet a lélek megnyilvánulása is (vö. a levegő lélekszimbolizációjával).

VIII.1.4 A föld

A föld is a négy alapelem egyike. Pál-Újvári (2001) szerint az éggel együtt alkotják az őseredeti párt, amelynek passzív, feminin fele a föld. Az egyetemes anya, a termékenység archetípusa, amelyet az ég megtermékenyíthet eső vagy villám formájában. Minden élőlény tőle kapja az életet, ezért bőség-jelkép, ugyanakkor mindent elnyel, befogad a halál után. Az ég ellenpólusaként mélység- és alvilágszimbólum. A szellemi ég ellentétéként az anyagi létet jelenti. Magában hordozza a megújulás lehetőségét: az anyaföldbe való visszatérés egyben az újjászületés ígérete.

A pszichológiában a föld a tudatosság kifejezője, a tudat konfliktusainak színhelye. A magyar néphagyományban élet és halál képe; a halottat és az újszülöttet egyaránt a földre helyezték. Jankovics (1995) alapján a föld további tulajdonságai: alávetett, passzív, nőies, nedves princípium az éggel szemben. A földhöz sötétség, alámerülés, sűrűség, kötöttség társul, szemben az ég derűs világosságával, emelkedettségével, ritkaságával, szabadságával. A vízzel

elegy földelem az őskáosz női fele. A szárazföld a kettő elválasztása révén keletkezett a teremtésmítoszok alaptípusa szerint. Megszemélyesülten lehet istennő: Gaia vagy Démétér. Az utóbbi a termőföld istennője, ám bár a földet jobbra csak a nagy istennő méhével azonosítják. Ő a szűzföld, amelyet az ásó, az eke tör fel, és az eső, a mag termékenyít meg (i. m. 70).

Az ÉrtSz. szerint a *föld* állandó szókapcsolatai a következők¹⁷:

A föld gyomra; a föld méhe; ég és föld a különbség; a földön jár. Hogy nyelné el a föld!: 'hogy pusztulna már el!'; *hogy nem nyílik meg alatta a föld!:* olyan szégyenletes dolgot tett v. mondott, hogy el kellene süllyednie szégyenében; *majd a föld alá bújt v. süllyedt szégyenében:* 'azt se tudta, hova legyen, mit csináljon sz-ében'; *a földdel egyenlővé tesz vmit:* <épületet, várat, várost> teljesen elpusztít, lerombol.

Átvitt értelmű jelentések:

4. 'Vkinek a lába alatt levő szilárd felület, kemény talaj, amelyen állunk'. *inog alatta a föld; forog vele a föld; kicsúszik a lába (talpa) alól a föld; vmi földhöz vág vkit.*

6. 'Rendsz. feketés, sötétbarna, ritkábban sárgás v. vöröses árnyalatú, puha, szétmálló anyag, melyből a termőtalaj áll'. a. (átv) *A sárga földig:* 'nagyon, a lehető legnagyobb mértékben <legyaláz, lepocskondiáz, leránt, leszid, leszól vkit>'.
 8. (választékos) 'Ország, tartomány, vidék v. annak vmely része'. *Vmely föld fia; vkit vmely földbe átültet; ígéret földje;* | a. (átv, választékos) *Vminek a földje:* 'igazi hazája, otthona, ahol vmi különösen fejlődik, virul'. *Görögország volt az ókori filozófia klasszikus földje.*

A szókapcsolatokban és a szimbolikában a *földnek* két fontos tulajdonsága emelkedik ki: az éggel alkotott ellentét, s ebből fakadóan mindaz, amit ebben az oppozícióban képvisel: a fenttel szemben a lent, a derüssel, aktívval szemben a sötét és passzív oldal. Ez az ellentétpár igényelné az ég tárgyalását is, amelyet részben majd a kör alfejezetébe foglalok bele, itt az ellentéteesség és a lenti pólus metaforáit veszem sorra.

¹⁷ Az ÉrtSz.-ben közölt adatokból értelemszerűen csak a szükségeseket idézem, a nem ide tartozó közléseket elhagytam. A minősítéseket helytakarékosság miatt az ÉrtSz. hagyományától eltérően rövidítve közlöm (pl. átvitt értelemben = átv).

Az éggel alkotott ellentétén alapul az *ég és föld közöttük a különbség* metaforikus kifejezés. A metaforikus jelentés arra utal, hogy a két összehasonlított dolog között a különbség eredendő, kezdettől fogva meglévő, nagyon alapvető dolog. Ez a metafora tehát igen szoros kapcsolatban van a földdel mint szimbólummal.

A termékenység szimbólumából fakadnak a *szűzföld, anyaföld, szülőföld* kifejezések. A *szűzföld* szóval, amelyet feltörnek, megművelnek s ezáltal megtermékenyítenek, különösen érdemes kapcsolatba hozni Martínez (2006), majd ennek nyomán Szelid (2007) csángó népdalok anyagából megállapított metaforáit, amelyek a mezőgazdasági munkával állnak összefüggésben: A SZEX SZÁNTÁS, A GYERMEKNEMZÉS ÜLTETÉS/VETÉS, SZEX KAPÁLÁS, A NŐI TEST FÖLD. Szelid megemlíti Nagy (1994) elemzését, amely a mezopotámiai ösköltészetből levonja a következtetést, hogy a földi termékenységgel a szerelmi egyesülés asszociálódik. Eliade (1987) ugyanerről számol be: a földművelő népek a nőt magától értetődően a röggel azonosítják, a magszemet a férfimaggal, a földművelést a házastársi egyesüléssel.

Az anyaság-szimbólummal hozhatók összefüggésbe *a föld méhe, vmely föld fia* szókapcsolatok. A *vkít vmely földbe átültet* kifejezés több szimbólumot ötvöz: egyrészt a földet mint életadót konceptualizáljuk, aki a táplálékot, az életet biztosítja, másrészt az embert mint ültetendő növényt fogjuk fel (vö. a fa szimbolikájával).

A *föld gyomra, föld háta* kifejezések a földet antropomorf lényként jelenítik meg. E kifejezések besorolása nem könnyű, hiszen nyelvileg csak az antropomorf jelleg rögzül ebben, ám ha a természeti népek között bárkinek feltennénk a kérdést, hogy vajon kit kell elképzelnünk, akinek a gyomra *a föld gyomra*, akkor nyilvánvalóan a saját kultúrájuk anyaistennőjét, vagy földistennőjét neveznék meg „a gyomor gazdájaként”. Ez a kifejezés tehát mai szemmel nézve a földet mint emberi lényt konceptualizálja, s csak feltételezhetjük, hogy ez a kifejezés éppúgy a termékenység-, és anyaszimbolikának a része, mint *a föld méhe*.

Már nem az életadó, hanem az oppozícióban képviselt sötét, passzív, elnyelő, alávetett oldallal vannak összefüggésben a *Hogy nyelné el a föld!; hogy nem nyílik meg alatta a föld!; majd a föld alá bújt v. süllyedt szégyenében; a földdel egyenlővé tesz vmit* kifejezések. Ezeket a vertikálisnál tovább tárgyalom.

A passzivitással állnak összeköttetésben az O. Nagy által csokorba gyűjtött negatív hasonlatok:

882. (Olyan) buta [ostoba], mint a föld = nagyon buta.

883. (Olyan) nehéz, mint a föld = nagyon súlyos (teher). (nép)

885. (Olyan) rest, mint a föld = nagyon lusta. (táj)

886. (Olyan) részeg, mint a föld [táj: Ez is a föld alól került ki] = annyira részeg, hogy már magatehetetlen.

887. (Olyan) süket, mint a föld = (szinte) egyáltalán nem hall. (nép)

888. (Olyan) szátlan, mint a föld = szavát sem hallani. (rég)

890. Úgy elfelejtette, mint a föld = teljesen elfelejtette. (táj)

Mindegyik szólás valaminek a hiányát, valaminek a „nem működését”, nem aktív jellegét figurázza ki: nem gondolkodik, nem hall, nem beszél, nem tesz semmit, nem tud magáról, nem emlékszik semmire... Ezek a tulajdonságok a föld „tehetetlen”, passzív mivoltát idézik fel.

A 4. jelentés ('Vkinek a lába alatt levő szilárd felület, kemény talaj, amelyen állunk') szókapcsolatai: *inog alatta a föld; forog vele a föld; kicsúszik a lába (talpa) alól a föld*. Ezek a kifejezések szintén átvitt értelemben is használatosak (bár az ÉrtSz. nem jelöli ezt a tényt). A *föld* vagy másnéven *talaj* metaforikus értelemben érzelmi stabilitást jelent, ami a személy számára megadja az alapvető biztonságérzetet. Vagyis a külső világ stabilitása megfelel a belső, lelki világ stabilitásának. S hogy ez a szimbólum más szimbólumokkal is kapcsolódik egy metaforikus kifejezésben, azt az alábbi szólás is bizonyítja:

872. *Ég a föld a talpa alatt* = kínos bizonytalanság v. félelem tölti el, és ezért nincs maradása vhol (SzólKm).

A kínosság intenzív szégyenérzetre utal, így a tűz, a forróság ismét feltűnik a metaforában. Megfigyelhetjük a példában, hogy a szimbólumok misztikus, realitástól független világa mennyivel nagyobb súllyal vesz részt a metaforikus konceptualizációban, mint a fizikai ismeretek – a föld nem éghető anyag, maga a föld sosem gyullad meg, a kifejezések szó szerinti értelemben szemantikailag összeférhetetlenek, csak a szimbolikus jelentések adnak magyarázatot a mondat értelmes mivoltára.

VIII.1.4.1 A vertikális szimbólumai: lent és fent

Külön fejezetet érdemel az a szimbolikus oppozíció, amelyet a föld az éggel alkot. Feljebb már említettem, hogy a földhöz sötétség, alámerülés, sűrűség, kötöttség társul, szemben az ég derűs világosságával, emelkedettségével, ritkaságával, szabadságával. Földi nézőpontból az

ég a magasban boltozatként ható térség. A transzcendencia szimbóluma; az isteni hatalom és a szentség kifejezője. (Ebben a jelentésben minden dolog részesül, ami az éghez emeli az embert: pl. a *madár*, a *szárny*, a *létra*, a *fa*, a *hegy*, a *torony*, az *oszlop*.) A világ jelképe; valamennyi tárgyához képest kívül helyezkedik el. Ezért lesz az istenség lakhelye; isteni jellegét elérhetetlensége, végtelensége, örökkévalósága és teremtő ereje hangsúlyozza.

Az ég ellenpólusaként a föld a mélység- és alvilágszimbólum. Jankovics (1995) alapján a föld további tulajdonságai: alávetett, passzív, nőies, nedves princípium az éggel szemben.

A metaforikus kifejezések tárgyalásához jó kiindulási alapot nyújt az eddigi szakirodalom. A *fent* és *lent* irányait számos, már említett tanulmány tárgyalja (Lakoff – Johnson 1980, Fillmore 1982, Lakoff 1987 külön esettanulmányt ismertet a FENT fogalmi tartományról, Lakoff 1993, 2001, Kövecses 2005a, 2005b).

Kövecses (2005b) ismerteti Koller (2003) kutatásait, amelyek a testesültséget vizsgálva foglalkoznak a térbeli irányok különböző lehetséges konceptualizációival. Koller szerint a FENT és LENT irányai többféle úton-módon fejeződnek ki az egyes nyelvekben, attól függően, a fizikai tapasztalatok közül mi kerül előtérbe az adott nyelvben. Bizonyos nyelvek csak a test sémáját használják a vertikális meghatározásában, ezekben a *fej* használatos a FENT kifejezésére és a *láb* a LENTre. Más nyelvek a testet az azt körülvevő környezettel együtt használják fel fogalmaik megragadására, ezekben az *ég/felhő* szavak jelentik a FENT-et, a *föld* pedig a LENTET. A harmadik típusba tartoznak azok a nyelvek, amelyek az emberi lakóhelyek konkrét fogalmi összetevőit használják a téri irányok kifejezésére, mint pl. *ház*, *otthon*, *tető*.

A felsorolt irodalmak szerint a következő elvont fogalmakat konceptualizáljuk a *fent* és *lent* irányainak segítségével:

BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG *fel kellett vidítanunk, feldobottak voltak, fel a fejvel.*

BOLDOGSÁG FÖLDRŐL VALÓ FELEMELKEDÉS: *szárnyalt a boldogságtól, egy méterrel a föld fölött lebegett.*

A BOLDOGSÁG FENT VAN: *fel volt dobva,*

A BOLDOGSÁG MENNYORSZÁG: *a hetedik mennyországban jár a boldogságtól, paradicsomi boldogság köszöntött rájuk.*

EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG – BETEGSÉG LEFELE IRÁNYULTSÁG, Testi alapja, hogy az egészség: aktivitás, jövés-menés, cselekvés, állás, a BETEGSÉG: passzivitás, ágyban fekvés.

A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG - A KEVESEBB LEFELE IRÁNYULTSÁG: Emelkednek az árak,

ISTEN FENT VAN: itt Kövecses (2005a) nem nyelvi példát hoz, hanem szimbolikus formákra hivatkozik, amelyek szerinte a fogalmi metaforák nyelven kívüli megvalósulásai: „A keresztény templomok például az ég felé mutatnak, Isten feltételezett lakóhelye irányába, ami feltehetőleg az ISTEN FENT VAN metaforán alapul. Vagyis a keresztény templomok metaforikusan jelképezik Isten és a hívők kapcsolatát.

A KONTROLL FENT VAN: *felülkerekedett, hatalma van fölöttem, felülbírák, felügyel vkire, szemet hunyni vmi fölött, uralma van valami fölött, rajta van a megvalósításon.*

A KONTROLL ELVESZTÉSE LENT VAN: *a lázadók legyőzték a kormányt*

A SZOMORÚSÁG LENT VAN: *padlón van,*

A DEPRESSZIÓ LESZÁLLÁS/LEERESZKEDÉS

A KONTROLL FENT VAN metaforát Lakoff (1987) az *over* szó jelentésstruktúrájának fejtegetése közben említi. Az angol példák közül nem mindegyik használható fel, pl. a *look over* magyar megfelelőjét nem a *föl/fölül* igekötővel fordítjuk, hanem az *áttal*: *átnéz, áttekint, átolvas, átfut* <szöveget, írást>. Ugyanakkor a kognitív metafora a magyar nyelvben is működik, erre a felsoroltakon túl is bőséggel találunk nyelvi kifejezéseket: *felsőbb utasításra, feljebb lépett a ranglétrán*. Ez esetben tehát megfigyelhetjük, hogy a fogalmi metafora lehet univerzális, attól függetlenül, hogy a nyelvben milyen formában jelenik meg. Más-más kifejezések alakultak ki A KONTROLL FENT VAN metaforából az angolban és a magyarban, de mindkét nyelvben nyomon követhető a két fogalmi tartomány összekapcsolódása.

A metaforák és szimbólumok közötti összefüggést a felsorolt cikkek is világosan alátámasztják. A leginkább transzparens metaforikus konceptualizáció A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, amelynek testi alapja világos motivációt ad a metaforának. A metafora kétféle fogalmi összetevőt tartalmaz: mennyiséget és a függőleges irányt. A mennyiség skálája egy vertikális skálán mutatkozik meg. Ennek közvetlen tapasztalati alapjául szolgál a legtöbb mennyiséggel kapcsolatos tudásunk. Ha egy pohárba vizet öntünk, akkor a szintje magasabb lesz (Kövecses 2005a, 82). Amelyik hegy nagyobb, az a magasabb, stb. Ezek az

összefüggések motiválják a TÖBB-KEVESEBB fogalmainak konceptualizációját a felfelé-lefelé irányokon keresztül.

Koller megállapítása, amely szerint bizonyos nyelvekben a LENT megfelel a FÖLDnek, a FENT pedig az ÉGnek, kulcsfontosságú a metaforikus és a szimbolikus jelenségek közötti átjárásban. Szimbolikusan a föld passzív, tehetetlen, sűrű, sötét dolog. A metaforákban a DEPRESSZIÓ, a BOLDOGTALANSÁG, SZOMORÚSÁG és a KONTROLL ELVESZTÉSE voltak a LENT céltartományai. A kontroll elvesztése, a depresszió mind a TEHETETLENSÉG bizonyos fokozatait hordozzák magukban. A boldogtalanság és szomorúság a sötétséghez kapcsolódnak, amely továbbvezet minket a fény és sötétség ellentétpárjához. Erről a levegő tárgyalása során lesz szó. A testesültség ezúttal is a szimbolikus és metaforikus konceptualizáció sarkalatos pontja: a föld irányába nézve, vagy a földhöz közel tartózkodva kevés fényt észlelünk; míg az ég felé nézve, illetve a földtől a nap felé emelkedve egyre többet. Ez a tapasztalati alap a világ minden részén így működik, s ez hozzájárul ahhoz, hogy a metafora univerzális érvényű legyen.

A felül való elhelyezkedés mint áttekintési, megértési lehetőség motiválja a *felügyel*, *feljebb* lép, szemet huny vmi *fölött* szókapcsolatokat.

A KONTROLL FENT VAN fogalmi metafora elemzésére már kitértem a VI.3.1 fejezetben. Lakoff (2001) szerint ennek motivációja az a testi tapasztalat, hogy amikor egyik élőlény fizikailag uralkodik a másikon, akkor ezt a másik legyűrésével teszi, vagyis a győztes az, aki felülre kerül. Ugyanígy aki önmaga fizikai állapotán uralkodni tud – ld. pl. bokszmeccs – az talpon marad, állva marad, tehát kontrollálja magát. Szintén erősíti a metafora testesültségét az a tény, hogy az ember feje, minden mozgás irányítója is fent van.

Ne felejtjük el azonban azt sem, hogy a szimbólumban az isteni erő, a transzcendencia is mind az ÉG fogalmához kapcsolódnak. A Szimbólumtár ezt is egy tapasztalati alaphoz társítja: az ég minden dologhoz képest feljebb, megfoghatatlanul helyezkedik el a földi ember látókörében. Ezért lesz az istenség lakhelye; isteni jellegét elérhetetlensége, végtelensége, örökkévalósága és teremtő ereje hangsúlyozza. A természeti ember világképében magától értetődő dolog, hogy az ő életének kontrollja felül van, ott, ahonnan nap, az eső és az élet minden egyéb feltétele érkezik, s amelyre semmi befolyása sincsen. Úgy gondolom, ez a korai szemlélet az, ami összeköti a szimbólumban a fogalmi metaforák céltartományait: így kerülhet abba a konceptualizációs sémába az Isten, ahová a kontroll, az egészség, a boldogság is vannak.

VIII.1.4.1.1 A fent és lent irányait kifejező szavak átvitt jelentései

Az ÉrtSz. adatai szinte kimeríthetetlen kincsesbányát jelentenek a szimbolikus és a metaforikus jelentések alátámasztására és további kutatására. E helyütt csak arra van mód, hogy az adatokat nagy vonalakban elrendezzem, és az első áttekintésből fakadó lehetséges kutatási területeket felvázoljam. Az ÉrtSz.-ből nem csupán ezeket a címszavakat sorolhatjuk ide, ám még ezeknek az adatai is (*le* és *fel* igekötős szavak, stb.) több ezer szóra rúgnak, itt tehát maradok néhány példa felsorolásánál.

A fent és a lent irányait ugyanis kifejezhetjük e két határozószóval: *fent*, *lent*, továbbá a *felül-alul* ellentétpárokkal, amelyek lehetnek határozószók, névutók vagy igekötők, és még ezeken túl a *fel-le*, *feljebb-lejjebb* szavakkal, amelyeknek a szófaja szintén lehet határozószó, igekötő, igekötő.

A *fent*, *felül*, *feljebb* átvitt értelmű jelentései a következők:

felül I. határozószó 1. b. (átv) *Felül marad*: győztesen kerül ki 1.c. (átv) *Felül van*: fölényben van.

3. (átv) Magasabb irányító szervben, a kormányban, a vezetésben, a központban. *Felül így döntöttek, határoztak. Felül jobban tudják, mint mi.* || a. <Bizonyos elv szerint rendezett sorban, együttesben:> a vezető helyen.

7. Felülről: || a. felülről beszél vkivel: 'lenézően, fölényesen beszél, bánik vele'.

II. igekötő <Az ige jelentését módosító szerepére nézve ld. a felül- igekötős címszavakat, főleg igéket.>

III. Névutó

Felül áll v. (ritka) *van vmin*: a) ment vmitől; vmi nem ér fel hozzá. *Vmi vitán felül áll. Ez az ember felül áll minden gyanúsításon, minden kicsinyes intrikán.* b) nem ereszkedik le odáig. *Hogy vitába szálljon ilyen jelentéktelen emberrel, azon ő felül áll.*

Az átvitt értelmű jelentések alátámasztják a szakirodalom által eddig felsorolt metaforákat, illetve továbbiakra is fény derül belőlük, a következők szerint:

A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG

III. névutó *Felül áll* v. (ritka) *van vmin*: a) ment vmitől; vmi nem ér fel hozzá. *Vmi vitán felül áll.*

Igekötőként: *felülmúl.*

A KONTROLL FENT VAN

I. határozószó 1.b. (átv) *Felül marad*: győztesen kerül ki. 1.c. (átv) *Felül van*: fölényben van.

3. (átv) Magasabb irányító szervben. (*Felül így döntöttek.*) || a. <Bizonyos elv szerint rendezett sorban, együttesben:> a vezető helyen.

7. || a. *Felülről beszél vkivel, felülről kezel vkit*: lenézően, fölényesen beszél, bánik vele.

II. Igekötőként: *felülvizsgál, felülbírál.*

VIII.1.4.1.2 A fent átvitt jelentései

Fenn I. határozószó, 1. || c. Az égben, a mennyben. *E veszett világban aranyos Kezű gonoszság félretol jogot, / ... de nem úgy van ott fenn.* (Arany János–Shakespeare-fordítás)

5. (átv) Vmely országnak, nagyobb területi egységnek északi részén.

6. (átv) <A vidékhez képest:> a fővárosban.

8. (átv) Vmely szempontból felsőbbnek tekintett helyen, állapotban, viszonyban. || a. Az asztalfőn, a főhelyen. || b. <Bizonyos sorrendbeli helyzettel kapcs.:> elöl, az elején. *Fenn, a sor elején.* || c. <A szélesebb tömegekkel szemben> a vezetők körében. [Toldi György] *Lajos királynál fenn a tányért váltja* (Arany János) || d. (bizalmas) Erkölcseleg v. társadalmilag megbecsült helyzetben, állapotban. *Hitemmel / Kezeskedém hűségéért. Midőn így / Fönn lett, ... elcsábítá Barátimat.* (Petőfi Sándor–Shakespeare-fordítás) || e. (átv, népies, rosszalló) *De fenn vagy! de büszke vagy!* Nagyon fenn van vmivel: büszke rá, nagyra van vele.

10. (átv) <Főleg állandósult kapcsolatokban:> ébren; felébredve, fölkelve, nem ágyban. *Öt órakor már fenn voltam és dolgoztam.* || a. Fenn jár: <beteg> nem fekszik v. már nem fekszik állandóan, rendsz. mert gyógyulófélben van v. meggyógyult.

11. (átv, irodalmi nyelvben) <Hírről, dicsőségről, eszméről szólva:> időben tartósan megmaradva; halhatatlan(ul), tartós(an). *Fönn lesz híretek, él dicsőn örökre.* (Arany János)

12. (átv, régies) Hangosan, harsányan. „*Fény nevére, áldás életére!*” | *Fenn kiáltja minden hű ajak.* (Vörösmarty Mihály) || a. (régies) <Színpadi utasításban, az előbbi „félre” utasítással jelzett beszéd után:> fennhangon, hangosan.

Metaforák:

ISTEN FENT VAN: .1. || c. Az égben, a mennyben.

A MAGASABB FONTOSABB: 6. (átv) <A vidékhez képest:> a fővárosban. 8. (átv) Vmely szempontból felsőbbnek tekintett helyen, állapotban, viszonyban. || a. Az asztalfőn, a főhelyen. || b. <Bizonyos sorrendbeli helyzettel kapcs.:> elől, az elején. *Fenn, a sor elején.* || c. <A szélesebb tömegekkel szemben> a vezetők körében. [Toldi György] *Lajos királynál fenn a tányért váltja* (Arany János)

A BOLDOGSÁG FENT VAN: 1. || e. *fenn van vmivel*: büszke rá, nagyra van vele

EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG: 10. ébren; felébredve, fölkelve, nem ágyban. || a. Fenn jár: <beteg> nem fekszik v. már nem fekszik állandóan, rendsz. mert gyógyulófélben van v. meggyógyult.

A 'fennmarad' jelentésű szóhasználat alapja többszörös átvittel történhet: egyrészt a hírnevet mint személyt ragadjuk meg fogalmilag (*él dicsőn örökre*) s ennek a személynek vélhetően az élénkségét, egészségességét, nem esendő vagy mulandó voltát emeli ki az EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG metafora révén a fenn kifejezés.

A *fel/föl, feljebb/följebb* átvitt jelentései:

Fel² határozószó, igekötő és mondatszó *föl*

I. határozószó **feljebb** (rendsz. más határozóval kapcs.)

A. || c. Az égbe, a mennybe. *Elszállt a lelke, fel a mennyországba.*

5. (átv) <Vidékhez képest> a fővárosba. *Elköltözött fel Budapestre.*

6. (átv) <Dallamban> a magas hangok felé. *A nóta is olyan ... egyszer le, másszor fel, néha nagyon fel, néha meg nagyon is le; búskomor melódia.* (Jókai Mór)

7. (átv) <Vmely értékelés szerint a sorozatban fokról fokra haladva; hivatali v. társadalmi állásban, rangban> a legfelső fokon levőig. *Megjelent az egész tisztikar, fel a tábornokig.* || a.

(átv) <Hasonló sorozatban> a nagyobb hatáskört jelentő fokra, ilyen hivatalhoz, személyhez. *Az lenne talán legjobban, ... hogy följebb adom ezt a dolgot, ... föl a vármegyére.* (Vas Gereben)

8. (átv) Fel vmivel: *Fel a fejjel!*: a) csak ne búsulj; b) légy büszke; *fel a kezekkel!*: tartsd fel a kezed a megadás jeléül; (átv) *fel a szívvel!*: csak bátran.

10. (átv, népies, bizalmas) Fel van (vmivel): nagyra van, büszkélkedik. *De nagyon fel vagy!*

II. igekötő

A. Az ige jelentését módosító szerepére nézve l. a fel- igekötős címszavakat, főleg igéket.

III. mondatszó

1. <Tevékenységre, munkára, harcra buzdító felszólításként.> *Föl Endre! Béla! föl magyar!* (Vörösmarty Mihály)

11. <Célhatározóval kapcsolatban, gyak. a célhat után, hasonló szerepben.> *Csatára fel! Munkára fel!*

2. *Ébredj(etek) fel, kelj(etek) fel* <az ágyból>!

3. Szállj(atok) *fel!* Gyorsan, fel, indul a villamos.

Ezek tehát a *fel* átvitt jelentései, amelyeket a következő fogalmi metaforák motiválnak:

A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG

Igekötőként: *feldicsér*, vmi *felér* vmivel, *felmagasztal*, *felpénz*, *felvisz* (ts, vkinek a dolgát), ill. tn, vki *felviszi* vmeddig.

A MENNYORSZÁG FENT VAN (Daczi 2007)

I. A. || c. Az égbe, a mennybe. *Elszállt a lelke, fel a mennyországba.*

A KONTROLL FENT VAN

5. (átv) <Vidékhez képest> a fővárosba. *Elköltözött fel Budapestre*, 7. (átv) <Vmely értékelés szerint a sorozatban fokról fokra haladva; hivatali v. társadalmi állásban, rangban> a legfelső fokon levőig. *Megjelent az egész tisztikar, fel a tábornokig.* || a. (átv) <Hasonló sorozatban> a

nagyobb hatáskört jelentő fokra, ilyen hivatalhoz, személyhez. ... *följebb adom ezt a dolgot, ... föl a vármegyére.* (Vas Gereben)

Igekötőként: *Feljebb* kapaszkodik, *felvigyáz*, *felügyel*.

A BOLDOGSÁG FENT VAN

fel 8. (átv) Fel vmivel: *Fel a fejjel!*: a) csak ne búsulj; b) légy büszke;

Igekötőként: *Felvidít*, *felvidul*, *felvirágozik*, *felvirul*.

EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG

Igekötőként: *felgyógyul*.

Véleményem szerint a fenti példák alapján egy újabb fogalmi metafora is kirajzolódik előttünk: AZ INTENZITÁS FENT VAN. Ennek leképezése AZ INTENZITÁS NÖVEKEDÉSE FELFELÉ EMELKEDÉS, AZ INTENZÍV ÁLLAPOT ÁLLÓ (FÜGGŐLEGES) HELYZET, AZ INTENZÍV ÁLLAPOT MAGASAN TARTÓZKODÁS. Az ide tartozó kifejezések, amelyekből ezeknek a metaforáknak a létrehozásához követhetünk: 8. (átv) *fel a szívvel*: csak bátran, 10. (átv, nép, biz) Fel van (vmivel): nagyra van, büszkélkedik. Ehhez a metaforacsoporthoz szorosan kapcsolódik a *fel* mondatszóként való használata: **III.** 1. <Tevékenységre, munkára, harcra buzdító felszólításként.> *föl magyar!* (Vörösmarty Mihály) Ez a szóhasználat felfedi az összefüggés egyik lehetséges magyarázatát a cél- és a forrástartomány között: ami intenzív, azt inkább állva, erősen mozogva végezzük, pl. a járás intenzívebb mozgás, mint az ülés vagy fekvés, de még járni is lehet például görnyedt háttal, futni viszont annál kevésbé. Az intenzív testi munkához sokkal inkább a felegyenesedett tartás társul, s emellett az intenzív lelkiállapotokról is ugyanezt mondhatjuk el. Akinek rossz a hangulata, annak lóg a feje, le van engedve a válla stb., aki viszont kicsattanó formában van, az általában emelt fejjel, kihúzott gerinccel jár. A nagyon intenzív hangulatok kifejezésére felfelé irányuló gesztusokat teszünk, gondolhatunk pl. a versenyek győzteseinek felemelt karjára, vagy a dühös emberre, aki az öklét rázza. Ez a testi tapasztalat alapul szolgálhatott olyan metaforikus kifejezések létrejöttéhez, mint pl. munkára *fel!*, vagy a jól ismert karácsonyi népének első sora: *Fel nagy örömré, megszületett!*

AZ INTENZITÁS FENT metafora egyben arra is magyarázatot ad, hogy miért éppen *magasnak* és *mélynek* nevezzük a hangskála egyes fokozatainak lévő hangokat. Az ÉrtSz. (és minden más

szótár) szerint a magas hangot úgy tudjuk definiálni, mint „nagy rezgésszámú” hangot, vagyis ahol a hangszálak munkája intenzívebb, ott a hangmagasság emelkedik, ahol kevésbé intenzív, ott csökken. Ezek az összefüggések erősítik az INTENZITÁS FENT VAN, AZ INTENZITÁS NÖVEKEDÉSE FELFELÉ EMELKEDÉS metaforák létezését.

A pszichológiai kutatások felől közelítve is megtalálhatjuk ennek a szimbolikus képi gyökerét: Hermann Imre és Moussong-Kovács Erzsébet kutatásai szerint a függőleges irány a gyermekek rajzain az érzelmek megjelenítésére szolgál (Feuer 2000, 139).

Az ÉrtSz.-ben több száz olyan igekötős ige szerepel, amelynek az igekötője a *fel-*. Ezek közül legnagyobb számban a *fel* konkrét irányt jelent, pl. felmegy. A maradék igéket szintén kétfelé választhatjuk: egyesek az alapszóval együtt válnak átvitté, pl. *felülmúl*, másokban pedig az igekötő metaforikus tartalma adja meg az egész szónak az átvitt jelentést, pl. *felülkerekedik*.

A lent/lenn és a le átvitt jelentései

lenn [ë] határozószó:

1. <Vmihez, főleg magasabban fekvő helyhez képest> alacsonyabban v. alacsonyan levő helyen, vidéken. Lenn a völgyben. Lenn az alföld tengersík vidékin Ott vagyok honn. (Petőfi Sándor) Fent, fent a csúcson: nagy-nagy szűzi csönd, ... Lent: a rémeknek harsogása. (Ady Endre) Mint mély szakadék, | nyílt élém egy-egy tükrös pocsolya, | ... s egy pillanatra elhitette, hogy | lent valahol egy másik ég ragyog. (Szabó Lőrinc) || a. Az utcán, az udvaron v. a földszinten <az emelethez képest>. Ha sietsz, lenn megvárlak. || b. A földön, a talajon <egy magasabban levő helyhez viszonyítva>. Egyesek felmászta a fára, mások lenn maradtak. A lehullott gyümölcs lenn elrothad. Fecskék röptek lenn a földön, a ... kövezetet súrolva. (Kosztolányi Dezső) Fönn a zengő Sátor, | az ég és lenn a zsongó Boly, a város. (Babits Mihály) || c. (ritka) Ezen a földön, e világon. Bárhova jutnak a világmindenségben, nem lehet az életük olyan nyugtalan, mint amilyen itt lent volt. (Gárdonyi Géza) || d. A föld felszíne alatt; a mélyben. Lenn a bányában, a kútban, a pincében. Mintha lenn a föld szíve dobogna. (Arany János) || e. (választékos, irodalmi nyelvben) A sírban. Hogyha magába fogadt az öröklét bölcseje, a sír: | Akkor béke veled, legyenek szép álmaid ott lenn. (Petőfi Sándor)

2. Azon a helyen, amely a test v. a tárgy függőleges helyzetében alul, a föld felé eső részen, ill. körülötte van. *Lenn a fa tövénél. Lenn a szoknya szélén fodor van.*
3. <Égitestekről szólva:> a látóhatár irányában, az ég alján. *A nap már lent járt.* (Mikszáth Kálmán)
4. (átv) A folyó folyása irányában levő helyen. *Lenn az Al-Dunánál.*
5. (átv) Vmely országnak, nagyobb területi egységnek déli részén. *Lenn Baranyában.*
6. (átv, ritka) Vmely lakott terület központjától távolabb eső helyen. *Lenn a falu végén.* || a. (átv) <A fővároshoz képest:> vidéken. *Vidékre utazott, s egy hétig maradt lenn.* || b. <Vmely felsőbb, központi hatósághoz, szervhez viszonyítva:> vmely alsóbb, alárendelt hatóságnál, szervnél. *A minisztériumban és lenn, a megyei tanácsoknál egyaránt.*
7. <Írott v. nyomtatott szövegben:> a lap alján (levő sorokban). *Ott lenn olvasd, az utolsó bekezdésnél.* || a. (rendszer. *lent* alakban) (ritka) <Írásműben, vmely (alább) következő, későbbi részletre, adatra való utalásban, hivatkozásban:> a szöveg további, későbbi, következő részé(ke)n; alább. *A lennebb részletezett felosztás.*
8. (átv) Vmely szempontból alsóbbnak tekintett helyen, állapotban, viszonyban. || a. Az asztalnak az asztalfőtől távolabb eső részén; az asztal végén. *Elkészve érkezett, s ezért csak lenn jutott neki hely.* || b. <Bizonyos sorrendbeli helyzettel kapcs.:> a végén, hátul. *Lenn a rangsor végén.* || c. a nép, a tömegek körében, nem a hatalommal rendelkező rétegekben. *Odafent az előkelők világában édeskeveset törődtek azzal, hogyan élnek lenn a dolgozó tömegek.* || d. (átv, ritka) A társadalmi együttélés, a közösségi erkölcs szempontjából elítélendő v. elítélhető állapotban, helyzetben; mélyre süllyedve. *Lenn a bűnözők, a munkakerülők között.*

A le határozószó és igekötő átvitt értelmű jelentései

I. határozószó lejjebb (rendszer. más határozóval kapcs.)

5. (átv, ritka) <A fővároshoz képest> vidékre, ill. <vmely központból> vmely alárendelt szervhez, intézményhez. *Elköltözött Pestről le Szegedre. A minisztériumból ... már elment a rendelkezés, le az iskolához.*
6. (átv) <Dallamban> a mélyebb hangok felé.

7. (átv) <Vmely rangsor v. értékelés szerint> a legalsó fokon levőig.

9. (keresk, biz) Levonva. *100 forint kiadás, ebből le 20 előleg, marad 80. 100 forint tiszteletdíj, le 3 százalék adó, marad 97.*

11. (indulatszó-szerű haszn.) <Ártalmatlanná tételt, eltávolítást, megszüntetést követelő felkiáltásokban.> *Le vele!; le az üzérékkel!; le a fegyvert!; le a kezét!*

II. igekötő

Az ige jelentését módosító szerepére nézve ld. a *le* igekötős címszavakat.

Az egyes jelentések sorra illeszthetők be a *fel* igekötő elemzése nyomán a metaforák mellé:

A KONTROLL FENT VAN

5. (átv, ritka) <A fővároshoz képest> vidékre, ill. <vmely központból> vmely alárendelt szervhez, intézményhez. *Elköltözött Pestről le Szegedre. A minisztériumból ... már elment a rendelkezés, le az iskolához.*

7. (átv) <Vmely rangsor v. értékelés szerint> a legalsó fokon levőig.

KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULTSÁG

le 9. (keresk, biz) Levonva. *100 forint kiadás, ebből le 20 előleg, marad 80.*

Igekötőként: *lealacsonyít, lealáz, lealjasít, leáll*: 4. (biz, kissé rosszalló) leáll vkivel vmit tenni, *lebecsmérel, lebasz, lebetegedik, lebírál* vkit, vmit: bírálva erősen elítélő, lesújtó véleményt nyilvánít róla); *lecsepül, lebőg* (2.: szereplése, vállalkozása kudarcba fullad); *leég, lefokoz, lefölöz, legazemberez, legorombít, leszerepel, leszól, lefitymál, lefogy, lecserél, lecsúszik* 4. (átv, bizalmas, néha gúnyos) <magasabb társadalmi állásból v. jobb anyagi körülmények közül> alacsonyabb, rosszabb, előnytelenebb helyzetbe kerül. || a. (sport) <jobb, előnyösebb helyezésből> alacsonyabba kerül, *ledegradál, ledorongol, leépít, lehord, lehurrog, lehúz, lekap, lekicsinyel, lekritizál, lekurváz, lelakik, lemafláz, lemagáz* (bizalmas, rosszalló) <tegezés v. illő megszólítása helyett modortalanságból v. lenézésből> „maga” megszólítással illet vkit), *lemocskol, lemond, lenéz.*

A KONTROLL ELVESZTÉSE LENT VAN

le 11. (indulatszó-szerű haszn.) <Ártalmatlanná tételt, eltávolítást, megszüntetést követelő felkiáltásokban.> *Le vele!; le a fegyvert!*

Igekötőként: *lebír, lebukik* (4. (biz): A rendőrség kezébe, ill. börtönbe kerül), *Lecsap*: 5.c. (átv, biz) *Lecsap* vkinek a kezéről vkit, 11. tárgyatlan <Madár> a magasból hirtelen, zuhanó repüléssel lejjebb levő állatra, tárgyra csap, hogy elfogja, elragadja, || c. tárgyatlan (átv, biz, néha rosszalló) *Lecsap vmire*: az adódó alkalmat hirtelen felhasználja, hogy megszerezzen magának vmit. || d. tn (átv, biz) *Lecsap vkire*: <hatóság, hatalom> vkit bűnös tevékenységében tetten érve elfog, hogy átadja az igazságszolgáltatásnak. 12. tn (átv, biz) *Lecsap* (vkire): hirtelen szaván fog vkit. 13. tn (átv) *Lecsap vkire*: <rendsz. rossz hír> hirtelen, váratlanul, nagy meglepetést okozva ér vkit; *legyőz, legyűr, Legombol* 2. (átv, argóban) <Pénzt> vmilyen mesterkedéssel megszerez v. játékban elnyer vkitől, *Lefizet* 2. (rosszalló) Pénzzel megveszteget vkit, *lecsuk* (3. (bizalmas) Börtönbe zár; becsuk), *lecsúszik* 4. b. (átv, bizalmas) Mások ellenében vmitől elesik vki, nem sikerül vmi, *ledönt* 3. (átv, választékos) Elpusztít, megsemmisít vmit, *lekenyerez*.

BETEGSÉG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG

Igekötőként: *lebetegedik, ledönt* 2. (átv, kissé választékos) Vkit ledönt a lábáról: <ital, betegség, láz> teljesen elerőtlenít vkit, leveszi a lábáról.

A SZOMORÚSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG lehvrad, lekonyul (AZ EMBER NÖVÉNY metaforával integrált alak).

Az ÉrtSz.-ben kb. 700-800 olyan igekötős ige szerepel, amelynek az igekötője a *le-*. Ezek közül legnagyobb számban a *le* konkrét irányt jelent, pl. *leönt, lerak, lepottyan, lerogy, lesétál*. Az igék másik része metaforikus jelentésű – ezek vannak kisebb számban –, amelyeket kétfelé választhatók: az első csoport az alapszóval együtt válnak átvitté, pl. *lenyel, lenyom, leperreg, leszakadozik, leszögez*. Az, hogy az alapszóval együtt válik metaforikussá, azt jelenti, hogy van egy olyan konkrét esemény, cselekvés, pl. *lenyom, lenyel*, amit konkrét eseményként is igekötős igékkel fejezünk ki, s ezeknek a jelentésében eredetileg is szerepet játszik a lefelé irányulás. Az ige által kifejezett eseménysor a maga egészében válik metaforikussá, mint pl. valaki *lenyel egy sértést* (A GONDOLATOK ÉTELEK/ITALOK), *lenyom valakit egy vitában* (AZ ÉRVELÉS HÁBORÚ). A metafora forrástartománya a *lenyelés, lenyomás* mint cselekvés, amelyet a HÁBORÚ és az ÉTKEZÉS fogalomköréből képezünk le.

A másik csoportban az igekötő metaforikus tartalma adja meg az egész szónak az átvitt jelentést, pl. *lerongyolódik, lesajnál, lenyúl, leszerepel, lezülleszt*. Ezeknek a szavaknak a metaforikus jelentése nem az igekötő és az ige közös jelentéséből mint konkrét alaptól indul, hanem a *le* úgy kapcsolódik az igéhez, hogy már eleve tartalmazza a negatív jelentésösszetevőt, s ezt terjeszti ki az alapigére.

AZ INTENZITÁS FENT VAN. Ennek leképezése AZ INTENZITÁS NÖVEKEDÉSE FELFELÉ EMELKEDÉS, AZ INTENZÍV ÁLLAPOT ÁLLÓ (FÜGGŐLEGES) HELYZET, AZ INTENZÍV ÁLLAPOT MAGASAN TARTÓZKODÁS.

VIII.1.5 A levegő mint szimbólum és forrástartomány

A levegő konceptualizációjával fogalmimetafora-elemzésekben ritkán találkozunk. A négy alapelem közül érdekes módon a *tűz* és a *víz* sokkal gyakrabban képezik az elemzések tárgyát, jóllehet a másik két alapelem éppolyan sok metaforának a forrástartománya, mint az eddigiek. Lássuk tehát ismét először azt, hogy a levegő mit szimbolizál a Szimbólumtárak szerint:

„A tűzzel együtt az aktív, szellemi, maszkulin pólus. A föld és az ég közötti kapcsolat biztosítója. A fény, a szabadság, a színek, az illatok, a kozmikus kapcsolatok jelképe. A szélhez és a lehelet képzetéhez kapcsolják, így az élet princípiuma, és az éltető szellem szimbóluma (vö. lehelet/lélegzet). Egyes kozmogóniák szerint az első elem: az összepréselt, sűrű levegőből keletkezett a tűz, amelyből azután a többi elem származott” (Pál–Újvári 2001).

Hoppál és Nagy (1995) a levegőt eleve mint a széllel együvé tartozó szimbólumot definiálja. Szerintük az élet jelképe, sok nyelvben a *levegő* és a *lélek* szavak ugyanarra a töre vezethetők vissza, az egyes népek az emberből kiszálló levegővel hozzák összefüggésbe az emberi életet biztosító, mozgató lelket. Példáik a köznyelvből: *széllel bélelt, széltoló, bolond lyukból bolond szél fúj*.

Mivel az általam ismert kognitív tanulmányokban a levegőre vonatkozó metaforákkal nem találkoztam (Stefanowitsch 2007 említi A SZOMORÚSÁG IDŐJÁRÁSI JELENSÉG – SADNESS IS A WEATHER PHENOMENON – metaforát, amelyet két nyelvi példából állít fel: *air/fog of sadness, atmosphere become tinged with/change to sadness*), illetve Baranyiné (2011) vizsgálja tér és időbeli változékonyság alapján a magyar népdalok időjárás metaforáit, ezen belül a derült/borult ég, eső mozgását, tartósságát stb-t. Az általa említett egyetlen fogalmi metafora a MOZGÁS VÁLTOZÁS, amelyet a szél és a felhő tulajdonságai kapcsán fogalmaz meg. Az ide tartozó metaforákat egyéni gyűjtés alapján sorolom fel. Itt ismét hangsúlyozom, hogy a téma lehetőséget adna sokkal részletesebb, mindenre kiterjedő elemzésre is, ezek azonban több tíz oldalas tanulmányokat jelentenének szimbólumonként; erre a disszertáció keretei között csak egy szimbólumnak tudtam helyet biztosítani (vö. az epe/máj elemzését a VIII.3. fejezetben). E

helyütt a metaforagyűjtésekhez az egyes szótárakból meríték alapanyagot, amelyek így is bőséges adatokkal szolgálnak. Előbb a metaforikus, majd a metonimikus átviteleket veszem sorra.

Az ÉrtSz. szerint a levegővel kapcsolatos állandó szókapcsolatok: *tisztul a levegő*: 'vmely nemkívánatos személy távozásban van'; *tiszta a levegő*: (átv) nincs jelen (ott) nemkívánatos, zavaró v. veszedelmes személy; *rontja a levegőt*: (átv is) vki fölöslegesen, alkalmatlanul van vhol.

A levegő szó 3. jelentése: (átv) Vmely emberi közösségben uralkodó hangulat, légkör, közhangulat. *Izgatott, túlfűtött levegő*; *a levegő izgalommal, félelemmel, aggodalommal terhes*; *valami van a levegőben*: a körülöttünk levő életben, világban valami készülődik, közeledik.

6. jelentés: (átv) Irodalmi alkotásban az ábrázolás mögött érzékelhető háttér, környezet, amelyben az ábrázolt jelenség, ill. az írói megnyilatkozás gyökerezik. „Van v. nincs levegője vmely írásműnek.”

A SzólKm. szólásgyűjteményének metaforikus kifejezései:

Puskaporos [nem tiszta] körülötte a levegő 'fel vannak szítva ellene a szenvedélyek, ellenséges iránta a hangulat'. *Tiszta a levegő* 'nincs a közelben senki, aki zavarna v. bajt okozhatna'. *Valami van [lóg] a levegőben* 'bizonyos előjelekből arra következtethetünk, hogy hamarosan bekövetkezik vmi'. *Rontja a levegőt* a) 'vki fölösleges, alkalmatlan vhol'; b) (ritk) hiábavalóságokat beszél, ostobaságokat fecseg.

A fenti adatok elemzése előtt egyértelműen szükségünk van arra, hogy a szél szimbolikus jelentését is felidézzük (Pál-Újvári 2001): A levegő mozgása leggyakrabban az életenergiát, a változékonyságot, a mulandóságot szimbolizálja. [...] Lehet szelíd, langyos, simogató, de lehet félelmetes, fákat kidöntő, halált hozó.

Az összegyűjtött metaforák és szimbolikus jelentések alapján egy nagyon jól tagolódó, tágabb metaforikus fogalom szerkezeti leképezései bontakoznak ki előttünk, amelynek az alapmetaforája A HANGULAT IDŐJÁRÁS. A megfeleléseket a fenti kifejezésekből állíthatjuk össze:

A HANGULAT	IDŐJÁRÁS
adott helyen uralkodó hangulat	adott helyen uralkodó légköri viszonyok
a konfliktus esélye	a vihar esélye (<i>tiszta a levegő, valami van a levegőben, rontja a levegőt</i>)
(növekvő) feszültség vagy konfliktus	(növekvő) felhő
konfliktust megelőző feszültség	vihar előtti csend
konfliktus tetőzése	légmozgás tetőzése, vihar, villám stb.
a hangulat intenzitása	a levegő hőmérséklete (<i>túlfűtött, puskaporos</i>)

A metafora szerkezetébe más fogalmak metaforikus nyelvi kifejezései is beilleszkednek, mint pl. a *vihar előtti csend*, de idesorolhatjuk a *derült, borús, üdítő, friss, hűvös, meleg* lexikalizálódott hangulati jelzőket is, amelyek az első leképezés nyelvi kifejezései, az adott helyen uralkodó időjárás = adott helyen uralkodó időjárási viszonyok (ld. például a jól ismert kávéreklámot: „*Otthonodban újra meleg hangulat...*”).

Az ÉrtSz-ben felsorolt metonimikus szókapcsolatok: *egy levegőt szív vkivel*: együtt van, él vkivel; *nem kap levegőt*: (átv) megdöbben, meglepődik, nem jut szóhoz.

A 4. jelentés: (bizalmas) 'Üresség, semmi; értéktelen, haszontalan vmi.' Ez levegő; a levegőbe beszél: *haszontalan, üres dolgokat fecseg*;

5. jelentés: <Gyakori állandósult szókapcsolatokban.> *A levegőbe bámul*: gondolataiba merülve v. gondolat nélkül hosszasan maga elé néz; *a levegőben lóg*; *valami lóg a levegőben*; *a levegőben jár*; *levegőből él*; *levegőhöz jut*: (rendszer. anyagilag) nehéz helyzetben vmilyen nyugvópontra jut, kissé magához tér; *levegőre épít*: képzeletbeli, megvalósíthatatlan terveket sző, ill. cselekedeteinek, eljárásának nincs a valóságban gyökerező, biztos, szilárd alapja.

Ezek a kifejezések a levegőről alkotott ismereteinket metonimikusan építik be az átvitt jelentésekbe. A levegő tulajdonságai: átlátszó, megfoghatatlan, a föld felett van, nem tartja meg a benne lévő tárgyakat (hacsak nem fúj a szél), nincs súlya és nincs anyagi értéke. Ezekre épülnek a *levegőben lóg*, *levegőre (légvárat) épít*, *levegőben jár*, *széllel bélelt*, *széltoló* kifejezések.

Szemléletesen jelenik meg a testesültség *levegőhöz jut* és a *nem kap levegőt* szókapcsolatokban. Ezek szintén metonimikusak: a hangulatváltozással együtt járó tünet áll a hangulatváltozás helyett (HATÁS AZ OK HELYETT). A megdöbbenéssel együtt járó pillanatnyi légzésszünet, illetve a megkönnyebbüléssel együtt járó ösztönös sóhaj motiválják az átvitt értelmű kifejezéseket.

VIII.1.6 A fa

A fa szimbolikája igen szerteágazó. A Szimbólumtár szerint „a növényvilág ciklikusan pusztuló és újrasarjadzó részeivel, elsősorban a virágokkal szemben az életerő (és különösen az örökzöld fa) az öröklét szimbóluma. A fa mint világtengely a mitikus világképek egyik leggyakoribb motívuma; elnevezése: világfa, kozmikus fa. [...] Mivel gyökereivel a földbe hatol, törzsével a földi, ágaival az égi szférában él, a világ vertikális egységeinek összekapcsolója; az alvilág, a földi és az égi világ közti kommunikációt teszi lehetővé. [...] A kozmikus fa jelentéseivel sok tekintetben összefonódott az életfa szimbolikája [...].

A Ter 2,9-ben megjelenő „élet fája” az Isten teremtette ember örök életét, haláltól való mentességét biztosítja, amelyet az első bűn, a tudás fája tiltott gyümölcsének elfogyasztása miatt veszített el. A [...] gyertyákkal díszített fák az újjászületés szimbólumai. Ezzel a jelentéssel ruházták fel pl. a görögök Dionüszosz fenyőjét, a germánok Ódin/Wotan fáját, a buddhisták a halottak ünnepének fáját, a keresztények a karácsonyfát.

A magyar néphagyomány életfája a lakodalmi szokásokhoz kapcsolódik. A feldíszített fa vagy faág az ifjú házaspár termékenységét, életét jelképezi, amelyet számos hímzés, faragás örökít meg. • A természeti népek mítoszaiban az állatokhoz hasonlóan lélek-jelkép, a személyek alteregója is lehet [...]. Elterjedt szokás gyermek születésekor vagy jelentős eseményekkor a faültetés, így a fa növekedése, erősödése utal az életerőre, viszont kivágása vagy kiszáradása, pusztulása a halál jele [...]. • A gyümölcstermő fa a női princípium egyik megjelenési formája [...]. A fa szerteágazó ágrendszere a származási rendet mutatja a családfaképeken” (Pál – Újvári 2001).

A felsorolt jelentések igen széles körűek. A fogalmak közötti eligazodásban nagy segítséget nyújt Jankovics (1991) finoman árnyalt elemzése a fa és a fában lakó szellem megszemélyesítésének egyes fokozatairól. „A faszellem megszemélyesítésének

„legkezdetlegesebb” és mindmáig legáltalánosabb formája az olyan élő fa, amit a képzelet néhány emberi vagy isteni vonással ruházott fel” (i. m. 25). Ennek legszebb képzőművészeti példájaként említi az ókori Egyiptomból fennmaradt műveket, amelyen a fák szoptatják a fáraót, vagy a datolyapálmák az élet vizét permetezik. Ugyanebbe a típusba sorolhatók azok az ijesztő fák, amelyeket Hófehérke lát az éjszakai erdőben bolyongva. Itt a fa élőlény, lelke van.

„Az élőfaszellem emberi jegyei fokozatosan gyarapodhatnak. [...] Egy Kr. E. 600 körüli egyiptomi bronzedényben az „élet vizét” záporoztató Nut istennő látható, de testéből, mintha fa törzse lenne, leveles ágak sarjadnak. [...]

A több-kevesebb emberi (isteni) vonással felékesített fától a benne lakó szellem el is szakadhat. Három úton is elindulhatunk a nyomában. Az egyik út az *elválásé*” (i. m. 26, kiem. a szerzőtől). Ilyenkor a mesében, mítoszban, vallási képben a fa egy benne vagy rajta lakó személlyel együtt jelenik meg; pl. a Bibliában az égő csipkebokorban az Isten ott van Mózes előtt, a *Két egyforma testvér* típusú mesék vadászó királyfi hőse a fán lakó banyával találkozik. Következő lépésként a szellem leereszkedik a fáról, pl. Debóra prófétanő pálma alatt lakik, ide jönnek fel hozzá törvényre Izrael fiai.

„A képzetfejlődés harmadik útja a fától való *származásé*. A teremtő fából termő fa lesz, a faszellem pedig a fa hajtása, virága, termése („mi fán terem?” – kérdezzük a szólással). A termés (ág, virág, gyümölcs) szelleme a második generációt képviseli; gyermekisten. A fa ebben az összefüggésben a szülőt, rendszerint az anyát testesíti meg. A virág azonban nemcsak a gyermek, hanem a gyermeket szülő anyai öl szimbóluma is lehet” (i. m. 29). Ilyen például Ré napisten, aki lótusból jött világra, vagy Athéné, akinek egyik mellszobra egy liliomból kiemelkedve ábrázolja az istennőt. Ide tartozik az ószövetségi messiásjósolatoknak a „Jessze törzsöke” formája, s számos népdal: „Édesanyám rózsafája/ Engem nyitott utoljára”.

A fától való származáshoz sorolja fel Jankovics a legtöbb ismeretes EMBER NÖVÉNY metaforát: „A szerelmes „rózsámnak”, „virágomnak” szólítja a kedvesét. „Nem esett messze az alma a fájától” – mondják a gyerekekre, aki mindenben a szüleire ütött. „Akasztófavirágnak” hívták az akasztanivaló embert. A mesében ez a képzet már a hős magoncnyi méretére utaló neveiben is megjelenik: Árpa, Babszem Jankó, Kőkény Matyi, Nád Péter, Rózsa János” (i. m. 30). Ennek a csoportnak a része az a típusú mese, amikor a királyné, gyümölcstől esik teherbe, pl. szőlőfürtől (*Kígyóbőrű Kámán Sára: Világszép*

asszonya c. mese). Jankovics megállapítja: „ezeknek a képeknek már csak hasonlatértéke van” (u. o.). Így értelmezhető a Szűz Máriát üdvözlő ima is: „Áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus”. Ide tartozik szerinte a legtöbb népdal: „Virágzik a barackfa, Piros virág van rajta, Piros virág, piros lány, Piros kendő a nyakán”; illetve a költői képek: „Röpült felém anyám... S én csüggtem ajkán... szótlanul... Mint a gyümölcs a fán”.

S megemlíthető még a képzetfejlődés negyedik útja: ez a fából készült ember, illetve istenképmásokhoz vezet. Itt is a képzetek megfelelő formáiról van szó, jó példa erre a Fehérlófia c. mese, amelynek gyermektelen házaspárja úgy tesz szert fiúgyermekre, hogy az apa az erdő egyik fájából élő bábút farag. E mesék csoportjába tartozik a *Fából-faragott Péter*, a *Pinocchio*, de Bartók Béla és Balázs Béla *A fából faragott királyfi* c. táncjátéka is (i. m. 34). Ez tehát a negyedik lehetséges módja annak, hogy a fa és az ember képzele hogyan válhat eggyé az emberi gondolkodásban.

A pszichológia napjainkban is dolgozik ezzel az összefüggéssel. A fának mint természeti tárgynak igen erős felszólító jellege van a azonosulásra. A fa-rajzokban különösen jól tükröződhet egy-egy ember személyisége. Erre az identifikációs-projekciós folyamatra épül Karl Koch személyiségvizsgáló eljárása, a Fa-teszt, ezen kívül a két fa-teszt és a Ház-fa-ember teszt (Feuer 2000, 266). A farajz a személy önmagára vonatkozó érzéseit jeleníti meg. Növekedése, környezetben való elhelyezése, kifejelettsége sokrétegű szimbolikát hordoz magában. Mutatja az embernek a környezetéhez való viszonyát, önmagával szembeni mélyebb, kevésbé tudatos érzéseit, áttekintést ad a személyiség fejlődéséről, elszenvedett sérüléseiről (Vass 2011).

Ahhoz képest, hogy a fa képzele mennyire „beszédese” számunkra, az általam ismert kognitív szakirodalomban csupán Szelid fogalmaz meg FA forrástartományú metaforát. Ez talán valóban csak megfogalmazás kérdése, mert ugyanakkor egyértelműen ennek a szimbólumnak a megnyilvánulása AZ EMBER NÖVÉNY metafora, amely viszonylag gyakori, s amelyet a következő bekezdésben láthatunk részletezve. A konkrétan fával összefüggő nyelvi metaforákra Tánczos Vilmos hívja fel a figyelmet néprajzi szimbólumelemzéseiben: „A nyelvben se szerik, se számuk a fa-ember megfelelést kifejező proverbiumoknak: „az alma nem esik messze a fájától”, „vackorfa alatt nyakaskörtét ne keress” (jelentése ugyanaz, mint az előzőé), „csemete”, „gyökerekkel rendelkezik”, „gyökértelen”. A fával kapcsolatos nyelvi szerkezetek lelkiállapot kifejezésre is kitűnően alkalmasak: „lelombozódott”, „elfásult”, „földbe gyökerezetten áll”, „virágos jókedvében van”, „elfújta a szél”, még a szél is fújja”, „el

van szállva (mint a falevél)” (Tánczos 2007, 391). Ez a gondolatmenet mint kognitív nyelvészeti elemzés is teljesen helytálló, sőt, hiánypótlónak is nevezhetjük, hiszen egy alapvető fogalmi metaforára hívja fel a figyelmet, amit nincs okunk mellőzni. Az EMBER-t mint FÁ-t konceptualizáljuk bennük, s az első csoportban a leszármazásra, a másodikban a különböző lelkiállapotokra fókuszálnak a fa-metaforák.

A kognitív szakirodalom az EMBER NÖVÉNY fogalmi metaforával foglalkozik főként. Ennek nyelvi példájaként Kövecses a Vén Kaszás ('a Halál') fogalmát elemzi több ízben, s ebben a (szimbolikus) képben az embereket mint gabonanövényeket képzelel el, amelyeket a Halál személye mint aratómunkás learat.

Szelid (2007) népdalelemzéseiben bőséggel találhatók példák a Jankovics által már megfogalmazott virágmetaforákra (rózsa, rezed, fuszulyka stb.). FA forrástartománnyal az alábbi két metaforát állapítja meg:

1. SZERELMESEK FÁK: „Ahol én elmenyek, még a fák es sírnak,/genge ágaikról *levelek lehullnak*./Hulljatok levelek, sirassatok engem,/mert az én édesem *mást szeret*, nem engem.”

„Kapum előtt menen el e Tisza,/közepébe egy szomorú fűzfa./Hajtogatja ősszel e tetejit,/rikoltsd, rózsám, s a bubád levelit.”

2. SZERELEM TÁRGYA FA (az érett gyümölcs a szerető szépségét, szerelemre való érettségét fejezi ki (i. m. 96)): „*Megérett a ceresznye*,/le lehet etetni,/megérett a barna *kiszleán*,/meg lehet csókolni.”

VIII.2Összefoglalás

A fogalmimetafora-elmélet középpontjában az egymással összefüggő metaforikus nyelvi kifejezések állnak. Ezek adják az elmélet lényegét: a metaforikus kifejezések nem függetlenek egymástól, hanem egy-egy fogalom köré csoportosulnak, s így leképezéseket hoznak létre a konkrét és az absztrakt fogalmak között. A leképezések csoportja a fogalmi metafora.

A négy alapelem szimbolikus felfogásának elemzésekor a metaforáknak több új aspektusa is napvilágra került. Egyrészt, a szimbolikus jelentések rendszerszerű keresése utat nyitott az újabb fogalmi metaforák felállítására felé. A négy alapelem közül ilyen volt a levegő és a föld,

amelyeket ritkábban helyez figyelme középpontjába a kognitív nyelvészet. Itt láthattuk AZ IDŐJÁRÁS HANGULAT metafora működését, amely más fogalmi elemeket is strukturáltan magába foglal, s amelyek a köznyelvnek éppannyira hétköznapi részei, mint az eddig vizsgált TŰZ és VÍZ forrástartomány.

A tűz elemzésekor megmutatkozott, hogy a szimbólum ismeretében a forrástartományok is rendszerezhetők: A VITA, FESTMÉNY, FANTÁZIA, TEKINTET TŰZ metaforák metonimikus jellege a szimbólum segítségével érthető meg, s így tovább tisztázható az a kognitív viszony, amely a megismerés során a tűz szimbóluma körül összekapcsolta a fogalmakat. Ennek eredményeként állítottuk fel az ÉGŐ/ ÉGHETŐ ANYAG forrástartományt.

A fent, lent, ég, föld szimbolikus jelentését, az ebből adódó metaforikus nyelvi kifejezéseket vizsgálva arra derült fény, hogy a szimbolikus jelentés a szavak szintjéig hatol. Nemcsak kifejezések, hanem egyes szavak is magukon hordozzák azt a jelentést, amit szimbólumként megjelenítenek. Ez azt eredményezi, hogy a szavak önmagukban is képesek felidézni egy összefüggésrendszert, s ez a rendszer a lexikalizálódott jelentések szintjén is megmutatkozik.

VIII.3A megértés határai: melyik metaforát érthetjük meg szimbólum nélkül?

E fejezet témája egy szimbólumkép (a máj, illetve az epe) és a vele összefüggő metaforikus kifejezések jelentésének vizsgálata¹⁸. A kognitív metafora és a jungiánus pszichológia szimbólumelmélete közötti összefüggések felvázolása után állításomat most egy gyakorlati módszerrel ellenőrzöm.

Az eddigi eredmények alapján feltételezhető, hogy a kognitív metafora sohasem lép ki a(z adott kultúrában érvényes) szimbólumok rendszeréből, mindig kapcsolódik valamiképpen a hozzájuk, kifejtji vagy folytatja jelentésüket.

Ezt a nyelvi adatok felől közelítve ellenőrzöm. Egy kb. 330 000 000 szóból álló adatbázison, A magyar nyelv nagyszótárának teljes elektronikus korpuszán és kiegészítő CD-in végighaladva megvizsgálom az összes olyan metaforikus kifejezést, amiben a máj vagy epe szó előfordul. Ezek szimbolikus jelentése Pál – Újvári (2001)-ben:

¹⁸ A fejezet anyaga megjelent Szabó 2012b-ben.

„máj és epe: A máj a hasüregben elhelyezkedő, epét (keserű emésztőnedvet) termelő mirigyes szerv. Az ellenséges indulat, a gonosz szándék, a harag szimbóluma”.

Mivel itt a metafora forrástartománya egy szimbolikus jelentésű kép, (a máj, vagy annak egy metonimikus helyettesítője, az epe,) feltételezem, hogy ha összefüggés van egy adott kultúra szimbólumai és nyelvének metaforái között, akkor a metaforákban nem lehet független a jelentéstartalom a bennük megjelenő szimbólumtól.

Tehát a szöveggörnyezetet alapul véve ellenőrzöm a nyelvi adatokat, hogy a szimbólum befolyásolja-e a jelentésüket.

A jungi elemző-értelmező módszernek a fogalmimetafora-elméletbe való beépítése révén dolgozatom alaptétele, hogy a beszédben előforduló képes vagy figuratív kifejezések létrejötteként is a tudattalanunkból megszülető belső képek a végső kiindulópontjai. Azok a képek, amelyek megjelennek az ember fantáziájában, álmaiban, egy újabb lépéssel bekerülnek a nyelvbe is. Ez utóbbi már a tudat terméke, ahová több lépésben kerülhetnek át a tudattalan tartalmak. A tudattalan képi működése abból is érzékelhető, hogy a nyelv figuratív kifejezéseiben nyomot hagy. Nem véletlen, hogy a legtöbb fogalmi metaforánk éppen az érzelmi világunkkal és a gondolkodásunkkal kapcsolatos. Az itt vizsgált szimbólum, a máj és epe is egy érzelemnek, illetve egy érzelmi attitűdnek a szimbóluma, amint azt látni fogjuk.

Az ellenőrző kutatást eredetileg csak a Magyar Történeti Szövegtárban szándékoztam elvégezni, de a máj adatai (273 előfordulás) összesen 9 figuratív kifejezést adtak, ezért a kutatást kibővítettem a CD-tárra is.

A Magyar Történeti Szövegtár közel 27 millió szóból áll, az adatok az 1772–2000-ig terjedő időszakot ölelik fel. A CD-tár ugyanerre az időszakra terjed ki jóval nagyobb mennyiségű szöveggel, ezek összetétele azonban kevésbé változatos, mint a Szövegtáré. Az összes példa kielemezése parttalanná tenné a disszertációt, ezért a találatokat a mellékletben közlöm; itt pedig ötven évenként egy-egy jellemző példával mutatom be, hogy a *máj* és az *epe* keresőszavak milyen szókapcsolatokat eredményeznek.

VIII.3.1 A máj szó figuratív előfordulásai

A Magyar Történeti Korpuszban 273 előfordulásból 9 metaforikus vagy metonimikus. Mint említettem, kevés volt a metaforikus kifejezés, ezért az alábbiakban a kiegészítő CD-tárból is idézek példákat.

Az Éris' szikráji, a' mellyek titokban

Eddig a' Banyáknak szívekben, májjókban,

Mintegy hamu alatt, még benn lappangának,

Egyszerre kiütvén, lángokká válának.

„Megyünk – menjünk!” a' mit mondhattak,

ez vala;

Indúltak, 's mindenik már bosszút forrala.

(Csokonai Vitéz Mihály: Dorottyia, 1799)

Érisz az egyenetlenségnek, a civódásnak és a veszekedésnek az istenasszonya. Az ő szikrája nyomán lángra gyúló indulat nyilvánvalóan negatív: veszekedést, viszályt keltett. Csokonai több metaforát és szimbólumot vegyít, amelyet a kognitív nyelvészet *blendnek* nevez. A májban tárolt szikrából láng lobban fel: mind a szikra és a láng, mind a máj átvitt értelemmel bír. A máj a negatív indulatokat jelenti, s az ezekből táplálkozó láng a fellobbanó negatív érzelmek megjelenítője. A kép jelentését tovább árnyalja, hogy Érisz által a veszekedés is indirekt módon, láthatatlanul jelenik meg, aki szikráját szimbolikus helyeken, a májban és a szívben hinti el. Az indirekt megfogalmazást és az események belső, érzelmi jellegét megerősítik a *titokban* és a *hamu alatt* szavak is. A következő sorban a *bosszút forrala* újabb fogalmi metaforákat használ fel, AZ EMBERI TEST AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA, AZ INTENZITÁS HŐ, ezekre azonban a továbbiakban nem térek ki, mivel nem érintik közvetlenül a fejezet témáját.

„Toldi György nagy úr volt. Sok becses marhája,

Kincse volt temérdek, s arra büszke mája.” (Arany János: Toldi, 1846)

A Toldiból ismerjük Toldi György alakját, Toldi Miklós bátyját. Ez a néhány szó a mű elejéről való, az ő bemutatását vezeti be. A mű cselekményéből ismerjük, hogy ő a negatív

főszereplő, folyamatosan szembenáll öccsével, kettejük között a fő konfliktus az ő irigységéből fakad. A „büszke máj” metonimikus kifejezés, büszke máj a büszke ember helyett, azaz RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT, amelyben a büszkeség egy eredetileg az emberre vonatkozó tulajdonság. A kifejezés Toldi György tulajdonságát leszűkíti az egész ember helyett a májára. Erre a metonimikus műveletre ismét rákérdezhetünk: miért éppen a májra szűkíti le az egész embert Arany János? A történet folytatásának ismeretében azt mondhatjuk: ezzel a választással előre sejteti, hogy az illető nem tiszta jellem. Ezt a sejtést a későbbiek igazolják: Toldi Györgyről kiderül, hogy kapzsi és irigy természetű, nem elégszik meg elsősülöttségével, teljesen ki szeretné túrni az öccsét a közös vagyomból és a rangból is. A történet elején ezek a tulajdonságai az olvasó számára még ismeretlenek, a szimbolikus és metonimikus kifejezés azonban előrevetíti a várható eseményeket. Arany János úgy alkalmazza a képes kifejezést, hogy az kiválóan árnyalja a szereplő jellemrajzát.

„Rákóczi mindezzel nem érte be, furdalták a máját a nagyravágyás férgerei.”

(Jókai Mór: A damokosok, 1883)

A nagyravágyás egy újabb fajtája a lehetséges negatív indulatoknak. Ezúttal férgerei is vannak. A *féreg* szó pejoratív konnotációval bír, s ezek az eleve rossz érzést keltő állatok a májból táplálkoznak. A kép logikáját követve a máj a nagyravágyás kiindulópontja, forrása, ami megfelel a feltevésnek, egyezik a negatív érzelmet szimbolizáló szereppel. A kép tulajdonképpen további negatív indulatok asszociációját is felveti, hiszen mind a *féreg* említése (fertőzöttség, romlottság), mind a férges májú ember képe visszataszítólag hat. A *fertőzöttség* és *romlottság* átvitt értelmű szavak, a fizikai fertőzöttség, férgesség leképezésével olyan lelkiállapotokat elevenítenek meg, amelyek a nagyravágyást táplálhatják. A *furdalás* szó szintén erős érzelmi asszociátumokat vonz: nyelvileg leginkább a kíváncsisággal lép kapcsolatba, a vágyódást, valami után való sóvárgást hordozza magában.

„Ismerte urát. Belelátott a májába is. Tudta, hogy minden mozdulata, szava, akárcsak egy pillantása is elszabadíthatja haragját s akkor Isten legyen irgalmas mindnyájunknak.”

(Kodolányi János: Emese álma, 1941)

A *máj* itt a harag székhelye: „Belelátott a májába is. Tudta, hogy [...] elszabadíthatja haragját”. Ez a példa jól illusztrálja a májnak a TESz.-ben megadott 2. jelentését: 'az emberi

máj mint bizonyos érzelmek, indulatok vélt székhelye'. A testesültség elve alapján jött létre ez az értelem, hiszen ha az *epe* jelentése a 'harag' (TESz. 2 jelentés¹⁹), akkor a *máj* mint az *epe* tárolóhelye megfelel a harag tárolóhelyének. Az asszony ismeri az ura haragját, tehát belelát abba a „tároló”-ba, ahol a haragját tartogatja. A metafora a testesültség mellett a négy testnedv elméletére vezethető vissza.

„– Nézd! Olyan büszke, mint a dagadt bolha! – csúfolták Andrist az iskolában.

És ő csakugyan büszke volt, a mája hízott, a szíve bizsergett a büszkeségtől: az egész iskolában egyedül ő evett vendéglői kosztot, s nem odahaza, az ételhordó csajkájából kanalazva, de fehérterítékes asztalnál, pincérek sürgölődésében.”

(Illés Endre: *Andris*, 1956)

A mondatból annyi derül ki, hogy *Andris* büszke, ami önmagában nem feltétlenül negatív érzelem („a szíve bizsergett a büszkeségről”). Ám a szöveg további részéből az derül ki, hogy ez a büszkeség nem éppen pozitív érzelmeken alapult:

„Az étlap fölé hajolt, hosszan tanulmányozta, mint az igazi vendégek, a nagy fizetők – mennyi fájdalommal, milyen szívbeli irigységgel, hányszor, de hányszor figyelte őket!”

Néhány bekezdéssel később:

„*Andris* úgy ült, rendelt, evett és fizetett, méltóságos gögjében, mint egy színész.”

A tágabb szövegekörnyezet egyértelművé teszi, hogy a jelenetben az öröm forrását negatív indulatok alkotják: a káröröm, a kielégült irigykedés, önhittség, gög. A *máj* mint kép azért kerülhetett ide, mert bár az örömet fogalmazza meg, de erős negatív színezetet vegyít a metafora által konceptualizált lelkiállapotba. Ezt a kifejezést egyébként a kortárs szlengből is ismerhetjük.

VIII.3.2 Az epe szó figuratív előfordulásai

¹⁹ A TESz.-ben szereplő jelentésfejlődési folyamat és a testesültség részletes ismertetését ld. a későbbiekben.

427 előfordulásból 234 metaforikus (ragozott és képzett alakokkal együtt, például *epés*, *epéskedik*). Mivel az összes metaforikus előfordulás elemzése túlnőne a dolgozat keretein, ezért itt is ötven évenként, minden évszázad első és második feléből idézek egy-egy példát, amelyet részletesen megvizsgálók.

„bosszút forral epéjébe” (Orczy Lőrincz: Nints igaz gyönyörűség a nagyok között, 1789)

Az epe itt metonimikusan 'epehólyag' jelentéssel bír (TARTALOM A TARTÁLY HELYETT). A következő példa is mutatja, hogy a *forr az epe*, *forr az epéje* kifejezés gyakori volt ebben az időszakban, a *bosszút forral* pedig egyértelművé teszi, hogy valóban negatív indulatról van szó. Ha az átvitt értelmű jelentést szó szerint akarjuk értelmezni, akkor az illető a bosszút valamilyen folyadék formájában tárolja az epehólyagjában, és ott forralja valaki ellen. A két kifejezés azonban kizárja egymást, hiszen az epehólyagban nem lehet más folyadék, csak epe. A *bosszút forral* és *forr az epéje* kifejezés összeolvasztása blendet eredményez, így jön létre a „bosszút forral epéjébe” mondat.

„Forr epéd, hogy más is márt veled egy tálba,

Vesztenél, ha tudnál, egy vizes kanálba.” (Arany János: Toldi, 1846)

Toldi György az, akinek *forr az epéje*, s ezt öccse, Miklós mondja neki. Nemcsak az irigységet, hanem a gyilkos szándékot is kimondja Miklós: „Vesztenél, ha tudnál”. Az emberölési vágy és az irigység is egyértelműen rossz szándék, a kifejezés tehát beleilleszkedik a máj/epe szimbólumkörébe. A Toldiról szólva az előző alfejezetben már ismertettem Toldi György irigységét, öccse iránti rosszindulatát. Az *epe* újfent ezeknek az érzelmeknek a metaforikus kifejezője, s azt is megállapíthatjuk, hogy a szimbolikus jelentés az oka annak, hogy a negatív szereplők jellemrajzában, illetve a negatív hangulatok érzékeltetésében gyakran fordul elő a *máj* és az *epe* szó átvitt értelemben.

„Kopott, lapos szemöldöke alól kék szeme élesen néz s az egész emberből epés keserűség árad.”

(Móricz Zsigmond: Sárarany, 1911)

Ismét kifejtett metaforával van dolgunk, így nem kétséges, hogy az *epe* megint a negatív indulatok kifejezője. A keserűség explicit és implicit módon is felidézve metaforikus jelentést hordoz: nem a fizikai keserű ízt, hanem a lelkiállapotot konceptualizálja (az *epés keserűség árad* kifejezésben a keserűséget mint áradó folyadékot konceptualizáljuk, ahol AZ ERŐS ÉRZELEM TERMÉSZETI ERŐ). Ugyanez történik az alábbi példában:

„előntött az irigység epéje” (Bajor Andor, 1976)

Ezúttal az *előntött* szó is részt vesz a konceptualizációban (újabb kifejtése AZ ERŐS ÉRZELEM TERMÉSZETI ERŐ metaforának). A hétköznapi életben az *előnt* ige szó szerinti és metaforikus jelentése olyan dolgokra vonatkozik, amelyek az ember által befolyásolhatatlanok, nagy erejűek, például *előnt az árvíz* valamit, *előnti a harag*. Ezzel a szóval a kontrollvesztést hangsúlyozza a szerző, azt, hogy az érzelem olyan elsodró erővel bír, amelynek az érzelem gazdája nem állhat ellent. Az *irigység* szó konkrétan megnevezi az *epe* céltartományát: nem kétséges tehát, hogy a szimbolikus jelentés itt is működik.

VIII.3.3 Szótári jelentések

A *máj* és *epe* szimbolikus jelentésének alapos körbejárásához nem hagyhatjuk ki az egyes szótárakban szereplő jelentéseket, illetve az állandósult szókapcsolatokat, amelyekben ezek szerepelnek, hiszen a frazémák legtöbb esetben metaforikusak.

Az ÉrtSz.-ben szereplő jelentések: 1. A máj által kiválasztott zöldessárga színű, igen keserű folyadék, amely a vékonybélbe ömölve elősegíti a zsírok felszívódását, és gátolja a belek tartalmának rothadását. 2. (átv) <Állandósult szókapcsolatokban:> bosszúság, harag, düh. 3. (átv) Keserű gúny.

VIII.3.3.1 A TESz. jelentései

A Nagyszótár korpuszának elemzett példáihoz már felhasználtuk a máj és az *epe* szó etimológiáját. Az ÉrtSz.-ben megadott jelentések közötti összefüggést a TESz. így tárja fel:

Máj:

1.: 1405 k.: a felszívódott tápanyagokat átalakító és az epét kiválasztó szerv.

2. 1700/1763: az emberi máj mint bizonyos érzelmek, indulatok vélt székhelye.

„A 2. jelentés a májnak epe kiválasztó funkciójával függ össze, vö. az epe 'harag' jelentését, továbbá az *epés* melléknevet” (TESz. II. 818).

Epe:

1: a májtól kiválasztott emésztőnedv | epehólyag.

2. 'harag | bosszúság.

3. keserűség | gúny.

„Átvitt értelmű 2 és 3. jelentése annak az általános hiedelemnek az alapján alakulhatott ki, hogy az ember haragját, komorságát az epének a szervezetben való túlságos felszabadulása okozza. Hasonló jelentésfejlődést más nyelvekben is tapasztalhatunk: vö.: [...] lat. *fel, bilis*, ang. *bile*, ném. *Galle*, ol. *bile*: 'epe; harag'” (TESz. I. 773).

Ezek a jelentéstörténeti mozzanatok kognitív nyelvészetileg mind a testbeágyazottsággal függenek össze. A 'harag, bosszúság' jelentés összefüggésben van a hippokratészi négy testnedv-elmélettel, ami szerint a négy embertípust (flegmatikus, kolerikus, szangvinikus és melankolikus) az határozza meg, hogy ez a négy testnedv milyen arányban található meg a szervezetben. (A négy nedv: vér, sárga epe, fekete epe, nyálka.) Erre a hiedelemre utal a TESz. is, amikor az átvitt jelentést az epe túlságos felszabadulásával magyarázza.

A keserű íz külön metaforikus úton is átvitté válhat: a kellemetlen érzéssel ötvöződik (lásd hasonlóan a tormát mint a keserűség, szenvedés, vezeklés szimbólumát), s így egy idő után a kellemetlenséget okozó dolog a kellemetlen érzéshez kognitív hozzáférést biztosít (a *keserű, keserűség* szavak átvitt jelentése is ezt az utat járta be). Az *eped, epedez, epeszt, epekedik* a TESz. szerint valószínűleg az *epe* származékai, a jelentésfejlődés azonban nem teljesen tisztázott: „Az *eped* eredeti jelentése feltehetőleg 'epévé válik' lehetett. A szomjúság, eltikkadás következtében a száj rossz ízűvé, kesernyéssé válhat; ez magyarázza” a 'szomjúságtól, éhségtől gyötrődik' és az 'elsorvad' jelentések kialakulását. „Az epé-ből való származtatás valószínűségét nem dönti meg, de némileg gyengíti, hogy a konkrét jelentések nem a keserű ízzel, hanem a szárazsággal kapcsolatosak, sőt a lelki jelenségre költői képpel utaló legelső adatban [buol ozuk epedek – Ómagyar Mária-siralom] is elszáradást kifejező ige mellett szerepel az *eped*” (TESz. I. 774). Ezeket az igéket a tisztázatlan származás miatt nem vizsgáltam.

Az Új Magyar Tájszótár jelentései

Az ÚMTSz. a májjal kapcsolatosan említ egy szóláshasonlatot: Úgy megalszik, mint a máj (májhoz hasonló sűrűségű aludttejre mondják), illetve egy szójárást: No, ne! máját osztogatnak! (elbáméskodó embernek mondják). Ezek a szólások a májjal mint étellel vannak összefüggésben, annak tulajdonságaira utalnak metonimikusan (állaga, értékessége). A szócikk továbbá elutal a fehérmájúhoz, amelynek jelentése 1. érzéki, buja természetű, 2. csodálatos képességű, varázserejű <ember>. A fehérmája szócikk definíciója szerint azonban ez a szó 1. 'a disznó belén levő háj'-at jelenti, 2. 'a disznó hasnyálmirigyé'-t. Az ÉKSz.2-ben a fehérmáj jelentése: „Hasnyálmirigy. | pejor: ~a van: <nőről:> nemileg kielégíthetetlen”. Mivel a máj és a hasnyálmirigy két különböző szerv, a 'hasnyálmirigy' jelentései véleményem szerint nem tárgyalandók a *máj* és az *epe* szimbolikájának keretei között.

A májnál több információt szolgáltat az *epe* szócikk az ÚMTSz.-ben. Szitkozódásként közli „Az epéd fojjon ki” fordulatot. Ennek jelentése lehet konkrét is és átvitt is, megállapításához azonban nem áll rendelkezésemre bővebb szövegekörnyezet.

Szóláshasonlatként említi az „Ojan jó ember, hogy az epéje se keserű”-t, amelynek jelentése kifejezetten az *epe* szimbolikus-metaforikus jelentéskörébe kapcsolódik. Két szólás is szerepel a szócikkben: „Elfakad az epéje” 'szellent', „Fakadozik az epéje” 'bosszankodik, haragszik'. Az első szólás szintén az epeműködés metonimikus megfogalmazásán alapul, alapja szintén a testbeágyazottság, a testi tapasztalat. A második szólás alakilag majdnem ugyanez, de jelentése metaforikus, az *epe* mint nedv megfelel a haragnak, a fogalmi metafora A DÜH EGY NYOMÁS ALATT ÁLLÓ TARTÁLYBAN LEVŐ FOLYADÉK. Ez a szólás tehát beleillik az *epe* szimbolikus jelentéseinek körébe. Az „elválik, mint tüdő a májtól”, „félre tüdő a májtól”, „Most válik el a tüdő a májtól” szólások és szóláshasonlatok jelentése (lásd tüdő szócikk) az *elválik* ige metaforikus jelentései közé tartoznak (a. m. 'eldől vmi').

VIII.3.3.2 Összefoglalás: Az *epe*, *máj* mint szimbolikus képek a kognitív metaforák forrástartományában

A máj és *epe* szimbólumát vizsgáló fejezet arra világított rá, hogy állításom a nyelvi adatok útján objektív módszerrel is ellenőrizhető.

A szimbólummal összefüggésben álló metaforákat onnan ismerjük fel, hogy képi alapjuk, forrástartományuk szimbólum, vagy azzal valamilyen metonimikus összefüggésben lévő dolog.

A fejezet elején azt tételeztem fel, hogy amennyiben a metaforák ilyen erősen összefüggésben vannak a szimbólumokkal, akkor az elvnek a nyelvi adatokból is be kell bizonyosodnia. Ezért e fejezetben az Nszt. szövegbázisában végighaladtam a kiválasztott szimbólum nevét tartalmazó metaforikus kifejezéseken, és ellenőriztem jelentésüket. Feltételeztem, hogy a metaforikus nyelvi kifejezések jelentésének összefüggésben kell lenniük a bennük szereplő szimbólum jelentésével. Mivel a kiválasztott szimbólum, az epe és a máj jelentése a rossz szándék, az ellenséges érzület volt, ennek nyomát kutattam a szövegbázisban talált metaforákban. A 27 milliós korpuszban nem akad olyan példa, amely a felvázolt elméletnek ellentmondana. A nyelvi példák tehát megerősítik azon állításumat, amely szerint a metaforában megjelenő szimbólumkép minden esetben befolyásolja a metaforák céltartományát: vagy egy jelentésárnyalatot ad, vagy teljes egészében megszabja a leképezés irányát. A szimbólum jelentése a legtöbb esetben teljesen lefedte a metaforikus kifejezések jelentését, szám szerint ez volt a tipikusabb eset. Bizonyos esetekben nem töltötte ki teljes egészében (*például a hízik a mája* kifejezésben az öröm pozitív összetevő), de mindenütt adott neki legalább egy negatív színezetet.

VIII.3.4 Mit nyújt az analitikus pszichológia a kognitív metaforaelemzés számára?

Ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy a kétféle elemzési módszert hogyan lehet együttesen alkalmazni. A különbség érzékelhetővé tétele érdekében olyan példával szolgálok elsőként, amely tisztán kognitív szempontokat vesz figyelembe egy figuratív kifejezés elemzésénél. Ezt a kifejezést tovább vizsgálom és kiegészítem azzal a módszerrel, amelyet az analitikus pszichológia is alkalmaz: a képet mint szimbólumot értelmezem, nem csupán mint konkrét, többletjelentés nélküli képet. Ennek a kiegészítésnek az eredménye meggyőzően láttatja, hogy az általam javasolt módszerrel figyelemre méltó különbségek merülnek fel a megállapított jelentések között.

VIII.3.4.1 Elemzés tisztán kognitív nyelvészeti módszerrel

Az alábbi részlet Szelid Veronika *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban* című disszertációjának (2007) egyik fogalmimetafora-elemzése:

„Eccer jöttem ide, /retket adtál ennem, /az is feteke lón./ Vezett lenne retek/ feteke földjibe...” (‘[...] fekete volt [...] vezett volna [...]’) [...]

A népdalokat összességükben szemlélve nem lehet kérdéses, hogy a szavak mögött elvont értelem húzódik-e meg. A kognitív mechanizmusok könnyűszerrel kikövetkeztethetők. A gyorsan pudvásodó zöltség képében az ember növény metafora speciális esetével találkozhatunk. Az ember tulajdonsága a növény tulajdonsága leképezéssel, és az ember a szerelem helyett metonímiával a retek a gyorsan múló, értéktelen szerelmet képviseli” (Szelid 2007: 75).

Ez a fogalmimetafora-elméletre támaszkodó kognitív nyelvészeti értelmezés tökéletesen helytálló. Ám feltehetjük a kérdést: miért éppen a retek vált a népdalban az embert, illetve a szerelmet képviselő forrástartománnyá? A kimerítő válaszhoz a kognitív nyelvészet egyelőre nem rendelkezik megfelelő eszközökkel. Az analitikus pszichológia módszerével azonban újabb réteget tárhatjuk fel a metafora jelentésének.

VIII.3.4.2 Metaforaelemzés az analitikus pszichológia és a kognitív nyelvészet egyesített eszközeivel

Ebben a megközelítésben a fenti szöveg elemzését egy új úton kezdjük el. A szöveget végigolvasva annyit tudunk biztosan, hogy az idézett népdalban a *retkek* szó valamilyen metaforikus jelentést hordoz, tehát ez a forrástartomány. Lehet-e ezt a képet AZ EMBER NÖVÉNY metaforán kívül másképpen is értelmezni?

A pszichológia minden elemzés kezdetén abból indul ki, hogy ha itt megjelent a retek (egy kép a nyelvi információk között), akkor az fontos információt hordozhat. Meg kell tehát keresnünk először is a retek jelentését. Valamilyen értelme biztosan van, csak még nem értjük. Ha ez a népdal egy egyéni alkotás lenne, akkor mindenképp az alkotót kellene arról megkérdezni, hogy ő mit gondol a retekről, milyen asszociációi vannak azzal kapcsolatban,

hogy ez a kép itt megjelent. Mivel azonban a népdal kollektív alkotás, egy közösség hozza létre, ilyenkor hívhatjuk segítségül az egyetemes, vagy az adott kultúrában élő szimbólumok jelentését.

A *reték* mint szimbólum nem szerepel a Szimbólumtárban (Pál–Újvári 2001). Ugyanakkor a népgyógyászatból és napjaink orvostudományából is jól ismert tény, hogy a fekete retek epehajtó hatású. A népdalban pedig hangsúlyozottan fekete a retek. Az epe megtalálható a Szimbólumtárban, feljebb már idéztem: az ellenséges indulat, a gonosz szándék, a harag szimbóluma.

A két fenti információ alapján új értelmet kapnak a népdal sorai. A retek – az epehajtó étel – az epe helyett áll metonimikusan (OK A HATÁS HELYETT), az epe pedig metaforikusan az ellenséges indulatot, a gonosz szándékot, haragot képviseli. Vagyis két lépésben, egy metonímia és egy metafora segítségével eljutottunk a retekől a negatív érzelemig: retket adtál ennem > 'epehajtót adtál ennem' > 'haragot ébresztettél bennem' – mondja a népdal. Metaforikusan akár úgy is folytathatnánk: epehajtót adtál ennem – epeömlést kaptam... A metaforikus folytatás világosabban elmondja a jelentést, mint bármely tudományos elemzés.

A sorok tehát új megvilágításba helyezik ezt az eseménysort: a férfi elment a nőhöz, és ott harag, negatív érzelmek, vélhetően veszekedés alakult ki kettőjük között. Ezt utólag bánják, vagy legalábbis sajnálják (veszett lenne retek/ fekete földjibe). A megfejtéshez tehát az OK A HATÁS HELYETT (az epehajtó retek az epe helyett) metonímiát, továbbá az epe szimbolikus jelentését használtuk fel.

Hogy ez a magyarázat mennyire állja meg a helyét (azaz valóban arról van-e szó, hogy a szerelmesek megharagudtak egymásra), az más népdalok segítségével is ellenőrizhető. Figyelemre méltó az a körülmény, hogy ezek a kiemelt sorok (*veszett volna retek fekete földjibe*) az ÚMTSz. szerint egy szólás szavai, s majdnem szó szerint más népdalokban is megismétlődnek. A változó szövegkörnyezet újabb információval szolgálhat a szimbolikus jelentésről.

VIII.3.4.2.1 A módszer ellenőrzése egyéb népdalok összehasonlításával

1. Barna Péter nótája

Fujd el, szellő, fujd el, hosszú utnak porát,
Ne lelje vármegye fakó lovam nyomát.

Nem fujja el szellő hosszú utnak porát,
Meglelte vármegye fakó lovam nyomát.

Szegény Barna Péter, be sok lovat lopott,
Románné két lánya abból ruházkodott.
Vesztett volna retek fekete földében,
Románné két lánya az anyja méhében. (Erdélyi 1846: 380-381.)

A népdalban a vizsgálandó sor szó szerint ismétlődik, de itt még inkább „tájidegen” szó a retek, hiszen szó sincs evésről, a népdal témáját a lopott lovak és a görbe úton szerzett ruhák adják. Ám ha feltesszük a kérdést: miért éppen a retekkel hozza összefüggésbe a metafora az embert?, akkor a kognitív nyelvészet eszközeivel félig-meddig kapunk magyarázatot.

Úgy tűnhet, a retek „csak úgy”, ad hoc módon került a szövegbe, mondjuk a sorkitöltés kedvéért. AZ EMBER NÖVÉNY metafora ismét megoldásnak tűnhet, hiszen a következő sor ki is fejtje ezt: (Vesztett volna retek fekete földében,) *Románné két lánya az anyja méhében*. Ennek a mondatnak az állítmánya ugyanúgy a *vesztett volna*, mint az előzőé, ami megerősíti azt a feltevést, hogy a retek mint AZ EMBER NÖVÉNY metafora forrástartománya is funkcionál. A retek úgy veszik el a földben, mint a két lány az anyaméhben. Az anya és a föld azonosítása szintén szimbolikus, hiszen a föld a termékenység, az anyaság képviselője. Ez a megfelelés kibővíti AZ EMBER NÖVÉNY metafora leképezéseit.

A retek szimbólumként való értelmezésével azonban a szöveg koherenciája megerősödik. Ugyanarról a témáról van szó – a lopásról –, csupán a kifejezésmód váltott át egyfajta szimbolikus nyelvezetre. A retek a negatív szándék szimbolikus jelölője. Ha a szövegkörnyezetben explicit negatív szándékot keresünk, akkor csak a lopás kerül elő. És valóban a dal Barna Péter nótája, az ő bűnéről van szó első olvasatban, értelme az, hogy bár ne lopott volna Barna Péter. Másrészt szimbolikusán azt is mondja a *vesztett volna retek fekete földében* képpel a dal: vesztett volna el a kártékony szándék (= a retek, ami metaforikusan tovább egyenlő Románné két lányával). Tehát a retek elveszejtése nemcsak egy dologra utal (kár volt lopni) explicit módon, hanem Románné két lányára is kissé burkoltabban. Bár ne lettek volna ők olyan nagyravágyóak, irigyek, hogy a szép ruhákért lopásra készítetik Barna Pétert. A veszni való retek és Románné két lányának azonosítása azért történik, mert bár az elkövető Barna Péter, de a lopás valódi kiindulópontja, a rossz szándék forrása ők voltak. A

reték egyrészt a két lány helyett áll, másrészt Barna Péter lopása helyett is. A szövegezés bravúros, egy forrástartomány egyszerre két céltartományt testesít meg.

2. Katkó Jancsi balladája

Csuda történt csütörtökön este:

A csinált út vérrel van kifestve;

Katkó Jancsi vére festette be,

Utoljára szólott akkor este.

Retek, retek, ne termettél volna,

Kardos Borcsa ne születnél volna!

Vesztett volna retek a földjébe,

Kardos Borcsa veszett vó'n Csernyőbe! (Geőcze 1896)

Az előtörténet: Kardos Borcsa, aki szép csernyői lány volt, másik faluba ment férjhez. A csernyőiek ezért haragudtak rá. Összebeszéltek, rajtaütöttek a násznépen. A vőfély Katkó Jancsi volt, a másik falu szemefénye, szép szál ember, okos, jó gazda, és maga a megtestesült jószág. Felesége, kis fia volt. A friss házásokat menteni akarta, vőfély lévén vállalta, hogy majd ő beszél a támadókkal. A házások elmentek, megmenekültek, de a támadók nem kímélték Katkó Jancsit, agyonverték.

A metaforikus értelmezés ugyanazon az úton történhet: a kognitív nyelvészet eszközeivel első lépésben megfejthetjük, hogy AZ EMBER NÖVÉNY metaforával van dolgunk (*Retek, retek, ne termettél volna, Kardos Borcsa ne születnél volna!*). A *reték* megfelel Kardos Borcsának. Itt nem tudjuk folytatni az elemzést anélkül, hogy a szimbolikus jelentést ne hívnánk segítségül: miért éppen a *reték* ne termett volna, a *reték* veszett volna földjébe. Ha ismét beépítjük az epét mint a rossz szándék, ellenséges indulat szimbólumát, akkor AZ EMBER NÖVÉNY metaforát kibővíthetjük egy újabb leképezéssel, a növény tulajdonsága megfelel az ember tulajdonságának: az *epehajtó* növény a *rossz szándékot keltő* lánynak.

A népdal lényegi mondanivalója a bánat, az értelmetlen gyilkosság feletti bánkódás. A rossz szándékot: az irigységet, ellenségességet, a haragot bánja a népdal éneklője. Kardos Borcsa közvetetten hibáztatott személy, nem a bűnös, hanem egyszerűen a nehéz sors hordozója és okozója, a balszerencse oka, akinek „jobb lett volna meg sem születnie”.

VIII.3.4.3 Összefoglalás

Feltevésem a VIII. rész elején így hangzott: amennyiben a metafora forrástartománya egy olyan kép, amelyet szimbólumként is lehet értelmezni (az adott kultúrában, egyénileg, vagy egyetemes szinten), akkor a képnek ez a szimbolikus jelentése befolyásolja a metafora jelentését. Ennek ellenőrzéséhez az első alfejezetben korpuszvizsgálatot végeztem, ahol az epe és a máj metaforikus használatát összevettem a szimbolikus jelentéssel.

A következő alfejezetben bemutattam azt is, hogy az általam bevezetett összefüggésnek mi a gyakorlati haszna a metaforák értelmezésénél. A szimbólum hatásának és jelentésének ismeretében a metafora mélyebb jelentésrétegeit értjük meg. Ezt egy kognitív szemantikai népdalelemzéssel, majd más népdalok szövegeivel vizsgáltam. Valamennyi szövegben megtalálható volt a negatív indulat mint a metafora céltartományának része, sőt, mindez megerősítette állításomat. A szimbólum ismerete azonban transzparenssebbé tette a figuratív kifejezéseket.

VIII.3.4.4 Következtetések

VIII.3.4.4.1 Nyelvészeti következtetések

A fentiek egyik fontos eredménye az, amit az összefoglalásban már elmondtam. Van azonban a nyelvtudomány szempontjából nézve további hasznos következménye is az elméletnek.

Az egyes szavak figuratív használatának (metafora, metonímia) korpuszvizsgálat segítségével történő kutatása megmutatja azt, hogy egy szó milyen szókapcsolatokban fordulhat elő (Hanks 2005). A lehetséges létrejövő (állandó vagy alkalmi) szókapcsolatokat befolyásolja véleményem szerint a szimbolikus jelentés, vagyis jelentéstanilag mindez a

szimbólum nyelvi hatókörének tekinthető. A pszichológiai módszer hozadéka a kognitív nyelvészet számára, hogy a forrás- és céltartományok kapcsolódása a szimbólumok ismeretében bejósolhatóvá válik: meg tudjuk mondani a metafora jelentését vagy legalábbis egy jelentés-összetevőjét.

Emellett a lehetséges figuratív kifejezések által alakuló gestaltok központi szerepet játszanak a hétköznapi (literal) jelentések kiaknázásában (Hanks 2005), ami egyben azt is jelenti, hogy a szimbólum jelentéstani hatásainak elemzésével közelebb juthatunk az egyes szójelentések struktúrájának alakulásához is.

A mélylélektan központi helyzetűnek tartja szimbólumot az emberi gondolkodásban. Ezt az elgondolást ötvöztem a kognitív nyelvészet metaforafelfogásával, aminek segítségével magyarázatot találhatunk arra, hogy miért éppen az adott forrástartománnyal konceptualizáljuk a hozzá tartozó céltartományt.

A kognitív nyelvészet egyik fő kritikája: nem tudja megjósolni a metaforákat, ezért nem elég egzakt tudomány. Nem lehet megjósolni, milyen metaforák lesznek egy nyelvben, melyik céltartomány mivel kapcsolódik. A fenti eset azt mutatja, hogy a forrás- és céltartományok kapcsolódása a szimbólumok ismeretének segítségével bizonyos szinten mégiscsak megjósolható: meg tudjuk mondani a metafora jelentését vagy legalábbis egy jelentésösszetevőjét.

VIII.3.4.4.2 Pszichológiai következtetések

A két módszer ötvözése nemcsak a metaforaelméletet erősíti, hanem az analitikus pszichológia értelmező módszerét is. A pszichiátereket, pszichológusokat gyakran éri az a vád, hogy az álmok, fantáziák megfejtésénél „csak úgy asszociálnak”, „belemagyarázzák a jelentést” bizonyos dolgokba. Az álmokat a tudományos világ nehezen fogadja el mint jelentéssel bíró adatokat. A nyelvészetben azonban a szimbólum a szöveggörnyezetbe ültetve nyelvileg is vizsgálható. A korpuszelemzés révén a nyelvészet objektív adatokat nyújt annak bizonyítására, hogy a képek nem ad hoc módon kerültek éppen azokba a nyelvi szerkezetekbe, ahol vannak. A példákban a szöveggörnyezet mindenütt alátámasztotta az adott kép szimbolikus értelmezését, tehát a képek helytálló módon, a szöveg tartalmát erősítve, abba beleilleszkedve szerepelnek a mondatokban, nem merő véletlenségből (mint

ahogy ezt pl. egy álmra mondani lehetne). A szimbólum valóban egy olyan központi eleme a gondolkodásnak, amely kulcsot ad a beszédben, álmokban, fantáziákban megjelenő képek megfejtéséhez. Meghatározza a metafora leképezéseit, és bővíti az egyes szavak jelentését is. Ha egy metafora forrástartományának mint képnek szimbolikus jelentése van, akkor az a jelentés kizárja, hogy a metafora ettől független jelentést hozzon létre.

IX. EREDMÉNYEK

IX.1 Következtetések

IX.1.1 Szimbólum és metafora viszonya

IX.1.1.1. A dolgozat egyszerre tartozik a kognitív nyelvészet és az analitikus pszichológia tárgykörébe, mivel e két tudományterület értelmező módszereit egymással ötvözve használom fel a jelentések elemzésénél.

Alapvető kapcsolódási pontjuk a képek és szimbólumok nyelve, ez az az építőkö, amely a híd két oldalát közepén összefogja. A képi és szimbolikus nyelv az analitikus pszichológiában a tudattalan nyelve, amely tartalmait, feszültségeit, energiatöbbletét vagy hiányát a képek nyelvén közli a tudattal. A fogalmimetafora-elmélet szerint az emberi gondolkodás alapvető jellemzője, hogy metaforikus. A fizikai tapasztalatokról alkotott tudásunk leképeződik olyan absztrakt fogalmakra, amelyeket másképp nem tudunk kifejezni. A képekben tárolt tapasztalati tudás így válik a metaforikus kifejezések forrásává, ezek segítségével jönnek létre új fogalmaink.

A disszertációban ebből kiindulva mutattam be, hogy a kognitív nyelvészet jelentésfelfogása és a kognitív metafora működése hogyan kapcsolódik össze az analitikus pszichológia értelmezési módszereivel és szimbólumtanával.

IX.1.1.2. A tudattalanból érkező képek gyakran tűnnek értelmezhetetlennek, ám ez csak addig igaz, amíg direkt módon akarjuk értelmezni őket. Mihelyt közvetett jelentéshordozónak, azaz szimbolikus jelentésűnek tekintjük őket, bontakozni kezd rejtett mondanivalójuk. Jelentésük következetes és kiismerhető, amint azt Jung és az őt követő pszichológiai iskola kidolgozta. Jung az irodalomból ismeretes szimbólumokat használta fel elmélete kidolgozásához, így az sem véletlen, hogy módszere a nyelvészetben jól alkalmazható. A szimbólumokra támaszkodó értelmezést a kognitív metaforára is alkalmazhatjuk: a metaforában megjelenő képnek, a forrástartománynak a jelentése megfejthető az egyetemes emberi szimbólumok rendszeréből. S éppen mivel ez a „képes nyelvrendszer” kiismerhető és következetes, állíthatjuk, hogy ez a szimbólum és a metafora egymáshoz való viszonyát is meghatározza.

IX.1.1.3. A kognitív nyelvészet egyik feladatának tekinti a fogalmi metaforák meghatározását. Ennek során az egyik legnehezebb lépés a forrás- és céltartomány megfelelő körülhatárolása. Nem könnyű ezeket a fogalmi tartományokat olyan szavakkal meghatározni, amelyek alapszinten adják vissza a fogalom jelentését. Adott esetben alapszinten nem létezik megfelelő szó a fogalmi tartományok kifejezésére, s csak körülírással lehet megadni, ami viszont nehézkessé teszi a metafora használatát. (Pl. az angol ANGER IS A SOCIAL SUPERIOR metaforát a magyarban nem lehet igazán találóan visszaadni, holott a metafora nyelvi kifejezései léteznek. Így hol URALKODÓnak, hol FELETTESnek fordítják, bár egyiket sem nevezhetjük találónak.) A szimbólumok segítségével a forrás- vagy céltartományok könnyebben megfogalmazhatók, a szimbólumtárak kapaszkodót nyújtanak az elvont tartományok megnevezéséhez.

IX.1.2 A fogalmi metafora pszichológiai motivációja

A szimbólum felmerül a tudatban, azaz a gondolkodásban, s innen kerül be metaforikus kifejezések útján a nyelvbe is. A VIII. fejezet eredményei szerint a szimbólumok köré csoportokba rendezhetők a fogalmi metaforák, mivel forrástartományuk a szimbólum képi kifejeződése, céltartományuk pedig a bennük foglalt tudattartalom.

A tudattalanból érkező tartalmakat a fogalmi metaforák továbbítják a nyelvbe, ahol létrejönnek a figuratív kifejezések. A nyelvi kifejezések éppúgy csoportosíthatók a fogalmi metafora köré, mint a szimbólum köré a metaforák. Ezek a lépések a tudatosodás folyamatát jelzik. Mind pszichológiai, mind nyelvészeti szempontból kulcsmozzanat ez, amint a tudattalan tartalom tudatosulni kezd. Lélektani folyamatok alakulnak át képekké (Jacobi 2009, 63). Így illeszkedik össze a két elmélet: a képes jelentés születése az archetípustól a szimbólumon át a fogalmi metaforáig, majd a nyelvi kifejezésekig megy végbe.

Az itt vázolt folyamat általános jelentőségű az emberi gondolkodásban. Motivációja a belső tartalmak kifejezése. A külvilágra vagy saját pszichénk eseményeire belülről érkező reakcióink így juthatnak el a kommunikáció színterére, ezáltal közelebb kerülünk ahhoz, hogy a külső és belső világ közötti kapcsolatot egészségesen működtessük.

IX.1.3 A jelentéskereső analitikus pszichológia

IX.1.3.1. A VII. fejezetben a jungi lélektan követői által kidolgozott segítő technikákat elemeztem nyelvi szempontból. A mítosz metaforikus alkalmazásán láthattuk, hogy az archetípus hogyan jelenik meg mindennapi viselkedésünkben, és hogyan szolgálhatják a mitikus történetek metaforikus leképezések segítségével a lelki egészség fenntartását.

IX.1.3.2. Az álomelemzés egy személyes terápia folyamatát követte nyomon. Lili gyógyulásának fő mozzanatai a probléma feltérképezése, a megoldáskeresés, új viselkedésmintázat elsajátítása, gyógyulási folyamat megindulása voltak. Minden mozzanatot metaforák segítségével oldott meg a terapeuta és a páciens. A probléma feltérképezésében segítenek a terapeutának az elhangzó metaforák; a megoldáskeresés az álom nyomán indul meg. Az új viselkedésmintázatot a meséből merítik, amelyet a páciens leképez a saját életére. A lehetséges metaforákat maga állítja fel, s minél több leképezést alkot, annál gazdagabbá válik új, egészségesebb viselkedése. Terápia közben legfőbb segítségük az, hogy a páciens lélektanának szerkezete kirajzolódik a jelentéstulajdonításokon keresztül.

IX.1.3.3. A rajzelemzés csoportos megbeszélésén keresztül arra világítottam rá, hogy a folyamat fordítva is működhet: a páciens kreatív módon ezúttal a céltartományhoz keres forrástartományt (képi kifejezőeszközt). Egy új fogalom születése így is megtörténhet. A céltartomány ugyan létezik, de inkább csak részleteiben, megfoghatatlan emlékek halmazaként. A rajzkészítés során a páciens egyetlen koherens fogalommá gyúrja össze életének élményeit, így képet kap arról, hogy mi a saját elképzelése addigi életútjáról. A céltartomány megalkotása abban segíti, hogy ennek a fogalomnak formát adjon, mert nélküle az életútja a maga számára sem látható át egykönnyen.

IX.1.3.4. A pszichológiai módszer helytállóságát a korpuszból vett adatok megerősítették. Az átvitt értelmű kifejezések jelentését valóban a szimbolikus jelentésen keresztül lehet megérteni, ezek lexikalizálódott jelentéseket is produkálnak.

IX.1.3.5. A pszichoterápia számára a metafora eddig is jól bevált eszköznek bizonyult. Kutatásaim révén igyekeztem felmutatni a metafora fogalmi megközelítésének hasznosságát, azt, hogy a metaforákra fordított figyelem egyik segítője lehet az, ha a metaforára mint két fogalom közötti leképezések sorozatára tekintünk. A leképezések konkrétan megmutatják a metafora jelentésének szerkezetét, azt, hogy valójában mit is fejezünk ki figuratív nyelven.

IX.2 Kitekintés

IX.2.1. A szimbólumok és metaforák viszonyának rendszerező áttekintése nagy segítséget nyújt a kognitív nyelvészetnek, hiszen utakat nyit a még fel nem térképezett metaforák felé. Ezt láthattuk a négy alapelem tárgyalásánál, ahol világossá vált, hogy a tűz és a víz fogalmkörét a metaforakutatások sokkal alaposabban feltárták, mint a föld és a levegő konceptualizációját.

IX.2.2. A szimbólumrendszerek alapján történő forrás- és céltartománykeresés a további kutatási lehetőségeket nagymértékben megkönnyíti. Nemcsak az egyes szimbólumokhoz tartozó metaforákat lehet és kell ugyanis tovább kutatni, hanem a feltárt nyelvi adatok a szimbólumok vizsgálatához is objektív adatokat szolgáltatnak. Példának vehetjük az ég témáját: az ég a nyugati kultúrában maszkulin elvet, aktivitást, dinamikát képvisel. Ehhez képest Egyiptomban az általánostól eltérően női princípium; minden manifesztáció forrása. Szarkofágokon gyakran látható Nut égistennő, akinek a keze Keleten, lába Nyugaton éri a földet: ő az istenek és emberek anyja, a mindenség jelképe. Ez egy markáns eltérés az európai szimbólumvilághoz képest. Ilyen esetek indokolhatják az alternatív konceptualizációt: az ég feltehetően olyan metaforáknak lesz forrástartománya az adott kultúra nyelveiben, amelyek a női princípiummal vannak összefüggésben. A forrástartományok az egyes nyelvekben vélhetően keverednek, ám mégis vannak bizonyos határvonalak, amelyek azt is jelzik, hogy az adott területen melyik szimbólum dominál a kultúrában. Tehát mind a nyelvi adatokból következtethetünk a kultúra szimbólumaira, mind a szimbólumokból kiindulva kutathatók a nyelvi adatok. Az eredményekből feltételezhető, hogy ameddig (földrajzilag) a szimbólum terjed, addig található meg az adott terület nyelvében/nyelveiben a hozzá kapcsolódó metaforák.

IX.2.3. Az epe/máj részletes nyelvi adatainak vizsgálata azt követtem nyomon, hogy a szimbólum hogyan befolyásolja a szójelentést. Minden átvitt szóhasználat beleilleszkedett a szimbolikába; vagy teljesen kitöltötte a jelentést, vagy egy árnyalatot adott a szónak. Ez nemcsak a szókapcsolatok, hanem az egyes szavak jelentésstruktúrájának kutatásához is új szempontot ad.

IX.2.4. Az irodalomban, illetve a retorikában, ahol a hatás vizsgálata a kitűzött cél (vö. Kocsány 2008, Hankiss 1969), e két elmélet összevetése jól hasznosítható. A népdalsorok vizsgálata, majd a korpusz javarészt szépirodalmi anyagának vizsgálata megmutatta, hogy egy irodalmi alkotás értelmezése új irányt vehet, ha a bemutatott módszert követve a képeket

szimbolikusan értelmezzük. Ez főként kollektív alkotásoknál válhat be, egyéni alkotások esetén a szerző véleménye nélkül nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Ugyanakkor e téren sem kell feladnunk a szimbolikus jelentés kutatását: Patrick Hanks kutatásai nyomán láthattuk, hogy egy szövegbázisból kigyűjthetők a szó kollokációi, amelyek viszont a szerzői szótárakban is hasznosíthatók, mivel ezek révén következtethetünk az adott szerző személyes szimbólumaira.

X. IRODALOMJEGYZÉK

Források

- Erdélyi János (szerk.) 1847. *Magyar népköltési gyűjtemény. Népdalok és mondák*. 2. Magyar Mihály, Pest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László szerk. 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Geőcze Sarolta 1896. *Tanulmányok a magyar társadalom életéből*. Singer és Wolfner, Budapest. URL: <http://mtda.hu/books/tanulmanyok.pdf>. [Letöltve: 2012. 05. 12.]
- MTSz. = *Magyar Történeti Szövegtár*. URL: <http://www.nytud.hu/hhc/>.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006–2011. *A magyar nyelv nagyszótára*. I–IV. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szabó Tamás Péter 2006. Forrás- és névjegyzékek. In: Ittész Nóra főszerk. *A magyar nyelv nagyszótára I. Segédletek*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 51–796.
- SzólKm. = O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Irodalomjegyzék

- Andor, József 1985. On the psychological relevance of frames. In: *Quaderni di Semantica*, Vol. VI. no. 2., December 1985. 212-221.
- Andor, József 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Interjú Ronald Langackerrel. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13-42.
- Antalfai, Márta 2007a. Személyiség és archetípusok Jung analitikus pszichológiájában. In: *Vázlatok a személyiségről. A személyiség-lélektan alapvető irányzatainak tükrében*. Szerk.: Gyöngyösiné, Kiss Enikő–Oláh, Attila. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 166-189.
- Antalfai, Márta 2007b: Gyógyítás és személyiségfejlesztés vizuális művészet-pszichoterápiával. A módszer ismertetése. *Psychiatria Hungarica* XXII/4. 276-299.

- Arlow, Jacob A. 1979. Metaphor and the psychoanalytic situation. *Psychoanalytic Quarterly* 48: 363-384.
- Athanasiadou, A. – E. Tabakowska (Eds.) 1998. *Speaking of Emotions: Conceptualization and expression*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bagdy Emőke 1991. A nonverbális pszichoterápiák. In: *Nonverbális pszichoterápiák*. Szerk.: Juhász Sándor. Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest.
- Bañcerowski, Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. In: *Magyar Nyelvőr* 123/1. 78-87.
- Baranyiné Kóczi Judit 2011. Az időjárás mint szemantikai összetevő a magyar népdalokban. URL:http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk10/Az%20id%F6j%Elr%El%20mint%20szemantikai%20%F6sszetev%F6_BARANYIN%C9.pdf
- Barcelona, Antonio 1986. On the concept of depression in American English: A cognitive approach. In: *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 12, 7-33.
- Bencze, M. Ildikó 2009. Mi a metonímia? *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2009, 64. 677-696.
- Benedek Marcell (főszerk). 1965. *Magyar irodalmi lexikon* III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bennet, Edward Armstrong 1997. *Az igazi Jung*. Magyar Pszichiátriai Társaság, Animula Egyesület, Budapest.
- Bense, Max 1957. *Semiotik*. Baden-Baden.
- Bezczky, Gábor 1990. A jelentésteremtő metafora. *Helikon*, 1990/4. 379-389.
- Bolen, Jean Shinoda 2008. *Bennünk élő istennők*. Studium Effektive Kiadó, Nyíregyháza.
- Brown, Roger, 1958. How shall a thing be called? *Psychological Review* 66, 14-21.
- Buda Béla 1992. *Szimbólum*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Chandler, Daniel 2011. Semiotics for Beginners. URL: <http://users.aber.ac.uk/dgc/Documents/S4B/>
- Crystal, David, 2003. *A nyelv enciklopédiája*. 2. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Csíkszentmihályi Mihály, 2008. *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Daczi Margit (2007). „A mennyek országának” metaforikus konceptualizálása a Máté evangéliumában. In: Kassai Ilona (szerk.): *Nyelv, nyelv, nyelv – a Máté evangéliumától a finn egészségügyig*. Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek 5. Pécs. 5-14.
- Dirven, René 1994. *Metaphor and Nation. Metaphors Afrikaners Live By*. Frankfurt am Main, Peter Lang.

- Downey, June E. 1919. *The psychology of figures of speech*. The American Journal of Psychology 30: 103-115.
- Egyed András, 1984. A jelentéstörténet és a fogalmi szerveződés pszicholingvisztikája. In: Büky Béla–Egyed András–Pléh Csaba: *Nyelvi képességek – fogalomkinccs – megértés*. (A pszicholingvisztika gyakorlati lehetőségei.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea 1987. *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Európa Kiadó, Budapest.
- Emanatian, Michelle 1995. Metaphor and the expression of emotion: The value of cross-cultural perspectives. *Metaphor and Symbolic Activity*, 10, 163-182.
- Ericsson, K. A.–Simon, H. A. 1980. Verbal reports as data. *Psychological Review*, 87, 215-251.
- Eysenck, Michael W. – Mark T. Keane 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Feuer, Mária 2000. *A gyermekrajzok fejlődéslélektana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fillmore, Charles 1975. An elternative to checklist theories of meaning. In: C. Cogen & Co. (eds.): *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley, Berkeley Linguistic Society. 123-131.
- Fillmore, Charles 1977. Scenes-and-frames semantics. In: Antonio Zampolli (ed.): *Linguistic Structures Precessing*. Amsterdam–New York, North Holland Publishing Company. 55-81.
- Fillmore, Charles, 1982. Towards a Descriptive Framework for Spatial Deixis. In: R. J. Jarvella–W. Klein (eds.): *Speech, Place and Action*. John Wiley, London. 31-59.
- Fónagy Iván 1989. *A mágia és a titkos tudományok története*. Tinódi Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1992. *Szimbólum*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: *Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő Péter Mihály 70. születésnapjára*. Szerk. Zoltán András. ELTE BTK Budapest. 140-153.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Fontana, David 1993. *A szimbólumok titkos világa*. Tericum Kiadó, Budapest.
- Földes, Györgyi 2009a. Szimbólum- és allegóriaelméletek. In: *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*. 2009/3, 325-349.
- Földes, Györgyi 2009b. Murray Krieger és Paul de Man vitája. In: *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*. 2009/3, 350-364.
- Fülöp Géza 1996. *Az információ*. ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, Budapest. URL: <http://mek.oszk.hu/03100/03118/html/index.htm#37>

- Geertz, Clifford 2001. Az ethosz, a világkép és a szent szimbólumok elemzése. In: *Az értelmezés hatalma*. Osiris Kiadó, Budapest, 7-26.
- Geeraerts, Dirk – Stefan Grondelaers, 1995. Looking back at anger: cultural traditions and metaphorical patterns. In: J. Taylor and R. MacLaury (Eds.): *Language and the cognitive construal of the world*. Mouton de Gruyter, Berlin. 153-179.
- Gevaert, Caroline 2001a. Anger in Old and Middle English: A 'hot' topic? In: *Belgian Essays on Language and Literature*, 89-101.
- Gevaert, Caroline 2001b. The ANGER IS HEAT question: Detecting cultural influence on the conceptualization of anger through diachronic corpus analysis. Proceedings of the SLE meeting.
- Gibbs, R. W. 1990. Psycholinguistic Studies on the Conceptual Basis of Idiomaticity. *Cognitive Linguistics*, vol. 1-4, 417-451.
- Gibbs, R. W. 1993. Process and Products in Making Sense of Tropes. In: Ortony, A. (szerk.), *Metaphor and Thought*. 2nd ed., Cambridge, Cambridge University Press. 252-276.
- Győri, Gábor 2005. Universal tendencies and linguistic relativity in semantic change. In: *Language as Cognitive Adaptation*. Lingua Franca Group, Pécs.
- Hankiss Elemér 1969. József Attila komplex képei. Mérhető-e a vers „intenzitása”? In: Hankiss E.: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Tanulmányok. Magvető Kiadó, Budapest. 9-40.
- Hoppál M. – Nagy A. 1995. levegő [és szél] címszó. In: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. Helikon Kiadó, Budapest.
- Ingram, Joyce L. 1994. The role of figurative language in psychotherapy. *Metaphor and Symbolic Activity* 9: 271-288.
- Jacobi, Jolande 2009. *C. G. Jung pszichológiája*. Animus Kiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman 1969. *Hang – jel – vers*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Jankovics Marcell 1991. *A fa mitológiája*. Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen.
- Jankovics Marcell 1995. Föld, gyöngy, tűz, út – utazás címszavak. In: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. Helikon Kiadó, Budapest.
- Jung, Carl Gustav 1946. Die Struktur der Seele. In: *Seelenprobleme der Gegenwart*. Rascher Verlag, Zürich.
- Jung, Carl Gustav 1972. *Typologie*. Walter Verlag, Olten.
- Jung, Carl Gustav 1981. Symbole und Traumdeutung. In: *Das symbolische Leben*. GW18/1, Patmos-Walter Verlag, Düsseldorf. 199-285.

- Jung, Carl Gustav 1984. *Mysterium Coniunctionis*. GW14/2. -Walter Verlag, Düsseldorf. 199-285.
- Jung, Carl Gustav 1993. A tudattalan megközelítése. In: *Az ember és szimbólumai*. Szerk. Marie-Luise von Franz. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Jung, Carl Gustav 2006. *Freud és a pszichoanalízis*. Jung összegyűjtött munkái 4. kötet. Scolar Kiadó, Budapest.
- Kast, Verena 1998. *A személyiség születése. Szülőkomplexus, leválás, önálló én*. Park Könyvkiadó, Budapest.
- Kast, Verena 2006. *Träume. Die geheimnisvolle Sprache des Unbewussten*. Patmos Verlag, Düsseldorf.
- Kast, Verena 2008. *Imagination als Verbindung von Innen und Aussen*. Vortrag VHS, 60 Jahre Jung, 30. Mai 2008. URL: www.verena-kast.ch/Imagination.html
- Kast, Verena 2010. *Álmok. A tudattalan titokzatos nyelve*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Katz, Albert N.–Tamsen E. Taylor 2008. The Journeys of Life: Examining a Conceptual Metaphor with Semantic and Episodic Memory Recall. In: *Metaphor and Symbol* 23, 148-173.
- Kerényi, Károly 1977. *Görög mitológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kiefer, Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- King, Brian 1989. *The conceptual structure of emotional experience in Chinese*. Columbus, Ohio State University, disszertáció.
- Kocsány, Piroska 2001. A kognitív metafora és metonímia kihívása: régi-új kérdések a retorikában. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 170-174.
- Kocsány, Piroska 2008. metonímia. In: *Alakzatlexikon*. Szerk.: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kövecses, Zoltán 1986. Metaphors of anger, pride, and love: A lexical approach to the study of concepts. Benjamins, Amsterdam.
- Kövecses, Zoltán 1990. *Emotion concepts*. Springer Verlag, Berlin – New York.
- Kövecses Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses, Zoltán 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses, Zoltán 2005b. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press, New York.

- Kövecses Zoltán 2008. On Metaphors for Emotion: A Replay to Ayako Omori (2008). In: *Metaphor and Symbol* 23, 200-203.
- Kövecses, Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses, Zoltán–Günter Radden 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9/1, 37-77.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things. What categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press. Chicago and London.
- Lakoff, George 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, A. (ed.), *Metaphor and Thought*. 2nd ed, Cambridge, Cambridge University Press. 202-251.
- Lakoff, George 2001. *We are neural beings*. In: edge.org. Annual question: What now? URL: <http://edge.org/response-detail/2345/what-now->
- Lakoff, George – Mark, Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Kövecses, Zoltán 1987. The cognitive model of anger inherent in American English. In: D. Holland – N. Quinn (eds.): *Cultural models in language and thought*. Cambridge University Press, Cambridge. 195-221.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1990. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Langacker, Ronald W. 1999. Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 13-60.
- Lévi-Strauss, Claude 1971. A mítoszok struktúrája. In: *Strukturalizmus I*. Szerk.: Hankiss Elemér. Európa Könyvtudó, Budapest. 134-148.
- Marót Károly 1949. A szimbólum fogalom fejlődésének állomásai. In: *Magyar Nyelvőr* LXXIII. 72-78.
- Martínez, Oncins J.L. 2006. Notes on the metaphorical basis of sexual language in Early Modern English. In: González, Juan Gábril Vázquez–Vázquez, Monserrat Martínez–Vaz, Pilar Ron szerk., *The historical linguistics–cognitive linguistics interface*. Universidad de Huelva. 205-224.
- Martinkó András – Szerdahelyi István 1992. *Szimbólum*. In: Világirodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Matsuki, Keiko 1995. Metaphors of anger in Japanese. In: Taylor, J. R. – R. E. MacLaury: *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin, de Gruyter. 137-151.
- Mérei Ferenc 1967. *Aktus és motiváció összefüggése a gyermek játékterápiában*. Vademecum kézirat, Budapest.
- Moore, Robert–Douglas Gillette 1990. *King, Warrior, Magician, Lover. Rediscovering the Archetypes of the Mature Masculine*. HarperCollins Publishers, New York.
- Morris, Charles 1946. A jelemélet alapfogalmai. In: Horányi Özséb – Szépe György 1975: *A jel tudománya*. Gondolat, Budapest.
- Morris, Charles 1971. *Writings on the General Theory of Signs*. The Hague.
- Nagy Olga 1994. *Népi változatok szerelemre és házasságra*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó. Székelyudvarhely.
- Neisser, V. 1984. *Megismerés és valóság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László 1991. (Képző)művészet-terápia. In: *Nonverbális pszichoterápiák*. Szerk.: Juhász Sándor. Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest.
- Oatley, Keith–Jennifer M. Jenkins 2001. *Érzelmek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Omori, Ayako 2008. Emotion as a huge mass of moving water. In: *Metaphor and Symbol 23*, 130-146.
- Pál József–Újvári Edit 2001: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó. URL: http://www.bkiado.hu/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm
- Panther, Klaus-Uwe–Günter Radden (szerk.), *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam, John Benjamins.
- Peirce, Charles Sanders: *Collected Papers*. I-V. Cambridge, Mass., 1931-1935. VI-VIII. 1958.
- Peirce, Charles Sanders 1975: A jelek felosztása, in Horányi Özséb (szerk.): *A jel tudománya*, Gondolat, Budapest, 24-32.
- Pete Krisztián 2009. *szemiotika, szimbólum* szócikkek. In: Kommunikációtudományi Nyitott Enciklopédia. Főszerk: Horányi Özséb. URL: <http://ktnye.communicatio.hu/index.php?title=Kezd%C5%91lap>
- Pléh Csaba 1992: *Pszichológiatörténet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 2008. *A pszichológia örök témái*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Reddy, Michael J. 1993. The conduit metaphor. In: Ortony, A. (ed), *Metaphor and Thought*. 2nd ed, Cambridge, Cambridge University Press. 164-201. (First published 1979.)

- Ritchie, L. D. 2008. X is a Journey: Embodied Simulation in Metaphor Interpretation. In: *Metaphor and Symbol*, 23: 174-199.
- Rosch, Eleanor 1973. Natural Categories. *Cognitive Psychology* 4, 328-350.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: E. Rosch – B. B. Lloyd (szerk.), *Cognition and Categorization*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 27,48.
- Rosch et al. 1976 = Rosch, E., C. B. Mervis, W. D. Gray, D. M. Johnson és P. Boyes-Braem 1976. Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychology* 8, 382-439.
- Sáajter, Laura 2008. Megszemélyesítés, szimbólum címszavak. In: *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Főszerk.: Szathmári István. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Spannrafft Marcellina 2001. Lélekmetaforák – kognitív szemantikai megközelítésben. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 170-174.
- Stefanowitsch, Anatol 2004. Happiness in English and German: A metaphorical-pattern analysis. In: Michel, Achard – Suzanne Kemmer (eds.), *Language, Culture, and Mind*. Stanford: CSLI.
- Stefanowitsch, Anatol 2007. Words and their metaphors. In: *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. A. Stefanowitsch and Stefan Th. Gries (eds.), Berlin, Mouton de Gruyter. 64–105.
- Szabó, Réka 2012a. A szimbólumok és a fogalmi metaforák kapcsolata. In: *Nyelv és kultúra – kultúra és nyelvészet*. Szerk. Balázs Géza–Veszelszki Ágnes. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 87-92.
- Szabó Réka 2012b. A természetes szimbólumok befolyása a mindennapi metaforákra. In: Parapatics Andrea főszerk. 2012. *Félúton 7. A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa*. URL: <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/>
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. ELTE BTK, Budapest. Doktori disszertáció, kézirat.
- Szmadám, György 1995. Füst, víz címszavak. In: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szmadám György. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Szépe Judit 2000. *Bevezetés a pszicholingvisztikába*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. Kézirat gyanánt.
- Tánczos Vilmos 2007. *Szimbolikus formák a folklórban*. Kairosz Kiadó, Budapest.

- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford, Clarendon Press.
- Taylor, John R. – Thandi B. Mbense 1998. Red dogs and rotten mealies: How Zulus talk about anger. In: Athanasiadou, A. – Elzbieta Tabakowska (eds.): *Speaking of Emotion: Conceptualisation and Expression*. Berlin, de Gruyter. 191-226.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Újvári Edit 2011. Összetett vallási szimbólumok szintaktikai megközelítésben. In: *Vallástudományi Szemle*, 2011/3. 73-83.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1988, 1992. *Új Magyar Tájszótár* II–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vass Zoltán 2011. *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései – szemlélet és módszer*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Vianu, Tudor 1957. *Problemele metaforiei si alte studii de stilistica*. Bucuresti: Editura Academiei.
- Voigt Vilmos 1977. *Bevezetés a szemiotikába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Yu, Ning 1995. Metaphorical expressions of anger and happiness in English and Chinese. *Metaphor and Symbolic Activity* 10: 59-92.
- Yu, Ning 1998. *The Contemporary Theory of metaphor: A Perspective from Chinese*. Amsterdam, Benjamins.

Melléklet

A fa Mária

Volt egyszer egy király, volt neki gyönyörűszép felesége és egy gyönyörűszép lánya, akit Máriának hívtak. A királyné meghalt, amikor a lányka tizenöt éves volt. Asszonya halálos ágyánál megígérte neki a király, hogy sohasem házasodik meg többé. A királyné azonban adott neki egy gyűrűt, és azt mondta, igenis házasodjon meg, de csakis azt a nőt vegye el, akinek az ujjára illik ez a gyűrű.

Letelt a gyászév, enyhült a király fájdalma, elindult hát menyasszonyt keresni magának. Ám a gyűrű egyetlen nő ujjára sem illett. Elrakta hát a fiókba. Nyilván úgy akarja a sors, hogy özvegyember maradjon.

Egy napon a királylány a fiókokban kutakodott, és rábukkant a gyűrűre. Megcsodálta, felpróbálta, illett is az ujjára, de annyira, hogy lehúzni sem bírta többé. Nagyon megijedt a királylány. Kötést tett az ujjára. Kérdezte a király: mi történt? Megvágta az ujját, mondta a királylány. Ezzel beérte a király. De amikor pár nap múlva még mindig viselte a kötést, gyanút fogott az apja, és ráparancsolt, hogy bontsa le. Meglátta a király a gyűrűt, és azt mondta: “Te leszel a feleségem.”

Mária nagyon megrémült, és elszaladt. A dajka azt tanácsolta, kérjen a királytól arany ruhát, amelyre a világ minden virágát ráhímezték. Ilyen ruha úgyszem létezik, gondolta a dajka. Ám a király leghűségesebb szolgája beutazta a világot, és végül rátalált egy posztóáros zsidóra, akinek a boltjában volt aranyruha a világ minden virágával.

Nagyon megörült a király. Most már hamarosan megtarthatják a lakodalmat. Mária megint a dajkájához szaladt, ő pedig azt tanácsolta, kérjen Mária ezüst ruhát a tenger minden halával. Csakhogy ilyen ruhát is talált a zsidó boltjában a szolga. Kétségbeesetten szaladt újfent Mária a dajkájához. Kérj vörös bársony báli ruhát, a világ minden csillaga legyen rajta drágakövekből kivarrva. Ám ezt a ruhát is meghozta a király szolgája.

Kitűzték az esküvő napját: nyolc nap múlva lesz a lakodalom. Ezalatt a dajka ruhát ácsolt Máriának fából, olyan ruhát, amely tetőtől talpig eltakarta, és úszott a vízen. Mária azt mondta a királynak, esküvő előtt szeretne még megfürödni; ehelyett azonban összekötözött zsinórral

két galambot, egyiket a fürdőkádba tette, másikat a kád elé, s ahogy csapkodtak a szárnyukkal, úgy hallatszott, mintha fürödne valaki a kádban. Mária pedig fölvette az arany ruhát, az ezüst ruhát, a bársonyruhát, tetejükbe a faruhát – és elmenekült.

A király hallotta a neszezést a fürdőszobából, s azt gondolta, minden rendben van. Mária pedig a tengerhez szaladt és úszott, és úszott, míg földet nem ért egy másik birodalomban, ahol egy herceg éppen horgászott a parton. Kivetette horgát, és partra húzta a fa Máriát. Megkérdezte tőle: “Hát te ki vagy, és honnan jöttél?” Mária pedig így felelt:

Én a fa Mária vagyok,

Alkotóm remekbe szabott,

Hordok ezer drága éket,

Úgy járom be a vidéket.

A herceg felfogadta Máriát libapásztorlánynak. Vasárnap, amikor senki sem látta, Mária levetette faruháját, akkor a libák felismerték, és vidám nótát gágogtak a hercegnőről. Egyik nap aztán Mária a herceggel is találkozott, aki éppen bálba ment. Megkérdezte tőle Mária, hogy magával vinné-e. Azt felelte rá a herceg, hogy nem viszi, mert túlságosan dökögős a járása. Mihelyt a herceg továbbment, Mária fölvette arany ruháját, és ő volt a legszebb lány a bálban. Amikor a herceg a nevét kérdezte, Mária így felelt: „Döcögi grófnő vagyok”. Aranytűt ajándékozott neki a herceg, Mária a hajába tűzte az aranytűt, aztán elszökött a bálból.

Másnap este megint bálba készült a herceg. Mária újfent megkérdezte, magával vinné-e. A herceg azonban még mindig dühös volt, amiért a tegnapi szép hölgy faképnél hagyta, hát mérgében fejbe vágta Máriát a piszkavassal. Mária aztán belebújt ezüst ruhájába, amelyre ráhímezték a tenger minden halát. Elragadtatva bámulta a bálban a herceg, és megint csak megkérdezte, ki ő. „Piszkavas bárónő vagyok”. Sokáig táncolt vele a herceg, gyönyörű briliánsgyűrűt ajándékozott neki, de Mária ismét megszökött.

Fülig szerelmes volt a herceg, alig várta az esti bált. De amikor útközben megint csak Máriába botlott, elfogta a mérge, oldalba vágta Máriát a sodrófával. Mária bement a tyúkólba, és fölvette drágakövekkel kivarrt vörös bársonyruháját. A herceg már őrjöngött a szerelemtől. „Árulja el végre a nevét, nemes hölgy!” – „Sodrófa hercegnő vagyok”. Amulettet

ajándékozott neki a herceg: aranymedalions, benne a saját képmásával, de Mária ezúttal is elszökött a bálból.

Belebetegedett a szerelembe a herceg. Semmi sem segített rajta. Megkérte édesanyját, hogy süssön neki pizzát saját felséges kezével. Sietett is a konyhába a királyné, de ott volt a fa Mária, és ajánlkozott, hogy majd ő megsüti a pizzát. Vitte aztán a királyné a fiának az ételt, falatozott a herceg, ám egyszerre csak ráharapott valami keményre. Az aranytű volt az. „Ki sütötte ezt a pizzát?” Bevallotta a királyné, hogy a fa Mária sütötte a pizzát. Amikor megint pizzát kért a herceg, Mária belesütötte a briliánsgyűrűt, végül pedig az amulettet. Ráharapott a herceg, és egy csapásra meg is gyógyult. Kiugrott az ágyból, és szaladt a tyúkólba. Mária azonban odakint ült a fa alatt, és a hercegnő nótáját gáogták neki a libuskák. Megkérdezte Mária a hercegtől: „Ma mivel óhajt felséged fejbe kólintani?” Térdre esett előtte a herceg, úgy kért bocsánatot. És kikönyörögte, hogy most aztán már igazán mesélje el neki Mária, hogy ki és mi szél hozta erre a vidékre. Aztán hetedhét országra szóló lakodalmat csaptak, és ma is boldogan élnek, ha meg nem haltak.

In: Verena Kast 2010. *Álmok. A tudattalan titokzatos nyelve*. Európa Kiadó, Budapest. Ford. Murányi Beatrix.